हिन्दुस्तानी प्रवेशिका

[હિન્દુસ્તાની પ્રવેશિકા]

परमेष्ठीदास जैन

वल्लभदास अक्कड

ઈ. સ. ૧૯૩૯

મૂલ્ય દશ આના

हिन्दुस्तानी प्रवेशिका

[હિન્દુસ્તાની ભાષા, લિપિ, પ્રારંભિક વ્યાકરણ, તેના નિયમો, દૃષ્ટાંતો, હિંદીના અઢારસો શબ્દોનો નાનો કોશ, મહત્ત્વના ભાષાદોષ, નિબંધ-અનુવાદાદિનું માર્ગસૂચન, પત્રલેખન પદ્ધતિ, કહેવતો ને રૂઢ-પ્રયોગોની વાનગી વગેરે સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરતું પુસ્તક]

"प्रान्तीय भाषाओंके स्थानमें नहीं, बल्कि उनके सिवाय अन्तर्प्रान्तीय विनिमय के लिये, एक राष्ट्रभाषा समस्त भारतके लिये ज़रूरी है। वह केवल हिन्दुस्तानी हो सकती है।"

मो. क. गांधी

લેખકો

પરમેષ્ઠીદાસ જૈન, न्यायतीर्थ

આચાર્ય,

વલ્લભદાસ અક્કડ, राष्ट्रभाषा विशारद

અધ્યાપક,

હિન્દી વિદ્યામંદિર અને રાષ્ટ્રભાષા અધ્યાપન મંદિર, સૂરત

· મુદ્રક ·
જશવંતસિંહ ગુલાબસિંહ ઠાકોર
"સુરત સિટિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ભાગાતળાવ · સૂરત

· પ્રકાશક ·
મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ
તરફથી નવનીતલાલ બાલુભાઈ બુકસેલર
નાણાવટ · સૂરત

" પુસ્તકો હિંદી ભાષામાં લખાવાં જોઈએ "

ખુશીની વાત છે કે પ્રાંત પ્રાંતની ભાષા સારી પેઠે ખેડાવા માડી છે દક્ષિણી, ગુજરાતી, બંગાલી વગેરે ભાષામાં ગદ્ય પદ્યના પુસ્તકો થવા લાગ્યાં છે એ ખુશીની સાથે આ દલગીરી પણ છે કે એક ભાષાના વિદ્વાન બીજી ભાષાથી કેવલ અજ્ઞાન રહે છે. જહાં સુધી એકમાંથી બીજામાં તરજુમા નથી થવા લાગ્યા ત્યાંહસુધી દરેક ભાષામાં એક મોટી ખોડ છે એમ સમજવું. એકેક પ્રાંતની ભાષા સુધરવાથી તે તે પ્રાંતના લોકને લાભ છે. દેશને નથી. વળી એક પ્રાંતના લોકને બીજા પ્રાંતના લોક સાથે જુદી જુદી ભાષાને લીધે વેહેવાર રાખવામાં ઘણી અડચણ પડે છે. કોઈ ગુજરાતી દક્ષિણમાં કે ઉત્તરમાં પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો તો તે જુદી જુદી બોલી બોલતા લોકની સાથે ભાંગુ તુટું ઉરદુ બોલી કામ ચલાવે છે પણ મનમાનતી રીતે મનની વાત જણાવી શકતો નથી. માટે આખા હિંદુસ્તાંનની સામાન્ય ભાષા એક હોવી જોઈએ ને તેને સારૂ હિંદી સહુને સુતરી પડે તેવી છે. હિંદી ભાષા જાણનારને હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં પોતાના વ્હેવારમાં અડચણ પડતી નથી. પોતા પોતાની પ્રાંતની ભાષામાં ભલે પુસ્તકો લખાયાં કરે પણ સર્વ હિંદુઓના લાભને અરથે જે પુસ્તકો લખાય તે હિંદી ભાષામાં ને દેવનગરી લીપીમાં લખાવાં જોઈએ કે તેજ આખા હિંદુસ્તાંનમાં વંચાય. દરેક વિદ્વાંને પોતાની જન્મ ભાષાની સાથે સારી પડે હિંદી, કામ જેટલી સંસ્કૃત અને ઘણી ઘણી વાતની જાણ આયતી મળે માટે સારી પેઠે અંગ્રેજી ભાષા જાણવી જોઈએ. કેટલાએક વિદ્વાને તો અંગરેજી ભાષામાંજ નિપુણ થવું જોઈએ કે જેથી તે દેશીયોના દુખ સરકારને સારી રીતે જણાવી શકે પણ એ થોડાથી બને તેવું છે માટે ઘણાખરાઓએ તો હિંદીમાં લખવું જોઈએ. હમારો તો આવો વિચાર છે કે જેમ અંગ્રેરેજી કોલેજમાં લેટીન સંસ્કૃત વગેરે ભાષા શીખવામાં આવે છે તેમ અમદાવાદ ને પુણા ટ્રેનીંગ કોલેજમાં હિંદી ભાષા શીખવવામાં આવે ને એને સારૂં આગરા અલ્લાહાબાદ તરફથી શુદ્ધ હિંદીને માટે કોઇ સારો શિક્ષાગુરુ બોલાવવો જોઈએ.

[કવિ નર્મદના તા. ૧લી માર્ચ ૧૮૬૮ના અસલ " ડાંડિયો " માંથી]

हिन्दुस्थान की राष्ट्रभाषा

हमारा प्रयत्न हिन्दुस्थानमें एक भाषा करने का नहीं है। हमारा यह भी अभिप्राय नहीं है कि भिन्नभिन्न प्रान्तोंकी भाषायें नष्ट होकर भारत में एक ही भाषा रहे। हिन्दुस्थान जैसे विशाल राष्ट्रकी सर्वाङ्गीण उन्नति के लिए भिन्न भिन्न गुण और स्वभाववाली प्रान्तीय जातियों की जितनी आवश्यकता है, उतनी ही भारतीय संस्कृति के सार्वदेशिक विकास के लिए भिन्नभिन्न भाषाओं की भी आवश्यकता है। किन्तु जैसे भिन्नभिन्न इन्द्रियों में सञ्चार करनेवाला मन तो एक ही है, जिसके द्वारा सम्पूर्ण शरीर में एकरूपता और एकप्राण का सञ्चार होता है, उसी तरह आज हिन्दुस्थान में एकराष्ट्रीयता की भावना जागृत तथा व्यक्त करने के लिए राष्ट्रीय भाषा की अत्यन्त आवश्यकता है।

*   *   *   *

जिस तरह हम पर अंग्रेज़ी संस्कृतिका प्रभाव पड़ता है किन्तु अंग्रेज़ लोग हमारे साथ नहीं रहते हैं, न हमारे साथ मिलते-जुलते ही हैं, उसी तरह अंग्रेज़ी साहित्य और अंग्रेज़ोंकी विचार-पद्धतिका प्रभाव हम पर होते हुए भी अंग्रेज़ी भाषाका हिन्दुस्थान में राष्ट्रभाषा होना या बने रहना सम्भवनीय नहीं। राष्ट्रभाषा तो हिन्दुस्थानी ही हो सकती है।

*   *   *   *

सबसे पहली बात यह है कि हमारे अध्ययन-क्रमोंमें हिन्दीका प्रवेश होना चाहिए। प्राथमिक, माध्यमिक और उच्च शिक्षण में हिन्दी एक आवश्यक विषय माना जाना चाहिए।

—काका कालेलकर

"हिंदुस्तानी कमेटी एक भाषा बनाने का प्रयास कर रही है। वह न तो क्लिष्ट हिन्दी होगी न कड़ी उर्दू। वह आसानी से समझी जा सकेगी। साथ ही साथ इसका रंगरूप ऐसा होगा कि ऐसे प्रान्तों के निवासी जो हिन्दी तथा उर्दू में से किसी भाषा को नहीं बोलते इस नई भाषा को पसन्द करेंगे और इस प्रकार ऐसी भाषा निकल आएगी जो राष्ट्रीय कार्यों में काम आ सकेगी।"

—मौलाना अबुल कलाम आज़ाद।

અનુક્રમણિકા

ભૂમિકા

હિંદી મહાસભાના આદેશ અનુસાર હિન્દુસ્તાનીને ભારતની રાષ્ટ્રભાષા બનવાનું સૌભાગ્ય સાંપડયું હોવાથી, તેમ જ મુંબઈ સરકારે શાળાઓમાં એનો અભ્યાસ અનિવાર્ય કરવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો હોવાથી આ પુસ્તકનું પ્રકાશન થાય છે. છેલ્લાં અઢી વર્ષથી સૂરતના હિંદી પ્રચારક મંડળના આશ્રય હેઠળ ચાલતા વિદ્યામંદિરના અમારા અનુભવે પણ અમને આ કામ માટે પ્રેર્યા છે. હિન્દુસ્તાનીનો પદ્ધતિ-પુરઃસર અભ્યાસ કરવા માટે તેમ જ ભાષાશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય ગણાય એવા પુસ્તકનો અભાવ ગુજરાતમાં હતો જ. એટલે આ નાના પ્રકાશનને સત્કાર મળશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

જે એકાદ-બે પુસ્તક હાલ અસ્તિત્વમાં છે તેના કરતાં અનેક દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકમાં વૈવિધ્ય જાળવવા પ્રયાસ થયો છે. વ્યાકરણના સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત, ગુજરાતીઓની ગુજરાતી ભાષામાંથી ચળાઈને બનતી હિંદી ભાષાની સામાન્ય ભૂલોનો ઉદાહરણ રૂપે સંગ્રહ, અનુવાદ-કળા, પત્રલેખન પદ્ધતિ, રોજના ઉપયોગનો નાનો શો શબ્દકોશ, વ્યવહારના રૂઢપ્રયોગ અને લોકોક્તિઓની વાનગી વગેરે આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતા છે.

અનુભવ અમને કહેવડાવે છે કે ગુજરાતી ભાષાના અને વ્યાકરણના ઠીક ઠીક જ્ઞાન વિના હિંદી વ્યાકરણ સમજવું અઘરું પડશે. એટલે જ આ વ્યાકરણ શીખતાં પહેલાં ગુજરાતી વ્યાકરણનો દરેકે સાધારણ અભ્યાસ કરી લેવો જરૂરનો છે. એ સિવાય "હિંદી ભાષામાં તે વળી શીખવાનું શું...અને અમને તો હિંદી આવડે છે..." એવો ભ્રમ રાખનારાઓ સમક્ષ નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન છે કે હિન્દુસ્તાની પણ ભારતની એક સમૃદ્ધ ભાષા છે, તેને ય તેનું અનેકદેશીય વિપુલ સાહિત્ય છે

અને તેના વ્યાકરણાદિના ચોક્કસ નિયમો હોવા ઉપરાંત તેની એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની લિપિ છે. ગુજરાતીની જેમ તેની જનેતા સંસ્કૃત ભાષા તો છે જ; પણ તે સાથે સંસ્કૃત ઉપરાંત અરબી અને ફારસી ભાષાઓ પણ છે: અને તેથી તેનો શબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ છે. વળી ગુજરાતી કે સંસ્કૃત જેમ તેમાં ત્રણ લિંગ [જાતિ] નથી પણ માત્ર બે જ [પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ] હોવાથી ભાષાશુદ્ધિ ખાતર વાક્યરચનામાં ખાસ તકેદારી રાખવી પડે છે. શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ સૂરતના હિન્દી પ્રચારક મંડળના અધ્યાપન મંદિરના ઉદ્‌ઘાટનના માંગલિક પ્રવચનમાં કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનીના જ્ઞાનના મિથ્યાભિમાનને લીધે જ હિન્દી ભાષાના જ્ઞાનમાં ગૂજરાત આજે અ-હિન્દી પ્રાન્તો [મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ વગેરે] કરતાં પાછળ પડી ગયું છે. આવા સમર્થ વિદ્વાનના આ કથનમાં સત્ય હોઈ તે દોષ ટાળવા ગુજરાતીઓ તનતોડ પ્રયત્ન કરે અને ગૂજરાતને પ્રથમ નંબરે લાવે એવી અમે જરૂર આશા રાખીએ.

શિક્ષણદૃષ્ટિએ ગુજરાતીને જ આ વ્યાકરણ વિશેષ ઉપયોગી નીવડે એ અમારું પ્રધાન લક્ષ્ય છે. તેની સાથે નાનાં નાનાં બાળકોને પણ ઝાઝી તકલીફ વગર સમજ પડે એટલા ખાતર વિગતો, દૃષ્ટાંતો અને સાદી સરળ ભાષાનો બને તેટલો આશ્રય લીધો છે. આમ છતાં જે ક્ષતિ રહી હશે તે બીજી આવૃત્તિમાં સુધારાશે. સુધારા વધારા કરવા સંબંધમાં વિદ્વાનો તરફની સૂચનાઓનો શક્ય હશે તેટલો સત્કાર પણ અવશ્ય થશે જ.

ટૂંકમાં, એટલું જ કે આમાં જે કાંઈ સારું હોય તેનો યશ હિન્દી પ્રચારક મંડળને ઘટે છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનો અનુભવ આપનાર એ મંડળનું હિન્દી વિદ્યામંદિર ન હોત, તેમાં ભણતાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા અમને તેમની અશુદ્ધિઓનાં અભ્યાસ ન થયો હોત, અને અખિલ હિંદ હિંદી પ્રચાર સમિતિ, વર્ધા, તરફથી લેવાતી પરીક્ષાઓના પ્રશ્નપત્રો તપાસવાની તક અમને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ન

મળી હોત તો ગુજરાત સિવાય ઇતર પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓના વ્યાકરણ-દોષોનો પરિચય અશક્ય થયો હોત.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં હિંદી વૈયાકરણી શ્રી કામતાપ્રસાદ ગુરુના વ્યાકરણનો, ગોંડલ સ્ટેટના ગુજરાતી વ્યાકરણનો તેમ જ કેટલાક હિંદી-ગૂજરાતી કોશોનો અને બીજાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો હોવાથી તેમના લેખકોનો અને પ્રકાશકોનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

અમારા મિત્રો પૈકી શ્રી. જમીએતરામ પંડ્યા, રાષ્ટ્રભાષા વિશારદ, શ્રી નરદેવ વેદાલંકાર અને કવિ શ્રી. દેશળજી પરમારની અમૂલ્ય સહાયનો ઉલ્લેખ કરવાનો અમારો ધર્મ છે. પહેલા બે સાથીઓએ ખાસ કરીને કોશ તૈયાર કરવામાં અને શ્રી. પરમારે ગુજરાતી વ્યાકરણવિષયક તેમ જ બીજી સૂચના કરવામાં પોતાનું જ કામ ગણી સહાય ન કરી હોત તો આ કામ જેટલું સારું થયું છે તેટલું ન જ થયું હોત.

આ ભૂમિકા પછી "**હિન્દુસ્તાની : રાષ્ટ્રભાષા**" નામે નાનો લેખ વિદ્યાર્થીઓને હિંદુસ્તાનીની ઉત્પત્તિ અને મહત્તા સમજાવવા માટે ખાસ મૂક્યો છે.

સંજોગવશાત્ અત્યંત ત્વરિત ગતિએ આ પુસ્તક લખવું ને છપાવવું પડ્યું હોવાથી નાના-મોટા દોષ બીજી આવૃત્તિમાંથી ટાળવા બનતો પ્રયત્ન કરીશું. અમને આશા છે કે આ પુસ્તક ગુજરાતી જનતાની સારી જેવી વિદ્યાવિષયક ખોટ પૂરી પાડશે.

ગાંધીચોક,
સૂરત, ૫મી જાનેવારી, ૧૯૩૯

પરમેષ્ઠીદાસ જૈન
વલ્લભદાસ અક્કડ

राष्ट्रभाषा कैसे पढ़ें ?

ऐसा एक शब्दकोश आपको बनाना होगा, जिसमें जिन शब्दों के हिंदी और स्वभाषा में अलग अलग अर्थ होते हैं, वे बताये गये हों। और साथ ही ऐसे शब्द भी, जो हिंदी और स्वभाषा में समान हों अथवा थोड़े ही फर्क के साथ उपयोग में लाये जाते हों।

* * * *

आप देखेंगे कि हिंदुस्तानी बोलने या लिखने में हरेक प्रान्त के लोग खास खास तरह की भूलें बार बार किया करते हैं। उसका कारण स्वभाषा के मुहावरे और भाषा-रूढ़ियां होती हैं। गुजराती में जिसतरह से बोलने की रूढ़ि है, हिंदुस्तानी में उसतरह की नहीं है। गुजराती मनुष्य हिंदुस्तानी में बोलते समय स्वभाषा का अनुवादात्मक रूढ़िप्रयोग कर देता है। वह हिंदी में गलत समझा जाता है।

* * * *

हिंदुस्तानी सीखनेवालों के लिए आपको ऐसी एक किताब बनानी होगी, जिसमें ऐसी भूलों को बताया हो, और ऐसे शब्दों का संग्रह किया गया हो।

* * * *

हिंदी और गुजराती निकट की भाषायें हैं इसलिए साधारणतया गुजरातियों को यह खयाल हो जाता है कि हिंदी में क्या पढ़ना है ? 'ने', 'ना' की जगह 'को', 'का' और 'छे' की जगह 'है' करने से हिंदी हो जाती है। इस मिथ्याभिमान से गुजरातियों को भाषा सीखने की होड़ में पिछड़ जाना होगा। क्योंकि जब अंग्रेजीका स्थान हिंदुस्तानी ले लेगी, तब जैसी-तैसी भाषा से काम न चलेगा।

—श्री. किशोरलाल मशरूवाला

હિન્દુસ્તાની : રાષ્ટ્રભાષા

[ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને મહત્તા]

" બાર ગાઉએ બોલી બદલાય " એવી ગુજરાતીમાં કહેવત છે. ભાષાનો ઇતિહાસ ઘણો પુરાણો છે અને ભાષાની ઉત્પત્તિ ક્યારે ને કેમ થઈ તેને વિશે ચોક્કસ શોધ થઈ નથી. છતાં વિદ્વાનોએ એમ નક્કી કર્યું છે કે મનુષ્ય જાતિની ઉત્પત્તિ પછી ઘણે વર્ષે એમને વાણી સાંપડી હશે.

આમ વાણી મળ્યા પછી જુદાં જુદાં સ્થળોએ રહેતા માણસોએ એક જ વસ્તુનાં નામ આપ્યાં. કોઈએ " આંખ " કહ્યું તો કોઈએ " Eye ", તો કોઈએ " नयन ". આમ છતાં ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધને એવો આધાર મળ્યો છે કે આખી ય દુનિયામાં પહેલાં માત્ર એક જ ભાષા હોવી જોઈએ, કારણ કે કેટલાક શબ્દોનાં મૂળ તપાસતાં તેઓમાં સરખાપણું દેખાય છે.

દુનિયાના પૂર્વ ભાગની પ્રાચીન મૂળ ભાષા સંસ્કૃત અને પશ્ચિમ ભાગની લેટીન (જે બન્ને મૂળે એક જ હોવાનું મનાયું છે) એ બેમાંથી દેશ, સ્થળ, કાળ અને ઇતિહાસને લઈને ભાષામાં ફેરફાર થતા આવ્યા. દાખલા તરીકે " माता " અને " भ्राता " શબ્દોનાં જુદાં જુદાં મૂળ નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે:

૧.	मातृ	भ्रातृ	(સંસ્કૃત)
૨.	मतर	ब्रतर	(ચીન)
૩.	माटेर	फ्रातेर	(યુનાની)
૪.	मेटर	फ्रेटर	(લેટીન)
૫.	मदर	ब्रदर	(અંગ્રેજી)
૬.	मादर	बिरादर	(ફારસી)
૭.	माता	भ्राता	(હિન્દી)

આજે ઉપલી બે મૂળ ભાષાઓમાંથી સેંકડો બીજી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. આર્ય લોકો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે તેમની અસલ ભાષા સંસ્કૃત હતી. પંડિતો એ જ ભાષામાં બોલતા અને લખતા, પણ એ ભાષા અઘરી હોવાથી સામાન્ય લોક સાથે બોલવાને તેમણે એક સહેલી ભાષા ઊભી કરી ને તે પ્રાકૃત કહેવાઈ. વખત જતાં એ પ્રાકૃતમાંથી વળી પાછી અનેક ભાષાઓ ઊભી થઈ. હિંદી, ગુજરાતી વગેરે એમાં ગણાય છે.

હિંદી–ગુજરાતી ભાષાઓના ઇતિહાસનો સમય અને વિકાસ કંઈક અંશે સરખો છે. સને ૧૦૦૦ સુધી હિન્દુસ્તાનમાં, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન સિવાય સર્વત્ર હિન્દી ભાષામાં ઠીક ઠીક વ્યવહાર થવા લાગ્યો હતો. મહંમદ ગિઝની સને ૧૦૨૪માં હિન્દુસ્તાન પર ચઢી આવ્યો ત્યાં સુધી શુદ્ધ સંસ્કૃતમય હિંદી, જે પ્રાકૃતમાંથી ઊતરી આવી હતી તે જ, સંપૂર્ણ રીતે લોકોમાં બોલાતી હતી.

પણ મહમૂદ ગિઝની અને બીજા મુસલમાન બાદશાહોના સમયમાં મુસલમાન લશ્કરના સિપાઈઓ પોતાની અરબી

અને ફારસી ભાષાના શબ્દોનો હિંદી ભાષામાં ઉમેરો કરી બોલવા લાગ્યા. હિંદના તે વખતના વેપારીઓને તો માત્ર હિંદી જ આવડતી એટલે પછી વ્યવહારમાં બન્ને ભાષાના શબ્દોનું મિશ્રણ થયું. પરિણામે તેમાંથી ઉર્દૂ (" ઉર્દૂ " નો અર્થ લશ્કર અથવા લશ્કરી બજાર થાય છે) ભાષા ઉત્પન્ન થઈ.

આમ મુસલમાન અને મોગલ જમાનામાં ઉર્દૂની ઉત્પત્તિ થઈ અને તે હિંદુસ્તાનમાં રાજભાષા તરીકે ચાલુ થઈ. રાજ્યનાં દફતરો ને લોકોનો વ્યવહાર તે વખતે ઉર્દૂ ભાષામાં ને લિપિમાં ચાલતાં. અંગ્રેજી રાજ્યનો અમલ શરૂ થતાં અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા કેળવણી અપાવા લાગી ને રાજભાષા તરીકે અંગ્રેજી ચાલુ થઈ એટલે પ્રાન્તીય ભાષાઓનો વિકાસ રૂંધાઈ ગયો. કવિ નર્મદે સને ૧૮૬૮માં આ વસ્તુસ્થિતિ પારખીને દીર્ઘદૃષ્ટિ દોડાવી હિન્દીમાં પુસ્તકો લખવાની હિમાયત કરી. પણ એનું કથન તે પુરાણપ્રિય જમાનામાં અરણ્યરૂદન સમાન નીવડ્યું.

સદ્‌ભાગ્યે મહાત્માજી, મહાસભા ને મહાસભા સરકારે દેશના વ્યવહારમાં હિન્દીનો જ ઉપયોગ થાય તે માટે આગ્રહ રાખી દેશનું લક્ષ્ય આ વસ્તુ પર કેંદ્રિત કર્યું.

મુસલમાનોએ ઉર્દૂ ભાષાનો આગ્રહ રાખ્યો ને હિંદુઓએ હિંદીનો. છેવટે એવું નક્કી થયું કે હિંદુ મુસલમાન બન્નેની આમ જનતા સમજી શકે એવી સાદી ભાષા દેશને માટે કાયમ કરવી ને તેને હિન્દુસ્તાની નામ આપવું. આ

હિન્દુસ્તાની એટલે સંસ્કૃત, હિંદી, ઉર્દૂ, અરબી, ફારસી વગેરે ભાષાના વ્યવહારમાં વપરાતા શબ્દોના મિશ્રણવાળી ભાષા.

આગળ કહ્યું તેમ ભાષાઓનો ઇતિહાસ અત્યંત પ્રાચીન છે. દુનિયામાં જેમ બીજા વિષયોમાં ઘણા ઘણા ફેરફાર થતા રહ્યા છે તેમ ભાષામાં પણ થતા જ રહ્યા છે. સને ૧૩૦૦થી ૧૫૦૦ની વચ્ચે હિન્દી ભાષા હિન્દી, વ્રજ અને અવધિને રૂપે પ્રચાર પામી અને પછી તેનું **ખડીબોલી**માં રૂપાંતર થયું. સને ૧૫૦૦થી ૧૮૦૦ના સમયમાં હિંદી-ઉર્દૂ મિશ્રિત ભાષાના રૂપમાં રહી. આ હિંદી ભાષાનો સુવર્ણ યુગ કહેવાય છે કેમકે મહાકવિ સુરદાસ, તુળસીદાસ, રહીમ અને બિહારી વગેરે આ જ જમાનામાં થયા. એઓએ ભારતને ઉત્તમ સાહિત્ય અર્પ્યું.

ત્યારપછી શુદ્ધ હિંદી અને શુદ્ધ ઉર્દૂનો યુગ બેઠો. અત્યારે સમસ્ત ભારતની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે માત્ર હિન્દુસ્તાનીને સ્થાન મળ્યું છે. ઘણાંખરાં પુસ્તકો, સમાચારપત્રો, સામયિકો, ચિત્રપટો વગેરે આ જ ભાષામાં તૈયાર થાય છે.

રાષ્ટ્રભાષા તરીકે અંગ્રેજી તેમ જ બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓ કરતાં "**હિન્દુસ્તાની જ શા માટે?**" એ પ્રશ્નનો તોડ બહુ સીધો છે. એક તો એ કે હિન્દુસ્તાની એટલી સાદી અને સરળ છે કે દરેકને તે ઝાઝી તકલીફ વગર આવડે એમ છે. જે દેશમાં ભયંકર નિરક્ષરતા પ્રવર્તે છે ત્યાં પરદેશની ભાષા ચાલી શકે જ નહિ. વળી ભારતની પાંત્રીસ કરોડની વસ્તીમાં

૧૫,૨૩,૯૭,૪૦૯ની એ માતૃભાષા છે. બીજું આ પંદર કરોડ ઉપરાંત બીજા દસ કરોડથી (ગુજરાતીઓ, મરાઠીઓ વગેરે) પણ વધારે માણસો એ ભાષા ઠીકઠીક સમજી શકે છે. આમ ૨૫ કરોડથી પણ વધારે માણસો પર જે ભાષાના સંસ્કાર પડેલા છે તે જ ભાષાને તમામ પ્રાન્તોની એટલે કે સારા ય દેશની રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાની જે દૃષ્ટિ રાખવામાં આવી છે તે માત્ર યોગ્ય જ નથી પણ પ્રસંશનીય પણ છે.

એ સિવાય સહુથી મોટું કારણ તો એ છે કે એમાં આપણું પોતાપણું–સ્વત્વ રહેલું છે. અંગ્રેજી કે બીજી કોઈ ભાષા ગમે એટલી સરળ, સારી કે સમૃદ્ધ હોય તો ય ભારતને માટે તે પારકી જ. ને પારકી ભાષામાં પડેલા સંસ્કાર પારકા વેશ ને રહેણીકરણીની માફક દેશને અવનતિએ પહોંચાડી તેનું સ્વત્વ હણી લે છે. એટલે હિન્દુસ્તાનીમાં જો કદાચ કાંઈ ઉણપ લાગે, તે પાંગળી લાગે, તેને શીખવામાં મુશ્કેલી પડે તો ય આપણે તેને જ અપનાવવી છે, કારણ કે જેમ પોતાની જનની અને જન્મભૂમિ ગમે તેવી કદરૂપી, કઢંગી કે પાંગળી હોય તો ય તે આપણી પોતાની જ માતા હોઈ આપણને તે જ વહાલી અને મીઠી લાગે છે, તેમ હિન્દુસ્તાની પણ આપણી પોતાની ભાષા હોઈ, તે ગમે તેવી હશે તો ય તે આપણી જ હતી, છે ને રહેશે. અંગ્રેજીએ આપણને–તેના લાડીલાઓને તેનાથી વિમુખ કર્યાં હતા તે હવે તેને ખોળે બેસવામાં ને ત્યાં જ ઉછરવામાં પોતાનું સદ્‌ભાગ્ય સમજશે.

હિંદુસ્તાની પ્રવેશિકા

પાઠ પહેલો

વર્ણ પરિચય

સ્વર: ગુજરાતી ભાષાની વર્ણમાળાની માફક જ હિંદુસ્તાની ભાષાની વર્ણમાળામાં પણ ૧૧ સ્વરો છે. હિંદુસ્તાની ભાષા દેવનાગરી અને ઉર્દૂ એ લિપિઓમાં લખાય છે. દેવનાગરી લિપિ પ્રમાણે ૧૧ સ્વર નીચે પ્રમાણે છે:

અ	આ	ઇ	ઈ	ઉ	ઊ	ઋ	એ	ઐ	ઓ	ઔ
अ	**आ**	**इ**	**ई**	**उ**	**ऊ**	**ऋ**	**ए**	**ऐ**	**ओ**	**औ**

'અ' બે રીતે લખાય છે: अ અને अ

હાલમાં કાકા કાલેલકરનાં પુસ્તકો અને લેખોમાં સ્વરને નીચે પ્રમાણે જોડવામાં આવે છે અને કેટલેક અંશે એ પ્રયોગ ચાલુ પણ થયો છે.

ઇ = इ = अि; ઈ = ई = अी; ઉ = उ = अु;

ઊ = ऊ = अू; એ = ए = अे; ઐ = ऐ = अै;

ઉપરની પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્વર લખવામાં કેટલાક વ્યાકરણ-શાસ્ત્રીઓએ વાંધો લીધો છે અને જણાવ્યું છે કે દરેક સ્વર સ્વતંત્ર અક્ષર હોઈ તેનું મૂળ રૂપ બદલાવું જોઈએ નહિ.

વ્યંજન : ગુજરાતીમાં ૩૪ વ્યંજન છે પણ હિંદીમાં ૩૩ વ્યંજન છે. ગુજરાતીમાં જે 'ળ' છે તે હિંદીમાં વપરાતો નથી. જ્યાં આપણે '**મૂળ**' લખીએ ત્યાં હિંદીમાં '**मूल**' લખાય છે એટલે કે 'ળ'ની જગ્યાએ 'લ' (ल) નો ઉપયોગ થાય છે. તેત્રીસ વ્યંજનો નીચે પ્રમાણે છે.

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ;	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ;
क	**ख**	**ग**	**घ**	**ङ;**	**च**	**छ**	**ज**	**झ**	**ञ;**
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ;	ત	થ	દ	ધ	ન;
ट	**ठ**	**ड**	**ढ**	**ण;**	**त**	**थ**	**द**	**ध**	**न;**
પ	ફ	બ	ભ	મ;	ય	ર	લ	વ;	
प	**फ**	**ब**	**भ**	**म;**	**य**	**र**	**ल**	**व;**	
શ	ષ	સ	હ						
श	**ष**	**स**	**ह**						

ઉપરના ૩૩ વ્યંજનો ઉપરાંત ગુજરાતી પ્રમાણે હિંદીમાં પણ ક્ષ (**क्** + **ष**), ત્ર (त् + र) અને જ્ઞ (ज् + ञ) સંયુક્ત વ્યંજન તરીકે ઓળખાય છે.

વ્યંજનોમાં ઝ બે રીતે લખાય છે જેમકે **झ** અને **भ**; એવી જ રીતે 'ણ' પણ ण અને ॻ.

घ અને ध તેમ જ म અને भ લખવામાં માથું આખું અને અડધું બાંધવામાં ખાસ કાળજી રાખવી. હમણાં હમણાં સ્વર અને વ્યંજનમાં માથાં ન બાંધવાની પદ્ધતિનો પ્રચાર થવા માંડયો છે. એથી ઘણાખરા અક્ષરો ગુજરાતી જેવા જ વંચાય છે.

પાઠ બીજો

અક્ષરોના ઉચ્ચાર

હિંદી સ્વર અને વ્યંજન મોટે ભાગે ગુજરાતી જેમ જ બોલાય છે; પણ કેટલાક વ્યંજનોના ઉચ્ચારમાં થોડો ફેર છે. વળી ઉચ્ચારના એ ભેદને કારણે કેટલાકમાં અક્ષરોની નીચે નાનું ટપકું મૂકવામાં આવે છે. તેને હિંદીમાં બિન્દી કહે છે.

દાખલા તરીકે :

(૧) કલમ = **क़लम** ખોફ (ગુસ્સો) = **ख़ौफ़**
ગરીબ = **ग़रीब** ખિતાબ = **ख़िताब**

ઉપરના હિંદી **क़**, **ख़** અને **ग़** સામાન્ય **क**, **ख** અને **ग** કરતાં ગળાના ઊંડાણમાંથી સહેજ ખોખરા અવાજે બોલાય છે.

(૨) જમીન = **ज़मीन** જહાજ = **ज़हाज**
ગુજરવું = **गुज़रना** જબાન = **ज़बान**
જરૂરત = **ज़रूरत** જિંદગી = **ज़िंदगी**

ઉપરના શબ્દોમાં ગુજરાતી જમીનમાં, 'જ'નો જે ઉચ્ચાર થાય છે તેના કરતાં હિંદીમાં તેનો ઉચ્ચાર કંઈક ગુજરાતી 'ઝ' જેવો થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો બિન્દીવાળા હિંદી **ज़** નો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી ઈઝ (is)ના 'એસ' જેવો થાય છે.

(૩) ફક્ત = **फ़क्त** ફસલ = **फ़सल**

ઉપલા શબ્દોમાં હિંદી **फ़** ની નીચે બિન્દી આવી હોવાથી તેનો ઉચ્ચાર સાદા એકલા **फ** કરતાં જુદો થાય છે.

સાદો फ બોલતી વખતે નીચલો અને ઉપલો–બન્ને–હોઠ મળે છે અને તેનો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી સંયુક્ત Ph શબ્દ જેવો થાય છે. પણ બિન્દીવાળો फ़ બોલવાને માટે નીચલા હોઠને ઉપલા દાંત સાથે અડકાડવો પડે છે. બીજી રીતે કહીએ તો બિન્દીવાળા फ़ નો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી F (એફ) જેવો થાય છે. જ્યારે જ્યારે क़, ख़, ग़, ज़ અને फ़ અક્ષરો નીચે બિન્દી આવે છે ત્યારે ત્યારે તે મોટે ભાગે ઉર્દૂ અથવા ફારસી ભાષામાંથી આવેલા શબ્દોમાં વપરાયલા હોય છે.

(૪) લડવું = **लड़ना** સડવું = **सड़ना**
પડવું = **पड़ना** કપડું = **कपड़ा**

સાદા ड કરતાં બિન્દીવાળા ड़ નો ઉચ્ચાર ઉપરના શબ્દોમાં જુદી રીતે થાય છે. સાદા ड નો ઉચ્ચાર "ડગલો" શબ્દના 'ડ' જેવો થાય છે, જ્યારે બિન્દીવાળા ड़ નો ઉચ્ચાર કપડાંના ड़ જેવો થાય છે.

(૫) ચડવું = **चढ़ना** ભણવું = **पढ़ना**

ઉપરના શબ્દોમાં બિન્દીવાળા 'ढ़' નો ઉચ્ચાર ગુજરાતી 'કઢી'ના 'ઢ' જેવો થાય છે જ્યારે સાદા ढ નો ઉચ્ચાર 'ઢગલો'ના 'ઢ' જેવો થાય છે.

(૬) બિન્દીવાળા ड़ અને ढ़, શબ્દની શરૂઆતમાં કદી આવતા નથી પણ પ્રથમ અક્ષર પછી જ આવે છે. એમાં એક અપવાદ એ છે કે જો 'ड' ની પૂર્વે અનુનાસિક વ્યંજન હોય તો ड ની નીચે બિન્દી મુકાતી નથી. દાખલા તરીકે **पंडित; खंडन; मंडन** વગેરે.

એ સિવાય **बारडोली**, **भूडोल** વગેરે શબ્દોમાં પણ અપવાદ રૂપે બિન્દી વગરના **ड** વપરાય છે.

(૭) સંયુક્ત વ્યંજન ‘**ज्ञ**’નો ગુજરાતીમાં **અગ્નિ** શબ્દના ‘ગ્ન’ની માફક ઉચ્ચાર થાય છે, જ્યારે હિંદીમાં એનો ઉચ્ચાર “ગ્યાસતેલ”ના “ગ્યા” જેવો થાય છે. **आज्ञा**, **प्रतिज्ञा**, **ज्ञान**, **ज्ञाता** વગેરે શબ્દો ગુજરાતીને બદલે હિંદીમાં બોલતી વખતે આ ભેદ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

(૮) હિંદીમાં અનુસ્વાર નીચે મુજબ બે રીતે લખાય છે.

અંતર = **अंतर**; અંધારું = **अँधेरा**

ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર લખાય છે એક રીતે, પણ ઉચ્ચાર થાય છે બે રીતે, જેમકે (૧) ઊંટ, સિંહ, નહીં, ઉંહુ અને (૨) સંબંધ, પંડિત, મંથન, કંચન વગેરે. ઉપરના પહેલા તથા બીજા વિભાગના અનુસ્વાર લખાયા છે એક જ રીતે છતાં પહેલા વિભાગના શબ્દોના અક્ષરોમાં અનુસ્વારનો જરાક જ – નહિ જેવો કોમળ ઉચ્ચાર થાય છે. એથી ઊલટું, બીજા વિભાગના અનુસ્વારોનો ઉચ્ચાર પૂરેપૂરી રીતે થાય છે. બીજા વિભાગના અનુસ્વારો ગુજરાતી માફક હિંદીમાં પણ અડધા ણ, ન કે અડધા મ ને બદલે આવે છે; એટલે કે એ શબ્દો નીચે પ્રમાણે પણ લખી શકાય:—

संबंध = **सम्बन्ध**; **पंडित** = **पण्डित**

मंथन = **मन्थन**; **अंतर** = **अन्तर**

ઉપરના દાખલા પરથી માલૂમ પડશે કે અનુસ્વારોનો પૂરેપૂરો ઉચ્ચાર અડધા ણ, ન કે મ ને બદલે જ્યારે આવે છે ત્યારે જ થાય છે.

પણ હિન્દીમાં અધૂરાં અનુસ્વારો બોલવા માટે ખાસ ચિહ્ન છે. ગુજરાતીમાં "**અંધારું**" શબ્દ "અન્ધારું" એ રીતે બોલાય છે, પણ હિંદીમાં 'અ' ઉપરનું અનુસ્વાર નહિ જેવું જ બોલાય છે. આમ જ્યારે જ્યારે અનુસ્વારનો તદ્દન અધૂરો ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે ત્યારે ત્યારે હિન્દી લિપિમાં અનુસ્વાર સાથે અર્ધ ચંદ્રનું ચિહ્ન મૂકાય છે. દાખલા તરીકે **अँधेरा; स्त्रियाँ; बाँधना** (બાંધવું), **मुँह** (મોં) વગેરે. ટૂંકમાં અર્ધચન્દ્રાકાર અનુસ્વારના ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં ઊંટ, ઊંઘ, સિંહ, નહીં, વગેરે શબ્દોમાં આવેલા અનુસ્વારોના જેવા થાય છે.

એ સિવાય અંગ, અંગીકાર, મંગળ, સંગીત વગેરે શબ્દોમાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર ગુજરાતીની માફક જ ङ જેવો થાય છે.

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. હિંદીમાં કયા કયા અક્ષરોની નીચે બિન્દી મૂકાય છે?

૨. क અને क़ નો ઉચ્ચારભેદ સમજાવો.

૩. સાદા અને બિન્દીવાળા અક્ષરોના થોડા દાખલા આપો.

પાઠ ત્રીજો

જોડણીજ્ઞાન

ભાષાનો સાધારણ નિયમ એવો છે કે ભાષા જેમ બોલાય તેમ લખાય. આ નિયમ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાના એટલે કે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી ગુજરાતીની માફક જ હિંદીમાં ય થાય છે.

(૧) પણ તત્સમ સિવાયના કેટલાક શબ્દો એવા છે કે જેની જોડણી ગુજરાતી કરતાં હિંદીમાં જુદી થાય છે. દાખલા તરીકે :—

	ગુજરાતી	હિંદી
(૧)	મહિનો	महीना
(૨)	હિંદુ	हिंदू
	હિંદુઓ	हिंदुओं
(૩)	સ્ત્રી	स्त्री
	સ્ત્રીઓ	स्त्रियाँ
(૪)	દાસી	दासी
	દાસીઓ	दासियाँ

(૨) ઉપર વિભાગ (૨), (૩), (૪) અને (૫) માં આવેલા એકવચનના શબ્દોની જોડણી તે જ શબ્દોનું બહુવચન થતાં તેઓ દીર્ઘ ઈ અને ઊ માંથી હ્રસ્વ ઇ અને હ્રસ્વ ઉ માં ફેરવાઈ જાય છે.

(૩) કેટલાક શબ્દોની જોડણીમાં ભેદ હોવા છતાં તેમના ઉચ્ચાર અને અર્થ હિંદી ગુજરાતીમાં એક જ થાય છે. દાખલા તરીકે:—

ગુજરાતી	હિંદી
મહેનત	मेहनत
મહેરબાની	मेहरबानी, महिरबानी
બહેન	बहिन, बहन
અહેશાન	एहसान
સાહેબ	साहब, साहिब
બહાર	बाहर

ઉપરના શબ્દો પરથી માલૂમ પડશે કે આ ફેરફાર ઘણે ભાગે "હ" કાર વાળા શબ્દોમાં જ થાય છે.

(૪) હિંદી ભાષામાં જોડણીના નિયમો ગુજરાતી કરતાં વધારે સખ્તાઈથી પળાય છે. ગુજરાતીમાં એ વિશે જેટલી બેદરકારી રહે છે તેટલી જ ત્યાં કાળજી રહે છે. આને પરિણામે આપણે જેટલી કાળજી અંગ્રેજી જોડણીની રાખીએ છીએ તેટલી જ હિન્દી ભાષા શીખનારાઓ હિન્દી જોડણીની રાખે છે. એથી એ ફાયદો પણ છે કે ત્યાં બધા જ લોકો આધારભૂત જોડણી લખે છે. ગુજરાતીમાં કોઈ 'નહિ' લખે તો કોઈ 'નહીં' લખે, એવું ત્યાં ભાગ્યે જ બને છે.

(૫) આમ છતાં વિભક્તિના પ્રત્યય જોડવા વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. આપણે ગુજરાતીમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો શબ્દોની સાથે જ લખીએ છીએ. દાખલા તરીકે:

૧ ગુજરાતી	૨ હિંદી પ્રત્યયો જોડ્યા પ્રમાણે
(ક) તે ગામનાં લોકોનું દુઃખ દૂર કરવું જોઈએ.	उस गाँवके लोगोंका दुःख दूर करना चाहिये।

૩
પ્રત્યયો છૂટા રાખીને

उस गाँव के लोगों का दुःख दूर करना चाहिये।

૧	૨
(ખ) ગાંધીજીને લોકો પૂજે છે.	गांधीजीको लोग पूजते हैं।

૩

गांधीजी को लोग पूजते हैं।

આપણે માટે તો હિંદીમાં પણ વિભક્તિના પ્રત્યયો નામ અથવા સર્વનામને જોડીને જ લખવાનું ઠીક છે, કારણ કે આપણે ગુજરાતીમાં એ જ રીતે લખવાને ટેવાયલા હોવાથી તે વધારે સરળ પડશે.

(૬) જે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણીમાં કેટલીક ભૂલો આપણે ગુજરાતીમાં કર્યા કરીએ છીએ, ને તે ભૂલ છે એની આપણને ખબર પણ નથી હોતી તેવા કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતી તેમ જ હિંદીમાં નીચે પ્રમાણે લખાવા જોઈએ. વિશેષતઃ 'ઇ' અને 'ઉ' થી શરૂ થતા શબ્દોમાં આ ઘોટાળો થાય છે. દાખલા તરીકે:—

(હ્રસ્વ ઉ અથવા ઇ)

	ગુજરાતી		હિંદી	
	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
(૧)	ઉઠવું	ઊઠવું	ऊठना	उठना
(૨)	ઉગવું	ઊગવું	ऊगना	उगना

(૭) આ સંબંધી હિંદી જોડણી અંગે એક સામાન્ય નિયમ યાદ રાખવા જેવો છે કે, ચાલુ વ્યવહારના જે શબ્દો 'इ' કે 'उ' સ્વરથી શરૂ થાય છે તેમનો પહેલો અક્ષર ઘણે ભાગે હ્રસ્વ હોય છે, જ્યારે ई કે ऊ જે શબ્દને અંતે આવે છે તે મોટે ભાગે દીર્ઘ હોય છે.

દાખલા તરીકે:—

	અશુદ્ધ	શુદ્ધ		અશુદ્ધ	શુદ્ધ
(૧)	ईच्छा	इच्छा	(૨)	ईस	इस
(૩)	ईन	इन	(૪)	ऊस	उस
(૫)	ऊन	उन	(૬)	कीरण	किरण
(૭)	वीषय	विषय	(૮)	ऊमंग	उमंग
(૯)	मूख	मुख	(૧૦)	उर्दु	उर्दू વગેરે

(૮) પણ ઉપરના નિયમના અપવાદ તરીકે સંસ્કૃત કોઈ કોઈ તત્સમ શબ્દમાં જોડણી નીચે પ્રમાણે થાય છે: ईश्वर; ईर्ष्या; भूमि; भूडोल; पूर्व; વગેરે.

(૯) ગુજરાતીમાં "ફરિયાદ", "દરમિયાન", વગેરે શબ્દો "ફરીઆદ" "દરમીઆન" રીતે પણ લખાતા હતા ને તે શુદ્ધ ગણાતા હતા. પણ હિંદીમાં જ્યારે જ્યારે શબ્દની છેડે 'य' આવે છે ત્યારે ત્યારે મોટે ભાગે તે 'य' ની પહેલાંની इ હ્રસ્વ હોય છે. એવી જ રીતે જ્યારે હિંદી એકવચનનું બહુવચન થાય ત્યારે પણ દીર્ઘ 'ई' હ્રસ્વ 'इ'માં ફેરવાઈ જાય છે.

દાખલા તરીકે

ગુજરાતી	હિંદી અશુદ્ધ	હિંદી શુદ્ધ
(૧) આવો	आईए	**आइये**
(૨) પહોંચો	पहुंचीए	**पहुँचिये**
(૩) ફરિયાદ	फरीआद	**फरियाद**
(૪) જોઈએ	चाहीए	**चाहिये**
(૫) નારી	नारीआं	**नारियाँ**
(૬) એ માટે	इस लीए	इस **लिये**
(૭) કર્યું	कीया	**किया**

(૧૦) ઉર્દૂ અથવા ફારસી ભાષામાંથી ઊતરી આવેલા જે જે શબ્દોમાં ક, ખ, ગ, જ, ફ વગેરે અક્ષરો આવે છે ત્યારે ત્યારે તે શબ્દોના અક્ષરોની નીચે બિન્દી આવે છે અને તે નીચે પ્રમાણે લખાય છે:

क़, ख़, ग़, ज़, फ़. તેના ઉચ્ચાર વિશે પાઠ બીજામાં સમજણ આપેલી છે.

(૧૧) ગુજરાતીમાં વિરામચિહ્નો જેમ લખાય છે તે જ મુજબ હિંદીમાં પણ લખાય છે. માત્ર ગુજરાતી પૂર્ણવિરામ (.) હિન્દીમાં આ (।) રીતે લખાય છે.

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. નીચેના શબ્દોની જોડણી સુધારો:—

(૧) दीजीये; (२) लीखिये; (३) खाईए; (४) ईन; (५) वीश्वास.

૨. અર્ધચન્દ્રાકાર અનુસ્વારોના ઉચ્ચાર ગુજરાતીના કયા અક્ષરો જેવા થાય છે?

૩. નીચેનાં વાક્યો સુધારો:

(૧) गांधीजीकी आत्मकथा पढना चाहीए

(२) गूलाबके फुल सूगंधीत होते हैं;

પાઠ ચોથો

નામ

હિંદીમાં 'નામ' ને '**संज्ञा**' કહે છે. હિંદીમાં નામ (**संज्ञा**) ના બે મૂળ પ્રકાર છેઃ—

(૧) પદાર્થવાચક અને (૨) ભાવવાચક

(૧) પદાર્થવાચક : જે નામથી કોઈ વસ્તુ અથવા વસ્તુઓના સમૂહનું જ્ઞાન થાય છે તેને પદાર્થવાચક **संज्ञा** કહેવામાં આવે છે.

પદાર્થવાચક નામના વળી બે પ્રકાર છેઃ—

(अ) **વ્યક્તિવાચક** (જેને ગુજરાતીમાં વિશેષ નામ કહીએ છીએ તે)

દાખલા તરીકેઃ—**जवाहरलाल; राम; हरिश्चन्द्र** વગેરે.

(ब) **જાતિવાચક** (જે ગુજરાતીમાં સામાન્ય નામ કહેવાય છે તે)

દાખલા તરીકેઃ—**मनुष्य; मकान; नदी; लश्कर; सभा** વગેરે.

(૨) ભાવવાચકઃ—જે નામથી પદાર્થનો ગુણ અથવા સ્વભાવ મનથી માલૂમ પડે છે તે નામો ભાવવાચક નામ કહેવાય

છે. ગુજરાતી અને હિંદી ભાવવાચક નામોમાં ઝાઝો ભેદ નથી.

હિંદીમાં ભાવવાચક નામો નીચે પ્રમાણેનાં હોય છે:

लंबाई; चतुराई; बुढ़ापा; नम्रता; सौन्दर्य વગેરે.

• અભ્યાસપાઠ •

૧. નામના વિભાગ અને પેટા વિભાગ બતાવો.

૨. जातिवाचक નામોના દાખલા આપો.

૩. નીચેનાં નામોનું વર્ગીકરણ કરો:

कल्याण; हिमालय; लड़कपन (બાળપણ); सफाई; आदर्श; गाय; बढ़ई (સુથાર); पंसारी (મસાલો વેચનાર = ગાંધી).

પાઠ પાંચમો

સર્વનામ

ગુજરાતીમાં સર્વનામના સાત અને હિંદીમાં છ પ્રકાર છેઃ જેવાં કેઃ—

ગુજરાતી	હિંદી
૧. પુરુષવાચક	**पुरुषवाचक**
૨. સ્વવાચક	**निजवाचक**
૩. દર્શક સર્વનામ	**निश्चयवाचक**
૪. સાપેક્ષ (સંબંધવાચક) સર્વનામ	**संबंधवाचक**
૫. પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ	**प्रश्नवाचक**
૬. અનિશ્ચિત સર્વનામ	**अनिश्चयवाचक**

હિંદીમાં પણ ગુજરાતીની માફક નીચે પ્રમાણે ૧૧ સર્વનામો છેઃ

	એકવચન	બહુવચન
૧.	હું = मैं	અમે = हम
૨.	તું = तू	તમે=तुम; આપ=आप (માનાર્થે)
૩.	તે = वह	તેઓ = वे
૪.	આ= यह	એઓ = ये

એકવચન અને બહુવચન બન્નેમાં

૫.	પોતે, જાતે, ખુદ = आप, खुद, स्वयं
૬.	તે, તેઓ = सो
૭.	જે, જેઓ = जो
૮.	કોઈ = कोई
૯.	કંઈ = कुछ
૧૦.	શું = क्या
૧૧.	કોણ= कौन

१. पुरुषवाचक सर्वनाम

	એકવચન	બહુવચન
પહેલો પુરુષ = उत्तम पुरुष	હું = मैं	અમે = हम
બીજો પુરુષ = मध्यम पुरुष	તું = तू	તમે=तुम; આપ=आप (માનાર્થે)
ત્રીજો પુરુષ = अन्य पुरुष	તે = वह	તેઓ = वे

२. निजवाचक सर्वनाम

આ સર્વનામ એક જ છે ને તે आप. આ એકવચન તેમ જ બહુવચન બન્નેમાં વપરાય છે. દાખલા તરીકે :

હું પોતે જ કામ કરીશ = मैं आप (खुद) ही काम करूंगा।
અમે જાતે જ આવીશું = हम स्वयं ही आएंगे।

३. निश्चयवाचक सर्वनाम

આ સર્વનામ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે :—

	એકવચન	બહુવચન
૧.	આ = यह	એઓ = ये
૨.	તે = सो	તેઓ = सो
૩.	જે = जो	જેઓ = जो

બીજા અને ત્રીજા પ્રકારનાં સર્વનામો એટલે કે जो અને सो એકવચન અને બહુવચન બન્નેમાં વપરાય છે. 'सो' સર્વનામ 'जो'ની પાછળ જ આવે છે, એકલું વપરાતું નથી.

૪. संबंधवाचक सर्वनाम

આ સર્વનામ એક જ છે અને તે જે, જેઓ=जो બન્ને વચનમાં વપરાય છે. આ जो સાથે પાછળ सो અથવા वह નો પ્રયોગ હમેશાં થાય જ છે.

૫. प्रश्नवाचक सर्वनाम

આ સર્વનામ બે પ્રકારનાં છે અને તે બન્ને એકવચન તેમ જ બહુવચનમાં વપરાય છે:

૧. કોણ, કયો = कौन
૨. શું = क्या

૬. अनिश्चयवाचक सर्वनाम

આ સર્વનામ બે પ્રકારનાં નીચે પ્રમાણે છે:

૧. કોઈ = कोई (બન્ને વચનમાં)
૨. કંઈ = कुछ (માત્ર એકવચનમાં)

આ ઉપરાંત હરેક, દરેક, હરકોઈ = हरेक, दरेक, प्रत्येक (માત્ર એકવચનમાં) તેમ જ ઇતર, અન્ય, સર્વ = इतर, अन्य, सब, सर्व (માત્ર બહુવચનમાં) વપરાય છે.

• અભ્યાસપાઠ •

૧. નીચેનાં સર્વનામોનો પ્રકાર બતાવો:
मैं; आप (પોતે); जो; कुछ

૨. નીચેના વાક્યમાં આવેલાં સર્વનામો કયાં નામોને બદલે આવેલાં છે તે બતાવો:

महात्माजी भारतीयोंसे कहते हैं कि वे अब आन्तर्राष्ट्रीय समस्याओंमें कुछ अपनी राय नहीं देंगे लेकिन हम उनसे निवेदन करते हैं कि जो आप कहते हैं सो उसका निर्वाह करना कठिन है।

પાઠ છઠ્ઠો

ક્રિયાપદ

હિંદીમાં પણ ગુજરાતીની માફક (૧) સકર્મક = **सकर्मक** અને (૨) અકર્મક = **अकर्मक** એમ ક્રિયાપદના બે પ્રકાર છે.

૧. **सकर्मक**

સકર્મક ક્રિયાપદ નીચે પ્રમાણે વપરાય છે :

સિપાઈ ચોરને પકડે છે = सिपाही चोरको **पकड़ता है।**

૨. **अकर्मक**

બાળક રડે છે = बालक **रोता है।**

(૧) સાધારણ રીતે ક્રિયાપદનાં જાતિ અને વચન, કર્તા અનુસાર થાય છે પણ જ્યારે ક્રિયાપદ સકર્મક હોય છે ત્યારે ભૂતકાળમાં ક્રિયાપદનાં જાતિ અને વચન, કર્મ પ્રમાણે થાય છે. દાખલા તરીકે :

૧. મેં પાણી **પીધું** = मैंने पानी **पिया**। (નર જાતિ)
૨. મેં રોટલી **ખાધી** = मैंने रोटी **खाई**। (નારી જાતિ)

ઉપરના પહેલા વાક્યમાં હિંદીમાં '**पानी**' નર જાતિમાં છે તેથી ક્રિયાપદ '**पिया**' નર જાતિનું થયું; જ્યારે બીજા વાક્યમાં '**रोटी**' નારી જાતિમાં છે તેથી '**खाई**' નારી જાતિનું થયું.

(૨) પણ જ્યારે ભૂતકાળમાં કર્મની આગળ કર્મનો પ્રત્યય **को** આવે છે, ત્યારે ક્રિયાપદ કર્મની અનુસાર ન થતાં નર જાતિમાં અને એકવચનમાં આવે છે, અને કર્તાને ઘણુંખરું પહેલી વિભક્તિનો '**ने**' પ્રત્યય લાગે છે. **આ નિયમ બહુ જ અગત્યનો છે.**

ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુ (રૂપ):

ક્રિયાપદનાં મુખ્ય ધાતુ બે છે: (૧) **मूल धातु** અને (૨) **यौगिक धातु**. આમાં **यौगिक धातु** ના મુખ્ય પ્રકારને **प्रेरणार्थक धातु** કહે છે.

(૩) જેમ ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના મૂળ રૂપની છેડે 'વું' આવે છે તેમ હિંદીમાં '**ना**' આવે છે. દાખલા તરીકે:

ગુજરાતી	હિંદી
દોડવું	दौड़**ना**
હસવું	हस**ना**
બોલવું	बोल**ना**
ચાલવું	चल**ना**

यौगिक-प्रेरणार्थक धातु

જે મૂળ રૂપને આધારે કર્તા કોઈને પ્રેરણા કરે છે તે પ્રેરણાર્થક ધાતુ કહેવાય છે, જેમકે:

ગુજરાતી	હિંદી
પિતા પુત્ર પાસે કાગળ લખાવે છે.	पिता पुत्रसे पत्र लिखवाता है।

કેટલાક ધાતુઓનાં પ્રેરણાર્થક અને પુનઃ પ્રેરણાર્થક રૂપ નીચે પ્રમાણે બને છે:

	મૂળ ધાતુ	પ્રેરણાર્થક ધાતુ	પુનઃ પ્રેરણાર્થક ધાતુ
૧	**उठना**	**उठाना**	**उठवाना**
	लिखना	**लिखाना**	**लिखवाना**
૨	**ओढ़ना**	**उढ़ाना**	**उढ़वाना**
	लेटना	**लिटाना**	**लिटवाना**
૩	**देना**	**दिलाना**	**दिलवाना**
	धोना	**धुलाना**	**धुलवाना**

(૪) ઉપરના પહેલા વિભાગના ક્રિયાપદોના મૂળ ધાતુને અંતે '**आना**' જોડવાથી પહેલું પ્રેરણાર્થક અને '**वाना**' જોડવાથી બીજું પ્રેરણાર્થક ક્રિયાપદ બને છે.

(૫) બીજા વિભાગના ક્રિયાપદોના મૂળ ધાતુની શરૂઆતમાં આવેલો દીર્ઘ સ્વર (ओ) હ્રસ્વ સ્વર (उ)માં ફેરવાઈ જાય છે અને પછી '**आना**' અને '**वाना**' જોડાય છે; એમ કરતાં **ओढ़ना** નું રૂપ **उढ़ाना** અને **उढ़वाना** થયું.

(૬) ત્રીજા વિભાગમાં ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુને પહેલો દીર્ઘ સ્વર (दे) હ્રસ્વ (दि)માં ફેરવાઈ જાય છે અને પછી '**लाना**' અને '**वाना**' લગાડવાથી પહેલું પ્રેરણાર્થક અને બીજું પ્રેરણાર્થક રૂપ એ રીતે બને છે: અનુક્રમે '**देना**' નું રૂપ '**दिलाना**' અને '**दिलवाना**' થયું.

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. ક્રિયાપદનાં જાતિ-વચન ક્યારે ક્યારે ગુજરાતીની માફક નથી થતાં તે દાખલા સહિત સમજાવો.

૨. નીચેના મૂળ ધાતુમાંથી પ્રેરણાર્થક ધાતુ બનાવો:

उड़ना; करना; पढ़ना;
खेलना; सोचना (વિચારવું).

૩. નીચેનાં વાક્યો સુધારો:

१. उसने सीताको बुलाई ।
२. माता पुत्रीसे लिखाती है ।
३. बहिनको कीताब दीजीए ।
४. महादेवको दूध पीया ।
५. भारतीयोंको आपनी मातृभाषा पढ़ाओ ।

પાઠ સાતમો

વિભક્તિ અને તેના પ્રત્યયો

વિભક્તિને હિંદીમાં कारक કહે છે.

(૧) ગુજરાતીની માફક હિંદીમાં પણ સાત વિભક્તિઓ છે. એ સાત ઉપરાંત એક આઠમી વિભક્તિ 'સંબોધન વિભક્તિ' પણ છે. વિભક્તિના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:

વિભક્તિ	ગુજરાતી પ્રત્યય	હિંદી પ્રત્યય
૧. કર્તા	કંઈ નહિ અથવા એ	કંઈ નહિ અથવા ने
૨. કર્મ	કંઈ નહિ અથવા ને	કંઈ નહિ અથવા को
૩. કરણ	એ, મારફત, વડે, વગેરે	से અથવા द्वारा
૪. સંપ્રદાન	ને, માટે, વગેરે	के लिये અથવા को
૫. અપાદાન	થી અથવા થકી	से
૬. સંબંધકારક	નો, ના, ની, અથવા નું, નાં	का, के, की
૭. અધિકરણ	માં, એ, ઉપર વગેરે	में, पर, पै
૮. સંબોધન	...	हे, अजी, अहो, अरे !

પહેલી વિભક્તિ

બાળક વાંચે છે = बालक पढ़ता है ।
બાળક + એ = બાળકે ચોપડી વાંચી =
बालक + ने = बालकने पुस्तक पढ़ी ।

(૨) પૂર્ણ વર્તમાનકાળ, સાદો ભૂતકાળ અને પૂર્ણ ભવિષ્ય-કાળ – એ ત્રણ કાળમાં જ ने પ્રત્યય લાગે છે: જેમકે

પૂર્ણ વર્તમાન કાળ

બાળકે ચોપડી વાંચી છે = बालकने किताब पढ़ी है ।

સાદો ભૂતકાળ

બાળકે ચોપડી વાંચી = बालकने किताब पढ़ी ।

પૂર્ણ ભવિષ્યકાળ

બાળકે ચોપડી વાંચી હશે = बालकने किताब पढ़ी होगी ।

આ ત્રણ કાળ સિવાય બીજા કાળમાં સામાન્ય રીતે કર્તા પ્રત્યય વગર આવે છે.

બીજી વિભક્તિ

૧ બાળક રોટલી ખાય છે = बालक रोटी खाता है ।

૨ બાળકે રોટલી ખાધી = बालकने रोटी खाई ।

૩ બાળકે બાને બોલાવી = बालकने माताको बुलाया ।

(૩) ઉપરના પહેલા દાખલામાં કર્મને વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી, તેથી ત્યાં કર્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં જાતિ અને વચન થાય છે. બીજા દાખલામાં પણ કર્મનો પ્રત્યય નથી, પણ કર્તા સાથે પ્રત્યય છે, માટે કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાપદ બન્યું છે. જ્યારે જ્યારે કર્તા સાથે પ્રત્યય હોય ત્યારે ત્યારે ક્રિયાપદનાં જાતિ અને વચન કર્મ પ્રમાણે થાય છે. ત્રીજા દાખલામાં કર્મ સાથે को પ્રત્યય આવેલો છે. તેથી કર્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં જાતિ-વચન બને છે. જેમ ગુજરાતીમાં જ્યારે કર્તા સાથે પ્રત્યય હોય ત્યારે હમેશાં કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં જાતિ-વચન બને છે, તેમ હિંદીમાં થતું નથી. **હિંદીમાં તો કર્તાનો પ્રત્યય ने અને કર્મનો પ્રત્યય को આવ્યો હોય તો ક્રિયાપદનાં જાતિ-વચન, કર્તા અથવા કર્મનાં જાતિ-વચન અનુસાર બનતાં નથી**

પણ ક્રિયાપદ હમેશાં નરજાતિના એકવચનમાં જ આવે છે. જેમકે :

ગુજરાતીમાં 'કૂતરાએ બિલાડીને **પકડી.**' એમ પ્રયોગ થાય છે, પણ હિંદીમાં 'कुत्तेने बिल्लीको **पकड़ा**।' એમ જ થાય.

એ જ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં 'કૂતરાઓએ બિલાડીઓને **પકડી.**' એમ લખાય, પરંતુ તેનું હિંદી તો 'कुत्तोंने बिल्लियोंको **पकड़ा**।' એમ જ લખાય. આ વાકયમાં કર્તા ને કર્મ બન્ને બહુવચનમાં હોવા છતાં અને બન્નેની જાતિઓ જુદી હોવા છતાં, ક્રિયાપદ તો નર જાતિમાં અને એકવચનમાં જ રહ્યું છે.

(૪) સારાંશ કે, જ્યારે જ્યારે કર્તામાં ने અને કર્મમાં को પ્રત્યય આવે ત્યારે ત્યારે કર્તા અને કર્મ, ગમે તે જાતિ અને વચનમાં હોય તો પણ ક્રિયાપદ નર જાતિ એકવચનમાં જ થશે.

ત્રીજી વિભક્તિ

૧. બાળકે હાથ**થી** ચોપડી ફાડી નાખી=बालकने हाथ**से** पुस्तक फाड़ डाली।
૨. સિપાઇ**થી** ચોર પકડાયો=सिपाहीके **द्वारा** चोर पकड़ा गया।
૩. મારા **વડે** આ કામ થયું = मेरे **द्वारा** यह काम हुआ।
૪. મારા**થી** આ કામ **થયું** = मुझ**से** यह काम हुआ।

(૫) ઉપરના બીજા દાખલામાં ત્રીજીનો **के द्वारा** પ્રત્યય લાગેલો છે, જ્યારે ત્રીજા દાખલામાં માત્ર **द्वारा** શબ્દ લાગેલો છે. આ સંબંધી નિયમ એવો છે કે પહેલા અને બીજા પુરુષ એકવચન તથા બહુવચનમાં માત્ર 'द्वारा' પ્રત્યય લાગે છે, અને ત્યારે તેનું 'मैं' નું **मेरे**, 'तू' નું '**तेरे**', 'हम'નું **हमारे**, 'तुम' નું '**तुम्हारे**' અને 'आप' નું '**आपसे**' બની જાય છે. દાખલા તરીકે **मेरे** द्वारा, **हमारे** द्वारा, **तेरे**

द्वारा, **तुम्हारे** द्वारा, **आपके** द्वारा. ચોથા દાખલા પ્રમાણે '**से**' પ્રત્યય લાગે ત્યારે मैंનું '**मुझ**' અને तूનું '**तुझ**' માં રૂપાંતર થઈ જાય છે.

ચોથી વિભક્તિ

૧. મોહનલાલ ગરીબોને **માટે** દાન આપે છે. = मोहनलाल गरीबों**के लिये** दान देता है।

૨. મોહનલાલ ગરીબો**ને** દાન આપે છે.=मोहनलाल गरीबों**को** दान देता है।

ઉપરના બે દાખલામાં પણ ત્રીજી વિભકિતની માફક પહેલા અને બીજા પુરુષ એકવચન તેમ જ બહુવચનમાં ફેરફાર થાય છે. જેમકે:

मेरे लिये, हमारे लिये;
तेरे लिये, तुम्हारे लिये, आपके लिये;
इसके–उसके लिये, इनके-उनके लिये.

(૬) હિંદીમાં બીજી તેમ જ ચોથી બન્ને વિભકિતઓનો પ્રત્યય **को** છે, પરંતુ કોઈને દાન આપવાની ક્રિયાનું સૂચન હોય તો ત્યાં તો **को** પ્રત્યય ચોથી વિભકિતનો પ્રત્યય તરીકે જ આવે છે–ઉપરના બીજા દાખલામાં બતાવ્યા પ્રમાણે.

પાંચમી વિભક્તિ

૧. ઝાડ પર**થી** પાંદડાં પડે છે. = पेड**से** पत्ते गिरते हैं।

૨. ગંગા હિમાલયમાં**થી** નીકળે છે. = गंगा हिमालय**से** निकलती है।

(૭) ત્રીજી વિભકિતનો પ્રત્યય **से** જ્યારે કોઈની દ્વારા કે કોઈને માટે કામ થતું હોય ત્યારે વપરાય છે; પરંતુ એક વસ્તુ બીજીથી છૂટી પડતી હોય ત્યારે પાંચમી વિભક્તિનો પ્રત્યય **से** લાગે છે.

(૮) પણ હિંદી ભાષામાં को (બીજી વિભકિત)ની જગ્યાએ કોઈ વાર से પ્રત્યય પણ આવે છે. જેમકે:

૧. હું તમને કહું છું. = मैं आपसे (को नहि) कहता हूँ।

૨. તે મને વાત કરે છે. = वह मुझसे (को नहि) बात करता है।

ઉપરના બે દાખલા અનુસાર જ્યાં कहना, बोलना, पूछना, વગેરે અર્થનાં સૂચક ક્રિયાપદ હોય ત્યારે कोની જગ્યાએ से પ્રત્યય વપરાય છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિ

૧. આ મોહનનું ઘર છે = यह मोहनका घर है।

૨. આ મોહનનાં રમકડાં છે = ये मोहनके खिलौने हैं।

૩. આ મોહનની ચોપડી છે = यह मोहनकी किताब है।

(૯) ઉપરના પહેલા અને બીજા દાખલામાં બતાવ્યા પ્રમાણે સંબંધકારક घर અને खिलौना નર જાતિનાં એકવચન તથા બહુવચનમાં છે તેથી, का એકવચનના પ્રત્યય તરીકે અને के બહુવચનના પ્રત્યય તરીકે અનુક્રમે આવ્યા છે.

ત્રીજા દાખલામાં की પ્રત્યય નારી જાતિના किताब શબ્દની સાથે આવ્યો છે.

(૧૦) પણ કેટલીક વાર શબ્દ બહુવચનમાં હોય કે એકવચનમાં તો પણ છઠ્ઠીમાં के પ્રત્ય આવે છે જેમકે:

૧. મોહનના ઘરમાં બિલાડી છે = मोहनके घरमें बिल्ली है।

ઉપરના દાખલા પરથી એમ માલૂમ પડશે કે જ્યારે જ્યારે સંબંધકારક નામની પછી કોઈ વિભકિતના પ્રત્યયવાળું નામ અથવા સર્વનામ આવે ત્યારે ત્યારે જો તે નર જાતિનું

હોય, તો એકવચન અને બહુવચન બન્નેમાં का પ્રત્યય ન લાગતાં के લાગે છે.

સાતમી વિભક્તિ

૧. દૂધ**માં** ખાંડ નાખો = दूध**में** सक्कर डालो।

૨. ચૂલા **પર** દૂધ છે = चुल्हे **पर** दूध है।

૩. ઝાડ પર વાંદરો બેઠો છે = पेड **पै** (पर) बंदर बैठा है।

(૧૧) ઉપરના બીજા દાખલામાં **चूल्हा**નું **चूल्हे** થયું છે. એ વિશે નિયમ એવો છે કે સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં **आ**કારાંત નામને **ए**કારાંત કરવા.

હિંદીમાં **पै** પ્રત્યયનો પ્રયોગ ઘણો ઓછો થાય છે. **पर**નો પ્રયોગ જ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે.

આઠમી વિભક્તિ

૧. હે બાળકો, આમ આવો.	= **हे** बालको, इधर आओ।
૨. અરે, સાંભળો છો?	= **अजी**, सुनते हो?
૩. અહો, આ શું થયું?	= **अहो**, यह क्या हुआ?
૪. અરે, તેને મારો નહિ.	= **अरे**, उसे मत मारो।

(૧૨) ઉપરના ચારે દાખલામાં સંબોધનના પ્રયોગો થયા હોવાથી આઠમી વિભકિતના પ્રત્યયો તરીકે **हे, अजी, अहो** અને **अरे** આવ્યા છે.

અહીં ખાસ ધ્યાન એ રાખવાનું કે હિંદીમાં કેટલાંક એકવચનનાં નામોને છેડે '**ओं**' લગાડતાં બહુવચન થાય છે, પણ સંબોધનના (આઠમી વિભકિતના) પ્રત્યય તરીકે બધી જ જાતનાં નામોનાં બહુવચનમાં '**ओं**' ને બદલે '**ओ**' લાગે છે એટલે કે **ओ** ને માથે અનુસ્વાર નહિ.

સામાન્ય નિયમ

(૧૩) કોઇ પણ વિભકિતનો કોઈ પણ પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં, જે નામને પ્રત્યય લાગે તે નામ જો નરજાતિ એકવચનનું હોય અને आकारांत હોય, તો છેવટના 'आ'નો ए થઈ જાય છે ને પછી કોઈ પણ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :

लड़का નું लड़के થયા બાદ, એને ने પ્રત્યય લાગતાં लड़केने खाया। એમ પ્રયોગ થશે.

(૧૪) એવી જ રીતે એવાં જ आकारांत નર જાતિનાં બહુવચનમાં 'ओं' થાય છે, ને પછી પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે: लड़का નું लड़कों થયા બાદ, એને ने પ્રત્યય લગાડતાં लड़कोंने खाया એમ રૂપ થશે.

આ નિયમ સંસ્કૃત તત્સમ आकारांत શબ્દો, જેવા કે : राजा, प्रजा, माता વગેરેને લાગુ પડતો નથી.

(૧૫) એક મહત્ત્વનો નિયમ એ છે કે ओंकारांत બહુવચનોનો ઉપયોગ વિભક્તિના પ્રત્યયો વગર કદી પણ વાકયમાં થતો નથી. આવે પ્રસંગે કર્તાનું વચન ક્રિયાપદ પરથી માલૂમ પડે છે. દાખલા તરીકે :

ગુજરાતી	અશુદ્ધ હિંદી	શુદ્ધ હિંદી
૧. બાળકો રમે છે.	= बालकों खेलते हैं।	बालक खेलते हैं।
૨. બાગમાં ફૂલો ખીલે છે.	= बागमें फूलों खिलते हैं।	बागमें फूल खिलते हैं
૩. મેં ઘણાં ફૂલો સુંઘ્યા.	= मैंने बहुत फूलों सूंघे।	मैंने बहुत फूल सूंघे। અથવા मैंने बहुत फूलोंको सूंघा।

• અભ્યાસપાઠ •

૧. **को** પ્રત્યય કયી કયી વિભક્તિમાં આવે છે? એ જુદી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે એનો ભેદ સમજાવો.

૨. પહેલી (કર્તાની) વિભક્તિમાં **ने** પ્રત્યય ક્યારે ક્યારે લાગે છે?

૩. કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં જાતિ-વચન ક્યારે નથી થતાં? દાખલા સહિત સમજાવો.

૪. ત્રીજી અને પાંચમી વિભક્તિના **से** પ્રત્યય વિશે સમજાવો. **को** ના અર્થમાં **से** પ્રત્યયનો ઉપયોગ ક્યાં થાય છે?

૫. છઠ્ઠી વિભક્તિમાં **का** પ્રત્યયને બદલે **के**-પ્રત્યય લાગનો હોય તેવાં ત્રણ વાક્ય લખો.

૬. નીચેનાં વાક્યોમાં ભૂલ હોય તો તે સુધારોઃ—

   १. मनुष्यों पशुकों मारते हें।

   २. कुत्तेने बिल्लि मारी।

   ३. वह तुमको कहता था।

   ४. उनको क्या पूछते हैं?

   ५. नदी पहाडमें निकलती हें।

૭. નીચે લખેલાં વાક્યોમાંનાં નામ-સર્વનામની વિભક્તિઓ બતાવોઃ—

   १. वह कल कलकत्ता जाएगा।

   २. गन्ने (શેરડી) से रस निकलता है।

   ३. कमरेमें (ઓરડામાં) कुर्सी (ખુરશી) है।

   ४. अध्यापक शिष्यसे सबक (પાઠ) लिखवाते हैं।

પાઠ આઠમો
પુરુષવાચક સર્વનામનાં રૂપો
સાદો વર્તમાનકાળ—નર જાતિ

(૧) ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુને 'ता' લગાડયા પછી, 'है' (સહાયકારી) ધાતુનાં નીચે બતાવેલાં વર્તમાન કાળનાં રૂપો ઊમેરવાથી નર જાતિનાં એકવચનનાં ક્રિયાપદ બને છે અને એ જ રીતે ता ને બદલે ते લગાડવાથી બહુવચનનાં ક્રિયાપદ બને છે. જેમકે : खेल ધાતુનાં નર જાતિનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે બને છે.

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧. ઉત્તમ પુરુષ	मैं खेलता हूँ।	हम खेलते हैं।
૨. મધ્યમ પુરુષ	तू खेलता है।	तुम खेलते हो।
		आप खेलते हैं। (માનાર્થે)
૩. અન્ય પુરુષ	वह खेलता है।	वे खेलते हैं।

માત્ર है નાં રૂપો નીચે પ્રમાણે છે

૧. ઉત્તમ પુરુષ	हूँ	हैं
૨. મધ્યમ પુરુષ	है	हो અથવા हैं (માનાર્થે)
૩. અન્ય પુરુષ	है	हैं

(૨) બહુવચનમાં જ્યાં કર્તા તરીકે 'तुम' નહિ હોય ત્યાં ક્રિયાપદ તરીકે હમેશાં हैं જ આવે. એવી જ રીતે એકવચનમાં કર્તા તરીકે 'मैं' નહિ હોય ત્યારે હમેશાં है જ ક્રિયાપદ તરીકે આવે.

નારી જાતિ

(૩) એકવચન તેમ જ બહુવચન બંનેમાં ता ને બદલે ती મૂકવાથી નારી જાતિનાં રૂપ બને છે. જેમકે :

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧. ઉત્તમ પુરુષ	मैं खेलती हूँ।	हम खेलती हैं।
૨. મધ્યમ પુરુષ	तू खेलती है।	तुम खेलती हो। आप खेलती हैं। (માનાર્થે)
૩. અન્ય પુરુષ	वह खेलती है।	वे खेलती हैं।

ઉપરનાં રૂપોને આધારે ગુજરાતીમાંથી હિંદીમાં બનાવેલાં વાક્યોના કેટલાક નમૂના :

નર જાતિ

એકવચન		બહુવચન	
ગુજરાતી	હિંદી	ગુજરાતી	હિંદી
૧. હું દોડું છું.	= मैं दौड़ता हूँ।	અમે દોડીએ છીએ.	= हम दौड़ते हैं।
૨. તું ખાય છે.	= तू खाता है।	તમે ખાઓ છો.	= तुम खाते हो।
		આપ ખાઓ છો	= आप खाते हैं।
૩. તે દૂધ વેચે છે.	= वह दूध बेचता है।	તેઓ દૂધ વેચે છે.	= वे दूध बेचते हैं।

નારી જાતિ

૧. હું રસોઈ કરું છું.= मैं रसोई बनाती हूँ। અમે રસોઈ બનાવીએ છીએ.= हम रसोई बनाती हैं।

૨. તું કપડું સીવે છે.= तू कपड़ा सीती है। તમે કપડું સીવો છો. = तुम कपड़ा सीती हो।
આપ કપડું સીવો છો. = आप कपड़ा सीती हैं।

૩. તે પાણી પીએ છે.= वह जल पीती है। તેઓ પાણી પીએ છે.= वे जल पीती हैं।

બીજાં કેટલાંક વાકયો :

૧. રાધાએ મોહનને રોટલી પીરસી (સકર્મક).= राधाने मोहनको रोटी परोसी।

૨. ઈશ્વર સર્વનું કલ્યાણ કરે છે.= ईश्वर सबका कल्याण करता है।

૩. દુનિયા ગાંધીજીને પૂજે છે.= संसार गांधीजीको पूजता है।

૪. અમારી રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાની છે.= हमारी राष्ट्रभाषा हिन्दुस्तानी है।

૫. ગુજરાતી અમારી માતૃભાષા છે.= गुजराती हमारी मातृभाषा है।

૬. તમે શું વાંચો છો ?= तुम क्या पढ़ते हो ?

૭. તેઓ મુસાફરી કરે છે.= वे यात्रा करते हैं।

૮. અરે, તેમને બોલાવો, બોલાવો ! = अरे, उनको बुलाओ, बुलाओ !

૯. અંગ્રેજી ભાષાએ ગુલામી ઉત્પન્ન કરી.= अंग्रेजी भाषाने गुलामी पैदा की।

૧૦. સૌન્દર્ય અને કલાને પૂજો.= सौन्दर्य और कलाको पूजो (અથવા) पूजिये।

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. નીચેનાં વાકયોનું હિંદી કરો :

૧. મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનારો ઈશ્વર છે.

૨. સૌન્દર્ય સહુને પસંદ છે.

૩. તમે મુસાફરી કરો છો.

૪. ગુજરાતી અને હિંદી ભાષા મધુર છે.

૫. ગાંધીજીની વાણી સાંભળી ? (**सुनी**)

૬. પુસ્તકો વાંચવામાં પણ કલા જોઈએ.

૨. નીચેનાં વાકયોમાં તથા શબ્દોની જોડણીમાં ભૂલ હોય તો તે સુધારો :

१. वे खेलते है। २. माधवने कीताब पढ़ता था।

३. तुम क्या करते हैं? ४. वालकों खेलते थे।

५. फूलों सुगंधित है। ६. भारतकी स्त्रीओ आदर्श होति है।

७. आपने उसकी व्याख्यान सूने? ८. दुध पौष्टिक चीज़ हैं।

९. मैंने गायको बुलाते हूँ। १०. वह पढती हैं।

૩. નીચેનાં અધૂરાં વાકયો પૂરાં કરો :

१. मेरी बहन मुझसे ____________ ।

२. भाई भाई के साथ ____________ ।

३. आप किताबमें ____________ ?

४. हिन्दुस्तान गुलामोंका ____________ ।

५. जी हाँ, वह ____________ ।

પાઠ નવમો

પુરુષવાચક સર્વનામનાં રૂપો

ચાલુ (अपूर्ण) વર્તમાન કાળ — નર અને નારીજાતિ

(૧) ક્રિયાપદનાં મૂળ રૂપ અને **हो** ધાતુનાં વર્તમાન કાળનાં રૂપની વચ્ચે '**रहा**' અથવા '**रही**' શબ્દ મૂકવાથી અનુક્રમે નર અને નારી જાતિના ચાલુ વર્તમાનકાળ થાય છે. જેમકે :

		નર જાતિ	નારી જાતિ
એકવચન	૧.	मैं खेल **रहा** हूँ।	मैं खेल **रही** हूँ।
બહુવચન		हम खेल **रहे** हैं।	हम खेल **रही** हैं।
એકવચન	૨.	तू खेल **रहा** है।	तू खेल **रही** है।
બહુવચન		तुम खेल **रहे** हो।	तुम खेल **रही** हो।
		आप खेल **रहे** हैं।	आप खेल **रही** हैं।
એકવચન	૩.	वह खेल **रहा** है।	वह खेल **रही** है।
બહુવચન		वे खेल **रहे** हैं।	वे खेल **रही** हैं।

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. ગુજરાતીમાંથી હિંદીમાં અનુવાદ કરો :

૧. ઈશ્વરલાલ સમાચારપત્ર આપે છે.
૨. માતા રોટલી પીરસી (परोस) રહી છે.
૩. તેઓ હાલ (अभी) દોડે છે.
૪. ભારત સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા માગી રહ્યું છે.
૫. દેશી રાજ્યોમાં જાગૃતિ આવી રહી છે.

૨. નીચેનાં વાક્યોમાં ખાલી જગ્યાએ યોગ્ય શબ્દ મૂકો:

१. उसे सिनेमाका शौक (શોખ) ——— ———।

२. पाठशालामें ——— पढ़ा रहे हैं।

३. वे ——— दान दे ——— हैं।

४. बालक ——— ——— है।

५. तुम ——— क्या ——— हो!

૩. નીચેના શબ્દોનું હિંદી કરો અને વાક્યોમાં તેમનો ઉપયોગ કરો:

(૧) જવું (૨) ખાવું (૩) નિશાળ (૪) પુસ્તક (૫) રમત (૬) બા (૭) બહેન (૮) હાલ (૯) શું (૧૦) માગવું (૧૧) જાગવું (૧૨) પાણી (૧૩) પીવું (૧૪) રાંધવું (૧૫) રોટલી.

પાઠ દસમો

પુરુષવાચક સર્વનામનાં રૂપો

પૂર્ણ (आसन्न भूत) વર્તમાન કાળ

(૧) અકર્મક ક્રિયાપદના સાદા ભૂતકાળ સાથે हो ધાતુના વર્તમાનકાળનાં રૂપ મૂકવાથી પૂર્ણ વર્તમાનકાળ થાય છે, જેમકે :

નર જાતિ

मैं दौड़ा हूं।	हम दौड़े हैं।
तू दौड़ा है।	तुम दौड़े हो।
	आप दौड़े हैं।
वह दौड़ा है।	वे दौड़े हैं।

નારી જાતિ

मैं दौड़ी हूं।	हम दौड़ी हैं।
तू दौड़ी है।	तुम दौड़ी हो।
	आप दौड़ी हैं।
वह दौड़ी है।	वे दौड़ी हैं।

(૨) સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્તાને ने પ્રત્યય લાગે છે અને ક્રિયાપદના સાદા ભૂતકાળ સાથે हो ધાતુના વર્તમાન-

કાળનાં રૂપ મૂકવાથી પૂર્ણ વર્તમાન બને છે. એવે પ્રસંગે કર્મ અનુસાર ક્રિયાપદનાં જાતિ–વચન થાય છે. જેમકે :

१. मैंने रोटी (નારી જાતિ એકવચન) खाई है।
२. मैंने लड्डू (નર જાતિ એકવચન) खाया है।
३. मैंने तीन रोटियाँ (નારી જાતિ બહુવચન) खाई हैं।
४. मैंने दो लड्डू (નર જાતિ બહુવચન) खाये हैं।

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. નીચેનાં રૂપો ખરાં છે કે ખોટાં તે બતાવો અને જે ખરાં હોય તેનાં કાળ, વચન અને પુરુષ પણ કહો :

१. मैंने दौड़ा है।
२. आपने क्या किया है ?
३. सुभाष बाबूने राष्ट्रीय महासभाकी सेवा की है।
४. श्रीमती सरोजनी देवीने कविता बनाई हैं।

૨. નીચેનાં વાક્યો સુધારો :

१. मैं बोली हैं।
२. बाला साहब खेर बम्बई प्रान्त के मंत्री (प्रधान) बना है।
३. मद्रासमें हिन्दी प्रचारका काफी (પૂરતું) काम चला हैं।
४. तूने हिन्दुस्तानी पढते है ?
५. तुम देशकी सेवा करते हैं ?

૩. નીચેનાં ક્રિયાપદો ઉપરથી પૂર્ણ વર્તમાનકાળનાં પહેલા પુરુષ નર જાતિનાં રૂપોવાળાં વાક્યો બનાવો :

१. पढ़ना; २. यात्रा करना; ३. चलना; ४. पुकारना (પોકારવું); ५. बेचना.

પાઠ અગિયારમો

પુરુષવાચક સર્વનામનાં રૂપો

પૂર્ણ વર્તમાન કાળનાં બીજાં રૂપો

(૧) ક્રિયાપદના મૂળ રૂપ અને है ધાતુનાં રૂપની વચ્ચે નર જાતિમાં लिया, लिये અથવા चुका, चुके શબ્દ, અને નારી જાતિમાં ली અથવા चुकी શબ્દ મૂકવાથી પૂર્ણ વર્તમાન કાળ બને છે. દાખલા તરીકે:

અકર્મક ક્રિયાપદ

નર જાતિ	નારી જાતિ
પહેલો પુરુષ એકવચન	
मैं दौड़ चुका हूँ।	मैं दौड़ चुकी हूँ।
અથવા	અથવા
मैंने दौड़ लिया है।	मैंने दौड़ लिया है।
પહેલો પુરુષ બહુવચન	
हम दौड़ चुके हैं।	हम दौड़ चुकी हैं।
અથવા	અથવા
हमने दौड़ लिया है।	हमने दौड़ लिया है।
બીજો પુરુષ એકવચન	
तू दौड़ चुका है।	तू दौड़ चुकी है।
અથવા	અથવા
तूने दौड़ लिया है।	तूने दौड़ लिया है।
બીજો પુરુષ બહુવચન	
तुम दौड़ चुके हो।	तुम दौड़ चुकी हो।
અથવા	અથવા
तुमने दौड़ लिया है।	तुमने दौड़ लिया है।

आप दौड़ चुके हैं। [માનાર્થે] आप दौड़ चुकी हैं।

અથવા | અથવા

आपने दौड़ लिया है। आपने दौड़ लिया है।

ત્રીજો પુરુષ એકવચન

वह दौड़ चुका है। वह दौड़ चुकी है।

અથવા | અથવા

उसने दौड़ लिया है। उसने दौड़ लिया है।

ત્રીજો પુરુષ બહુવચન

वे दौड़ चुके हैं। वे दौड़ चुकी हैं।

અથવા | અથવા

उनने दौड़ लिया है। उनने दौड़ लिया है।

(૨) ઉપરનાં ઉદાહરણો પરથી માલૂમ પડશે કે જ્યારે જ્યારે કર્તામાં વિભક્તિનો **ने** પ્રત્યય આવે છે ત્યારે ત્યારે નારી જાતિનાં રૂપો નર જાતિનાં જેવાં જ થાય છે.

સકર્મક ક્રિયાપદ

(૩) જ્યારે ક્રિયાપદ સકર્મક હોય અને પૂર્ણ વર્તમાન, સાદો ભૂત અથવા પૂર્ણ ભવિષ્ય કાળમાં હોય ત્યારે ક્રિયાપદ કર્તાનાં જાતિ-વચન પ્રમાણે ન થતાં, કર્મનાં જાતિ-વચન અનુસાર થાય છે. **ली** અથવા **लिया** શબ્દનો પ્રયોગ, કર્તા (પહેલી) વિભક્તિનો **ने** પ્રત્યય હોય ત્યારે જ આવે છે. દાખલા તરીકે :

मैंने रोटी (નારી જાતિ) खा ली है।
मैंने लड्डू (નરજાતિ) खा लिया है।

(૪) પણ સકર્મક ક્રિયાપદમાં જ્યારે **ली** અથવા **लिया** ને બદલે **चुका, चुके** અથવા **चुकी** શબ્દ આવ્યો હોય ત્યારે કર્તાને એનો ने પ્રત્યય લાગશે નહિ અને તે વખતે પૂર્ણ વર્તમાન, સાદો ભૂત અને પૂર્ણ ભવિષ્ય કાળમાં કર્તાનાં જાતિ-વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં રૂપ થશે. દાખલા તરીકે:

मैं (નારી જાતિ) रोटी खा चुकी हूँ।

मैं (નર જાતિ) लड्डू खा चुका हूँ।

हम (નારી જાતિ) रोटी खा चुकी हैं।

हम (નર જાતિ) लड्डू खा चुके हैं।

• અભ્યાસપાઠ •

૧. પૂર્ણ વર્તમાન કાળનાં બીજા પુરુષનાં **गा** (ગાવું) ધાતુનાં બન્ને વચનનાં રૂપ બનાવો.

૨. નર જાતિ પ્રમાણે પૂર્ણ વર્તમાન કાળમાં નારી જાતિનાં રૂપો ક્યારે થાય છે તે દાખલા સહિત સમજાવો.

૩. કર્મ પ્રમાણે અને કર્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદ ક્યારે ક્યારે બને છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

૪. નીચેનાં વાક્ય ખોટાં હોય તો સુધારો:

१. मैंने खा चुका हूँ।
२. हम खेल लिया हैं।
३. आपने दौड़ चुके हैं।
४. वे रसोई पका चुकी है।
५. उसने रोटी खा चूकी है।

પાઠ બારમો

વચન

ગુજરાતીની માફક હિંદીમાં પણ બે વચન છે: (૧) એકવચન અને (૨) બહુવચન.

નર જાતિનાં બહુવચન—આકારાંત

(૧) જે નામોને છેડે **आ** આવતો હોય તે **आ** ને **ए** માં ફેરવવાથી તે જ નામોનું બહુવચન બને છે, જેમકે:

	એકવચન	બહુવચન
(ક)	कुत्ता	कुत्ते
(ખ)	बछड़ा (વાછરડો)	बछड़े

નર જાતિનાં બહુવચન—મૂળ રૂપમાં જ

(૨) નર જાતિનાં કેટલાંક નામો બહુવચનમાં પણ એકવચન જેમ જ રહે છે, પરંતુ તેનું વચન ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી ઓળખાય છે, જેમકે:

	એકવચન	બહુવચન
(ક)	**बालक** खाता है।	**बालक** खाते हैं।
(ખ)	**राजा** दयालु है।	**राजा** दयालु हैं।
(ગ)	**कवि** गीत गाता है।	**कवि** गीत गाते हैं।
(ઘ)	**माली** फूल लाता है।	**माली** फूल लाते हैं।
(ઙ)	**साधु** उपदेश देता है।	**साधु** उपदेश देते हैं।
(ચ)	**हिन्दू** गायको पूजता है।	**हिन्दू** गायको पूजते हैं।

નારી જાતિનાં બહુવચન

अकारांत, आकारांत, उकारांत અને ऊकारांત

(૩) નારી જાતિનાં જે નામને છેડે अ, आ, उ અથવા ऊ આવ્યા હોય તેમની પાછળ एं ઉમેરવાથી બહુવચન બને છે, જેમકે:

એકવચન	બહુવચન
(ક) ईंट	ईंटें
(ખ) माला	मालाएं
(ગ) धेनु	धेनुएं
(ઘ) वहु (વહુ)	वहुएं

याકારાંત

(૪) નારી જાતિનાં જે નામને છેડે या હોય તેના ઉપર અર્ધચન્દ્રકાર અનુસ્વાર (ँ) મૂકવાથી તે જાતનાં નામોનું બહુવચન બને છે, જેમકે:

એકવચન	બહુવચન
(ક) चिड़िया (ચકલી)	चिड़ियाँ
(ખ) चुहिया (ઊંદરડી)	चुहियाँ
(ગ) बछिया (વાછરડી)	बछियाँ

इકારાંત અને ईકારાંત

(૫) નારી જાતિનાં જે નામને છેડે इ અથવા ई આવતો હોય તેની પાછળ याँ ઉમેરીને તેની પહેલાંની દીર્ઘ ई ને હ્રસ્વ इ કરી લેવાથી બહુવચન બને છે, જેમકે:

એકવચન	બહુવચન
(ક) टोपी	टोपियाँ
(ખ) निधि (ખજાનો)	निधियाँ
(ગ) बेटी	बेटियाँ
(ઘ) तिथि	तिथियाँ

બન્ને વચન માટે સામાન્ય નિયમો

(૧) જ્યારે જ્યારે નામ અથવા સર્વનામ માનાર્થમાં આવ્યું હોય ત્યારે ત્યારે તે નામ અથવા સર્વનામ હમેશાં બહુવચનમાં જ આવે છે. દાખલા તરીકે:—

(ક) महात्माजी वर्धासे पेशावर गये हैं।

(ખ) आप क्या पढ़ते हैं ?

(ગ) आप कहाँसे आ रही हैं ? (નારી જાતિ)

(ઘ) राष्ट्रपति हिन्दुस्तानका दौरा (ભ્રમણ) कर रहे हैं।

નોંધ: ગુજરાતીમાં આપણે બહુવચનમાં ઘણે ભાગે **તમે** અને ક્વચિત જ માનાર્થે **આપ** નો ઉપયોગ કરીએ છીએ, **પણ** હિંદીમાં માનાર્થે आप નો જ ઉપયોગ ઘણે ભાગે થાય છે અને तुम નો ઉપયોગ ઘણો ઓછો થાય છે. એ જ રીતે ગુજરાતીમાં તું નો જેટલો અને જેવો ઉપયોગ થાય છે તેટલો અને તેવો હિંદીમાં तुम નો ઉપયોગ થાય છે.

(૨) હિંદીમાં કેટલાંક નામનો સમૂહભાવ બતાવવા માટે તેમની સાથે **लोग, गण, जन** અથવા **वृंद** શબ્દ ઉમેરાય છે અને ત્યારે તેમનું ક્રિયાપદ બહુવચનમાં આવે છે, જેમકે :

(ક) मज़दूरलोग बहुत परिश्रम करते हैं।
(ખ) भारतके राजागण पश्चिमका अनुकरण करते हैं।
(ગ) गुरुजन वंदनीय हैं।
(ઘ) हे सज्जनवृंद ! हमारी प्रार्थना सुनिये।

(૩) નામનાં એકવચન અને બહુવચનને વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડતી વખતે એકવચન અને બહુવચન નામોમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે:

એકવચન	બહુવચન
(ક) बालकने किताब पढ़ी।	बालकोंने किताब पढ़ी।

ઉપરના દાખલા અનુસાર **ने** પ્રત્યય લાગતાં **बालक** નું **बालकों** થયું એટલે કે '**अ**' માંથી '**ओं**' થયા પછી પ્રત્યય લાગે છે.

(ખ) प्रजा राजाको कर देती है।	प्रजा राजाओंको कर देती है।

ઉપરના દાખલા પ્રમાણે નામની છેડેના **आ** પછી **ओं** ઉમેરીને **को** પ્રત્યય લાગ્યો.

(ગ) राजा कविका सम्मान करता है।	राजा कवियोंका सम्मान करता है।
(ઘ) नदीमें पानी सूख गया।	नदियोंमें पानी सूख गया।

ઉપરના (ગ) દાખલામાં **कवि** શબ્દ પછી **यों** ઉમેર્યા બાદ **का** પ્રત્યય લાગ્યો છે; જ્યારે (ઘ) દાખલામાં **नदी** શબ્દ પછી **यों** લગાડવામાં આવ્યે છે તો પણ, તેમાં દીર્ઘ **ई** ને હ્રસ્વ **इ** બનાવ્યા પછી તેને **में** પ્રત્યય લગાડયો છે.

(ङ) साधुसे शिष्य अलग हो गये।	साधुओंसे शिष्य अलग हो गये।
(ચ) उल्लू (ઘુવડ)को दिनमें दिखाई नहीं देता।	उल्लुओंको दिनमें देखाई नहीं देता।

બાજુમાં બતાવ્યા પ્રમાણે (ક) ખાનામાં કંઈ પણ ફેરફાર વિના પ્રત્યય લાગ્યા છે; જ્યારે (ચ) ખાનામાં પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં અંતનું દીર્ઘ ઊ હ્રસ્વ ઉમાં ફેરવાઈ જાય છે.

અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ બહુવચન

(૧) હિન્દુસ્તાની ભાષામાં કેટલાક ઉર્દૂ શબ્દોનું બહુવચન નીચે પ્રમાણે થાય છે:

(ક) સામાન્ય રીતે ઉર્દૂ શબ્દોનાં બહુવચન બનાવવા માટે હિંદી પ્રત્યયો લાગે છે, જેમકે:

એકવચન	**બહુવચન**
शाहज़ादा	शाहज़ादे
बेगम	बेगमें

(ખ) ફારસી સજીવ નામોનું બહુવચન ઘણે ભાગે '**आन**' શબ્દ ઉમેરવાથી થાય છે, જેમકે:

साहब	साहबान
मालिक	मालिकान
काश्तकार (ખેડૂત)	काश्तकारान

(ગ) કેટલાંક ફારસી નામો નિર્જીવ હોય તો તેમનું બહુચન '**हा**' પ્રત્યય ઉમેરવાથી થાય છે, જેમકે:

बार (વખત)	बारहा
कूचा (ગલી)	कूचहा

(ઘ) નર જાતિનાં કેટલાંક ફારસી શબ્દોનું બહુવચન **ईन** શબ્દ ઉમેરવાથી થાય છે, જેમકે:

मुसलिम	मुसलमीन
हाज़िर	हाज़िरीन

(૧) કેટલાંક ફારસી નિર્જીવ નામોનું બહુવચન આત શબ્દ ઉમેરવાથી થાય છે, જેમકે :

कागज़	कागज़ात
मकान	मकानात
ख़याल (ધારણા)	ख़यालात

(૨) કેટલાંક ઉર્દૂ, અરબી વગેરે શબ્દોનું બહુવચન અનિયમિત રીતે થાય છે, જેમકે :

हाकिम (હાકેમ, અધિકારી)	हुक्काम
क़ायदा	कवाइद
हुक्म	अहकाम
अमीर	उमरा
हक़	हुक़ूक़
मसजिद	मसाजिद
शरीफ़ (સભ્ય)	अशराफ़
ख़बर (સમાચાર)	अख़बार (છાપું)

(૩) કેટલાંક ઉર્દૂ, અરબી વગેરે શબ્દોનું માત્ર એકવચનમાંથી બહુવચન થાય છે એટલું જ નહિ પણ બહુવચનનું પણ પાછું બહુવચન થાય છે, જેમકે :

એકવચન	પહેલું બહુવચન	બીજું બહુવચન
दवा	अदविया	अदवियात
लाज़िमा (જરૂરી ચીજો)	लवाज़िमा	लवाज़िमात
जौहर (ઝવેરાત)	जवाहिर	जवाहिरात
इस्म (વ્યક્તિ)	इस्मा	आसामी

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. નીચે લખેલા શબ્દોનું બહુવચન કરો :
प्रजा; बिंदु; नाई (હજામ); रोटी; साहब; अमीर; ख़बर; हक़.

૨. आકારાંત નારી જાતિનાં નામોનું બહુવચન કેવી રીતે બને છે તે દાખલા સહિત સમજાવો.

૩. માનાર્થે બહુવચનના થોડા દાખલા આપો.

૪. નીચેના વાક્યમાં બહુવચનો કેવી રીતે થયાં છે તે સમજાવો:
देशसेविकाएं राष्ट्रध्वजोंको ले कर जा रही हैं।

૫. नदी શબ્દનું બહુવચન नदियाँ કયા નિયમને આધારે થયું ? એવો જ એક બીજો દાખલો આપો.

૬. ઉર્દૂ, ફારસી, અરબી શબ્દોનાં બહુવચન કેવી રીતે થાય છે તે એકેક દાખલો આપી સમજાવો.

૭. જાતિવાચક અથવા સામાન્ય નામનું સમૂહવાચક નામ બનાવવાને તેની જોડે કયા કયા શબ્દ જોડાય છે !

૮. નીચેનાં વાક્યોને સુધારો :

१. स्त्रीएको गहना (ઘરેણાં) प्रिय होते हैं।
२. मज़दूरोंकी कमाईसे श्रीमान लोगो आनंद करते हैं।
३. हम लोगके घरमें बहुत सी किताब हैं।
४. तुम्हारे घरमें कितनी गाय हैं ?
५. विद्यार्थीने अध्यापकको कहा कि तुम आज जल्दी आया हो।

પાઠ તેરમો

જાતિ (लिंग)

ગુજરાતીમાં ત્રણ જાતિ છે: (૧) નર, (૨) નારી અને (૩) નાન્યતર. પણ હિંદીમાં માત્ર બે જ જાતિ છે (૧) નર અને નારી. આ કારણે હિંદીનાં તમામ નામોની જાતિઓ જાણવી જરૂરની રહે છે કે જેથી અશુદ્ધ રચના થાય નહિ.

હિંદીમાં જાતિ નક્કી કરવાનું અઘરું છે અને તેથી એ સંબંધમાં સંપૂર્ણ નિયમો બન્યા નથી.

(૧) જે પ્રાણીવાચક નામોથી યુગલનું જ્ઞાન થાય છે તે પૈકી પુરુષબોધક નામો નર જાતિમાં અને સ્ત્રીબોધક નામો નારી જાતિમાં આવે છે. જેમકે :

નર જાતિ	નારી જાતિ
लड़का	लड़की
पुरुष	स्त्री
घोड़ा	घोड़ी
मोर (મોર)	मोरनी (ઢેલ)

(૨) કેટલાંક નામો નર અને નારી બન્ને જાતિમાં વપરાય છે, જેમકે:

समाज; वायु; आत्मा; शाक;

(૩) જે નામો આકારાંત હોય છે તે મોટે ભાગે નર જાતિમાં આવે છે. જેમકે :

छाता (છત્રી); लोटा; आटा; गन्ना (શેરડી); चना; चेला; परदा; जूता વગેરે.

(૪) ઉપરના નિયમના અપવાદ તરીકે કેટલાક સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો આકારાંત હોવા છતાં પણ નારી જાતિમાં વપરાય છે, જેમકે :

आत्मा; संपदा (સંપત્તિ); वसुधा; सभा; शाखा; दया; निंदा; प्रजा; माया; मता.

(૫) કેટલાંક इકારાંત અને ईકારાંત શબ્દો મોટે ભાગે નારી જાતિમાં આવે છે, જેમકે :

मति; गति; भक्ति; पोथी; धोती; चिट्ठी.

(૬) અપવાદ તરીકે નર જાતિમાં આવતાં નામો :

कवि; मुनि; दही; हाथी.

(૭) કેટલાંક अકારાંત અને आકારાંત નર જાતિનાં નામોને ईકારાંત કરવાથી નારી જાતિનાં બને છે :

पुत्र	નું	पुत्री
देव	નું	देवी
घोड़ा	નું	घोड़ी
लड़का	નું	लड़की

(૮) નર જાતિનાં કેટલાંક નામોને आनी અથવા नी શબ્દ જોડવાથી નારી જાતિનાં નામો બને છે, જેમકે :

देवर	નું	देवरानी
जेठ	નું	जेठानी, जिठानी
भव (મહાદેવ)	નું	भवानी (पार्वती)
सियार (શિયાળ)	નું	सियारनी
कारीगर	નું	कारीगरनी

(૯) કેટલાક શબ્દોનાં નર અને નારી જાતિનાં રૂપ તદ્દન જુદાં હોય છે, જેવાં કે:

भाई	बहन, बहिन
पिता	माता
राजा	रानी
गाय	बैल
नर	मादा

(૧૦) કેટલાંક નામોની ગુજરાતીમાં તેમ જ હિંદીમાં જુદી જુદી જાતિ થાય છે. જેમકે:

શબ્દ	ગુજરાતી જાતિ	હિંદી જાતિ
૧. अग्नि	નર	નારી
૨. आत्मा	નર	બન્ને
૩. आयु	નાન્યતર	નારી
૪. जय, पराजय	નર	નારી
૫. जेब (ગજવું)	નાન્યતર	નારી
૬. विजय	નર	નારી
૭. देह	નર	નારી
૮. व्यक्तित्व	નાન્યતર	નર
૯. संतान	નાન્યતર	નારી
૧૦. मिनिट	નારી	નર
૧૧. सेकन्ड	નારી	નર
૧૨. समाज	નર	બન્ને
૧૩. मृत्यु, मौत	નાન્યતર	નારી
૧૪. आवाज़	નર	નારી

૧૫. पुस्तक	નાન્યતર	નારી
૧૬. किताब (ચોપડી)	નારી	નારી
૧૭. असर	નારી	નર
૧૮. मतलब	નારી	નર
૧૯. वायु	નર	બન્ને
૨૦. औषध	નાન્યતર	નર
૨૧. शाक	નાન્યતર	નારી
૨૨. नाक	નાન્યતર	નારી
૨૩. महिमा	નર	નારી
૨૪. मज़ा (મઝા)	નારી	નર
૨૫. आम (કેરી)	નારી	નર
૨૬. शराब (દારૂ)	નર	નારી
૨૭. स्कूल, कालेज, कालिज	નારી	નર
૨૮. तक़दीर	નાન્યતર	નારી
૨૯. भाग्य	નાન્યતર	નારી
૩૦. व्याकरण	નાન્યતર	નારી

નોંધ: આ ઉપરાંત અહીં આપેલાં નામોની તેમ જ બીજાં નામોની જાતિ આ પુસ્તકમાં આપેલા કોશમાં બતાવેલી છે.

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. નીચે લખેલા શબ્દોની જાતિ બતાવો:
मोर; प्रिय; मृत्यु; आवाज़ ।

૨. નર જાતિનાં પાંચ સજીવ નામોને નારી જાતિનાં બનાવો.

૩. બન્ને જાતિમાં વપરાતાં ક્યાં ક્યાં નામો તમે જાણો છો?

૪. એવાં નામો બતાવો કે જેનાં નર અને નારી જાતિનાં રૂપો તદ્દન જુદાં જ હોય.

પાઠ ચૌદમો

સાદો ભૂતકાળ

બન્ને જાત

(૧) ક્રિયાપદના મૂળ રૂપને એકવચનમાં आ અથવા या અને બહુવચનમાં ए અથવા ये લગાડવાથી સાદા ભૂત કાળનાં બન્ને જાતિનાં રૂપ બને છે. તે વખતે સકર્મક ક્રિયાપદના કર્તાને ने પ્રત્યય લાગે છે, જેમકે :

સકર્મક ક્રિયાપદ

खा + या = खाया—	मैंने फल खाया।	हमने फल खाया।
	तूने फल खाया।	तुमने फल खाया;
		आपने फल खाया।
	उसने फल खाया।	उनने फल खाया।
खा + ये = खाये—	मैंने फल खाये।	हमने फल खाये।
	तूने फल खाये।	तुमने फल खाये।
		आपने फल खाये।
	उसने फल खाये।	उनने फल खाये।

અકર્મક ક્રિયાપદ

दौड़ + आ = दौड़ा —	मैं दौड़ा।	दौड़ + ए = दौड़े—	हम दौड़े।
	तू दौड़ा।		तुम दौड़े।
			आप दौड़े।
	वह दौड़ा।		वे दौड़े।

(૨) वह અને वे તેમ જ यह અને ये વગેરે સર્વનામોને પ્રત્યય લાગતા નથી. પ્રત્યય લગાડતી વખતે નીચે પ્રમાણે તેમનાં રૂપાંતર થાય છે. ઉપરનાં સકર્મક ક્રિયાપદનાં વાક્યો આ રૂપાંતર અનુસાર બન્યાં છે.

એકવચન	બહુવચન
તે = वह = उस	તેઓ = वे = उन
એ, આ = यह = इस	એઓ = ये = इन
જે = जो = जिस	જેઓ = जो = जिन
તે = सो = तिस	તેઓ = सो = तिन
કોણ = कौन = किस	કોણ = कौन = किन

(૩) જ્યારે ક્રિયાપદના મૂળ રૂપને છેડે आ સિવાય કોઈ બીજો સ્વર હોય ત્યારે ભૂતકાળમાં या થાય છે, જેમકે:

रो + या = रोया (રડ્યો) सो + या = सोया (સૂતો)

(૪) જ્યારે ક્રિયાપદને છેડે ई અથવા ए આવ્યા હોય ત્યારે નર જાતિમાં બન્નેનું હ્રસ્વ इकारांत કરીને પછી या અથવા ए લગાડવામાં આવે છે, જેમકે:

ले નું लि + या = लिया (લીધું)

दे નું दि + या = दिया (આપ્યું)

जी નું जि + या = जिया (જીવ્યો)

पी નું पि + या = पिया (પીધું)

નારી જાતિ

સકર્મક ક્રિયાપદ

(૫) સકર્મક ક્રિયાપદનાં નારી જાતિનાં રૂપો નર જાતિની જેમ જ નિયમ પહેલાને આધારે બને છે, જેમકે :

मैंने फल खाया (નર જાતિ) मैंने फल खाया (નારી જાતિ)

(૬) જ્યારે ક્રિયાપદ સકર્મક હોય ત્યારે ક્રિયાપદનાં જાતિ–વચન કર્મનાં જાતિ–વચન પ્રમાણે ઉપર મુજબ થાય છે, જેમકે :

કર્મ–એકવચન मैंने फल (નર જાતિ) **खाया**।

मैंने रोटी (નારી જાતિ) **खाई** ।

કર્મ–બહુવચન मैंने फल **खाये**।

मैंने चार रोटियाँ **खाईं**।

(૭) નારી જાતિમાં ક્રિયાપદનું મૂળ રૂપ ઈકારાંત થઈ જાય છે, જેમકે :

मैंने मोहनको एक गिन्नी **दी**। (એકવચન)

मैंने मोहनको दो गिन्नियाँ **दीं**। (બહુવચન)

અકર્મક ક્રિયાપદ

(૮) અકર્મક ક્રિયાપદના મૂળ રૂપને એકવચનમાં ઈ લગાડવાથી અને બહુવચનમાં ઈં લગાડવાથી સાદા ભૂતકાળનાં નારી જાતિનાં રૂપ બને છે. તે વખતે પણ કર્તાને ને પ્રત્યય લાગતો નથી. જેમકે :

मैं दौड़ी।	हम दौड़ीं।
तू दौड़ी।	तुम दौड़ीं; आप दौड़ीं।
वह दौड़ी।	वे दौड़ीं।

(૯) ક્રિયાપદને છેડે ऊ આવ્યો હોય ત્યારે દીર્ઘ ऊमांथी હ્રસ્વ उ બનાવીને પછી નર જાતિમાં आ અને ए અને નારી જાતિમાં ई અથવા ईं લગાડવામાં આવે છે, જેમકે :

નર જાતિ એકવચન—छू નું छु + आ = छुआ (અડકયો)
„ „ બહુવચન—छू નું छु + ए = छुए (અડકયા)
નારી જાતિ એકવચન—छू નું छु + ई = छुई (તે અડકી)
„ „ બહુવચન—छू નું छु + ईं = छुईं (તેઓ અડકી)

(૧૦) ઉપરના તમામ નિયમોના અપવાદ તરીકે
जाना નું गया, गये, गई, गईं;
करना નું किया, किये, की, कीं;
होना નું हुआ, हुए, हुई, हुईं તેમ જ था, थे, थी, थीं રૂપ થાય છે.

• અભ્યાસપાઠ •

૧. એકવચનમાંથી બહુવચન બનાવવાના કયા કયા ખાસ નિયમો છે?
૨. સાદો ભૂતકાળ બનાવવાને या ક્યારે ને ક્યાં લાગે છે?
૩. સાદા ભૂતકાળમાં સર્વનામને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે, ત્યારે શો ફેરફાર થાય છે?
૪. સકર્મક અને અકર્મક ક્રિયાપદનાં રૂપો જુદાં જુદાં કેવી રીતે બને છે તે દાખલા સહિત સમજાવો.
૫. નીચેનાં વાકયો સુધારો :

१. मैं रोटी नहीं खाया। २. हमने आम खाई।
३. मैंने दूध पीआ। ४. वेने किताब पढ़ा।
५. आपने जल्दी दौड़ा।

પાઠ પંદરમો

ચાલુ (अपूर्ण) ભૂતકાળ

(૧) ક્રિયાપદના મૂળરૂપ અને है ધાતુનાં ભૂતકાળનાં था, थे, थी અને थीं રૂપોની વચ્ચે रहा, रहे અથવા रही શબ્દ મૂકવાથી અનુક્રમે નર અને નારી જાતિના ચાલુ ભૂતકાળ બને છે, જેમકે :

નર જાતિ

એકવચન	બહુવચન
मैं बोल रहा था।	हम बोल रहे थे।
तू बोल रहा था।	तुम बोल रहे थे।
	आप बोल रहे थे।
वह बोल रहा था।	वे बोल रहे थे।

નારી જાતિ

मैं बोल रही थी।	हम बोल रही थीं।
तू बोल रही थी।	तुम बोल रही थीं।
	आप बोल रही थीं।
वह बोल रही थी।	वे बोल रही थीं।

(૨) ઉપરનાં રૂપોમાંથી रहा, रहे અથવા रही કાઢી નાખીને મૂળરૂપને ता, ते અથવા ती જોડવાથી ચાલુ ભૂતકાળનાં બીજા પ્રકારનાં રૂપ બનશે, જેમકે :

નર જાતિ—मैं बोलता था। हम बोलते थे।
નારી જાતિ—मैं बोलती थी। हम बोलती थीं।

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. पढ़ा ક્રિયાપદનાં ચાલુ ભૂતકાળનાં નારી જાતિનાં રૂપો બતાવો.
૨. ચાલુ વર્તમાનકાળમાંથી ચાલુ ભૂતકાળ કેવી રીતે બનાવાય ?

પાઠ સોળમો

પૂર્ણ ભૂતકાળ

(૧) અકર્મક ક્રિયાપદના સાદા ભૂતકાળ સાથે **हो** ધાતુનાં ભૂતકાળનાં રૂપો **था, थे, थी** અથવા **थीं** મૂકવાથી પૂર્ણ ભૂતકાળ બને છે, જેમકે :

નર જાતિ

मैं गया था।	हम गये थे।
तू गया था।	तुम गये थे।
	आप गये थे।
वह गया था।	वे गये थे।

નારી જાતિ

मैं गई थी।	हम गई थीं।
तू गई थी।	तुम गई थीं।
	आप गई थीं।
वह गई थी।	वे गई थीं।

(૨) પૂર્ણ ભૂતકાળમાં સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્તાને **ने** પ્રત્યય લાગે છે અને કર્મ અનુસાર ક્રિયાપદનાં જાતિ-વચન બને છે, જેમકે :

૧. मैंने आम (કેરી) खाया था (કર્મ, નર જાતિ, એકવચન)

૨. मैंने तीन आम खाये थे (કર્મ, નર જાતિ, બહુવચન)

૩. मैंने रोटी खाई थी (કર્મ, નારી જાતિ, એકવચન)

૪. मैंने तीन रोटियाँ खाईं थीं (કર્મ, નારી જાતિ, બહુવચન)

(૭) પૂર્ણ ભૂતકાળમાં સકર્મક ક્રિયાપદમાં मैंने रोटी खा ली थी अथवा मैं रोटी खा चुका था એવાં રૂપો પણ થશે. ત્રણે પુરુષનાં તમામ જાતિ-વચનમાં ली, लिया અથવા लिये શબ્દ આવે ત્યારે કર્તાને ने પ્રત્યય અવશ્ય લાગે છે.

• અભ્યાસપાઠ •

૧. નીચે આપેલાં ક્રિયાપદનાં પૂર્ણ ભૂતકાળનાં નરજાતિનાં રૂપો બતાવો :
सोना (સુવું); पढ़ना (વાંચવું)

૨. પૂર્ણ ભૂતકાળમાં પ્રત્યય ક્યારે લાગે છે તે દાખલા સાથે સમજાવો.

૩. નીચેનાં વાકયોને પૂર્ણ ભૂતકાળમાં બદલો :

१. मैं खाता था ।

२. उसने काम किया ।

३. भाईने बहिनको किताव दी ।

४. हम पितासे प्रार्थना करते हैं ।

५. आप दूध पी रहे थे ।

પાઠ સત્તરમો

સાદો ભવિષ્યકાળ

નર જાતિ

(૧) ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુને નીચે પ્રમાણે ચિહ્નો ઉમેરવાથી નર જાતિમાં સાદો ભવિષ્ય કાળ બને છે:

	એકવચન	બહુવચન
૧. પહેલો પુરુષ	ऊँगा	एंगे, वेंगे, यँगे
૨. બીજો પુરુષ	एगा, वेगा, यगा	ओगे; (માનાર્થે) वेंगे, यँगे
૩. ત્રીજો પુરુષ	एगा, वेगा, यगा	एंगे, वेंगे, यँगे

ઉદાહરણ

૧. मैं (खा + ऊँगा) = खाऊँगा।	हम (खा + एंगे) खाएंगे;
	हम (खा + वेंगे) खावेंगे;
	हम (खा + यँगे) खायँगे।
૨. तू (खा + एगा) खाएगा;	तुम (खा + ओगे) खाओगे।
तू (खा + वेगा) खावेगा;	आप (खा + एंगे) खाएंगे;
तू (खा + यगा) खायगा।	आप (खा + वेंगे) खावेंगे;
	आप (खा + यँगे) खायँगे।
३. वह (खा + एगा) खाएगा;	वे (खा + एंगे) खाएंगे;
वह (खा + वेगा) खावेगा;	वे (खा + वेंगे) खावेंगे;
वह (खा + यगा) खायगा।	वे (खा + यँगे) खायँगे।

પહેલા પુરુષ એકવચન **મૈં**નાં અને બીજા પુરુષ બહુવચનનાં **તુમ**નાં રૂપોમાં ભેદ છે. તે સિવાય **ત્રણે** બહુવચનમાં જેમ એકસરખાં રૂપો થાય છે તેમ જ બીજા અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં પણ સરખાં જ રૂપો થાય છે.

નારી જાતિ

(૨) નર જાતિની માફક જ નારી જાતિનાં રૂપો થાય છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે નારી જાતિમાં ત્રણે પુરુષોમાં બન્ને વચનમાં **गा** અને **गे**ની જગ્યાએ **गी** થઈ જાય છે, જેમકે :

मैं खाऊंगी ।   हम खाएंगी । વગેરે

બન્ને જાતિના સામાન્ય નિયમો

(૩) જ્યારે ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુનો છેલ્લો અક્ષર દીર્ઘ **ई** હોય અને જ્યારે તેને **वेगा** અથવા **वेंगे** સિવાય બીજા પ્રત્યય લાગે ત્યારે છેવટની દીર્ઘ **ई** હ્રસ્વ **इ**માં બદલાઈ જાય છે, જેમકે :

सी (સીવવું) + ऊँगा = **सी**ऊँगा (નહિ પણ) = **सि**ऊँगा

પણ

અપવાદ રૂપે : **सी** + वेगा = **सी**वेगा (**सि**वेगा નહિ)
सी + वेंगे = **सी**वेंगे (**सि**वेंगे નહિ)

(૪) તેવી જ રીતે જ્યારે ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુનો છેલ્લો અક્ષર દીર્ઘ **ऊ** હોય, અને જ્યારે તેને **वेगा** અને **वेंगे** પ્રત્યય સિવાયના બીજા પ્રત્યય લાગે ત્યારે છેવટનો દીર્ઘ **ऊ** હ્રસ્વ **उ**માં બદલાઈ જાય છે, જેમકે :

छू (અડકવું) + एगा = **छू**एगा નહિ પણ **छु**एगा

અપવાદ રૂપે : छू + वेगा = **छू**वेगा (छुवेगा નહિ)
छू + वेंगे = **छू**वेंगे (छुवेंगे નહિ)

(૫) જ્યારે ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુનો છેલ્લો અક્ષર ए હોય ત્યારે एगा અને एंगेને બદલે वेगा અને वेंगे આવે છે, જેમકે :

खे (હંકારવું) + वेगा = खेवेगा (खेऐगा નહિ)

खे + वेंगे = खेवेंगे (खेएंगे નહિ)

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. दे ધાતુનાં સાદા ભવિષ્યકાળનાં બધાં રૂપો આપો.

૨. સાદા ભવિષ્યકાળના એકવચન તેમ જ બહુવચનના કયા કયા પ્રત્યયો છે?

૩. આ પાઠના સામાન્ય નિયમ (૩) ને આધારે पी (પીવું) ધાતુનાં એકવચનનાં રૂપો બતાવો.

૪. નીચેનાં વાક્યો સુધારો :

१. मैं दौड़ कर उसे छूंगा।

२. मल्लाह (નાવિક) नौकाको खेएंगे।

३. बहिन कमीज़ (ખમીસ) कब सिएगा?

પાઠ અઢારમો

ચાલુ ભવિષ્ય (संदिग्ध भूतकाल) કાળ

ચાલુ ભવિષ્યકાળ હિંદીમાં **संदिग्ध भूतकाल** કહેવાય છે.

(૧) ક્રિયાપદનાં મૂળ રૂપ અને **हो** ધાતુનાં, નીચે જણાવેલાં સાદા ભવિષ્યકાળનાં રૂપોની વચ્ચે **रहा, रहे** અથવા **रही** મૂકવાથી ચાલુ ભવિષ્યકાળ બને છે.

બન્ને જાતિનાં हो ધાતુનાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપ

	એકવચન	બહુવચન
પહેલો પુરુષ	हूँगा–(હોઈશ)–हूँगी	होंगे–होंगी
બીજો પુરુષ	होगा–होगी	होगे–होगी
		होंगे–होंगी। માનાર્થે
ત્રીજો પુરુષ	होगा–होगी	होंगे–होंगी

१. मैं बोल रहा हूँगा–रही हूँगी।	हम बोल रहे होंगे–रही होंगी।
२. तू बोल रहा होगा–रही होगी।	तुम बोल रहे होगे–रही होगी।
	आप बोल रहे होंगे–रही होंगी।
३. वह बोल रहा होगा–रही होगी।	वे बोल रहे होंगे–रही होंगी।

(૨) ઉપરના રૂપોમાંથી **रहा, रहे** અથવા **रही** કાઢી નાખીને મૂળ રૂપને **ता, ते** અથવા **ती** જોડવાથી ચાલુ ભવિષ્યકાળના બીજા પ્રકારનાં રૂપો બનશે, જેમકે :

१. मैं बोलता–ती हूँगा–हूँगी।	हम बोलते–ती होंगे–गी।
२. तू बोलता–ती होगा–गी।	तुम बोलते–ती होगे–गी।
	आप बोलते–ती होंगे–गी।
३. वह बोलता–ती होगा–गी।	वे बोलते–ती होंगे–गी।

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. ચાલુ ભવિષ્યકાળ કયી રીતે બનશે? એના કેટલા પ્રકાર છે તે દાખલા સહિત સમજાવો.

૨. હિંદીમાં અનુવાદ કરો :

૧. શ્રી. રાજગોપાલાચારી (राजगोपालाचार्य) ભાષણ કરતા હશે.

૨. જ્યારે હું સભામાં જતો હોઈશ ત્યારે તમે ઘેરથી નીકળી રહ્યા હશો.

૩. જ્યારે તે કપડાં ધોઈ રહી હશે ત્યારે આપ વાંચતા હશો.

૩. નીચેનાં વાકયોને ચાલુ ભવિષ્યકાળમાં મૂકો :

१. महादेवभाई देसाई "हरिजन सेवक" के लिये लिखते हैं ।

२. सरदार वल्लभभाईने राजकोटमां व्याख्यान दिया ।

३. बढ़ई बसूलेसे (વાંસલાથી) लकड़ी छील रहा है ।

પાઠ ઓગણીસમો

પૂર્ણ ભવિષ્યકાળ

(૧) અકર્મક ક્રિયાપદના સામાન્ય ભૂતકાળનાં રૂપો સાથે है ધાતુનાં સામાન્ય ભવિષ્યકાળનાં રૂપો મૂકવાથી પૂર્ણ ભવિષ્યકાળ બને છે, જેમકે :

१.	मैं दौड़ा–ड़ी	हूँगा–गी ।	हम दौड़े–ड़ी	होंगे–गी ।
२.	तू दौड़ा–ड़ी	होगा–गी ।	तुम दौड़े–ड़ी	होंगे–गी ।
			आप दौड़े–ड़ी	होंगे–गी ।
३.	वह दौड़ा–ड़ी	होगा–गी ।	वे दौड़े–ड़ी	होंगे–गी ।

(૨) સકર્મક ક્રિયાપદનાં સામાન્ય ભૂતકાળનાં રૂપો સાથે है ધાતુના સામાન્ય ભવિષ્યકાળનાં રૂપો મૂકવાથી અને કર્તાને ने પ્રત્યય લગાડયાથી પૂર્ણ ભવિષ્યકાળ બને છે. એવે વખતે ક્રિયાપદનાં જાતિ–વચન કર્મ અનુસાર થાય છે.

કર્મની નર જાતિ	કર્મની નારી જાતિ
मैंने भात खाया होगा ।	मैंने दाल खाई होगी ।
हमने भात खाया होगा ।	हमने दाल खाई होगी ।
तूने दो लड्डू खाये होंगे ।	तूने दो पूरियाँ खाई होंगी ।
तुमने दो लड्डू खाये होंगे ।	तुमने दो पूरियाँ खाई होंगी ।
आपने दो लड्डू खाये होंगे ।	आपने दो पूरियाँ खाई होंगी ।
उसने दो शाक खाये होंगे ।	उसने कढ़ी खाई होगी ।
उनने दो शाक खाये होंगे ।	उनने कढ़ी खाई होगी ।

(૩) પૂર્ણ ભવિષ્યકાળમાં સકર્મક ક્રિયાપદમાં **मैंने भात खा लिया होगा** અથવા **मैं दाल खा चुका हूँगा** એવાં રૂપો પણ થશે. ત્રણે પુરુષનાં તમામ જાતિ-વચનમાં **ली, लिया** અથવા **लिये** શબ્દ આવે ત્યારે કર્તાને **ने** પ્રત્યય અવશ્ય લાગે છે.

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. હિંદીમાં અનુવાદ કરો :

૧. અમે સ્ટેશન પર પહોંચી ગયા હોઈશું.

૨. મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ વર્ધા આવી ગયા હશે.

૩. સ્વરાજ્ય આવ્યું હશે અને હિન્દુસ્તાનની દરિદ્રતા ઓછી (कम) થઈ હશે.

૨. નીચેનાં વાક્યો ખોટાં હોય તો સુધારો :

१. हिन्दुस्तानीकी शिक्षा (શિક્ષણ) अनिवार्य होंगी।

२. अंग्रेज़ी भाषाका प्रभाव कम हो गये होंगे।

३. मुझसे काम नहीं बना होगा।

૩. નીચેનાં ક્રિયાપદોનાં પૂર્ણ ભવિષ્યકાળનાં વાક્યો બનાવો :

रोना; खिलाना (ખવડાવવું); पीलाना.

પાઠ વીસમો

આજ્ઞાર્થ

વર્તમાનકાળ

(૧) ક્રિયાપદના મૂળ રૂપને જેમનું તેમ રાખવાથી વર્તમાનકાળના આજ્ઞાર્થનાં એકવચનના રૂપ બને છે; જ્યારે તેમાં ओ ઉમેરવાથી તેનાં બહુવચનનાં રૂપ બને છે; જેમકે :

એકવચન	બહુવચન
તું જા = तू जा	તમે જાઓ = तुम जाओ।
તું પી = तू पी	તમે પીઓ = तुम पियो।
તું રમ = तू खेल	તમે રમો = तुम खेलो।

(૨) જ્યારે માનાર્થ હોય ત્યારે ક્રિયાપદના ધાતુ સાથે इये લગાડાય છે, જેમકે :

आप कूदिये।
आप जाइये।
आप बोलिये।

(૩) જ્યારે अકારાંત અને आકારાંત સિવાયનાં ક્રિયાપદો એક જ અક્ષરનાં હોય ત્યારે કેટલાંકને इये ને બદલે <u>जिये</u> લાગે છે, પણ તેમ કરતાં પહેલાં જો મૂળ ધાતુ एકારાંત હોય તો તે इકારાંતમાં ફેરવાઈ જાય છે, જેમકે :

दे નું दी થયા પછી + जिये = दीजिये।
ले નું ली થયા પછી + जिये = लीजिये।

ભવિષ્યકાળ

(૧) ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુ સાથે **ना** શબ્દ જોડી દેવાથી **બન્ને વચનના** આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યકાળ બને છે, જેમકે:

તું ખાજે = तू खा+ना=तू खाना। તમે ખાજો=तुम खा+ना=तुम खाना।

તું આપજે = तू दे + ना=तू देना। તમે આપજો=तुम दे + ना=तुम देना।

(૨) પરંતુ જ્યારે માનાર્થે આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યકાળ બને છે ત્યારે વર્તમાનકાળના નિયમ (૨) પ્રમાણે બનેલા રૂપને **गा** ઉમેરવો પડે છે, જેમકે:

આપ કાલે જજો = आप कल जाइये + गा = आप कल जाइयेगा।

આપ કંઈ બોલજો = आप कुछ बोलिये + गा = आप कुछ बोलियेगा।

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. खा ધાતુનાં આજ્ઞાર્થ વર્તમાનકાળનાં અને આજ્ઞાર્થ ભવિષ્યકાળનાં બધાં રૂપો લખો.

૨. નીચેનાં વાક્યો સુધારો:

१. तू जाओ।

२. आप आओ।

३. तुम आइयेगा।

४. आप पानी पीइयेगा।

५. तू दौड़ो।

६. तुम बोलें।

પાઠ એકવીસમો

ક્રિયાપદના બીજા પ્રકાર

સંયુક્ત ક્રિયાપદ

(૧) જ્યારે બે ક્રિયાપદ સાથે આવે અને તેનો નવો કે જુદો અર્થ થાય ત્યારે તેને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહે છે, જેમકે:

१. बालक **रोने लगा**।

२. बंदर **भाग गया**।

३. बालक **सो चुका**।

આરંભબોધક ક્રિયાપદ

(૨) આ જાતના ક્રિયાપદ ઘણુંખરું **लगना** ક્રિયાપદની સાથે આવે છે, જેમકે :

वे यों (આમ) कहने **लगे**। તેઓ આમ કહેવા લાગ્યા.

અનુમતિબોધક

(૩) આ ક્રિયાપદ બહુધા **देना** (આપવું) ક્રિયાપદના જોડાણથી બને છે, જેમકે :

आप मुझे शामको जाने **दीजिये**। આપ મને કાલે જવા દેજો.

અવકાશબોધક

(૪) આ ક્રિયાપદ સામાન્ય રીતે **पाना** ક્રિયાપદનાં રૂપો ઉમેરવાથી થાય છે, જેમકે :

मैं कल नहीं जा **पाया**। હું કાલે નહિ જવા પામ્યો.

તત્પરતાબોધક

(૫) સાદા ભૂતકાળના ક્રિયાપદ સાથે **जाना** ક્રિયાપદનાં રૂપો ઉમેરવાથી **तत्परताबोधक** ક્રિયાપદ બને છે, જેમકે :

मेरी गर्दन झुकी **जाती** है। મારી ગરદન ઝૂકી જાય છે.

वह मारे पीडाके मरा **जाता** है। તે પીડાનો માર્યો મરી જાય છે.

ઇચ્છાબોધક

(૬) ક્રિયાપદના મૂળ રૂપ (જેમકે **खाना, पीना, गाना** વગેરે) સાથે **चाहना** ક્રિયાપદનાં રૂપ જોડવાથી ઇચ્છાબોધક ક્રિયાપદ બને છે, જેમકે:

तुम देना **चाहो** तो दे सकोगे।

શક્તિબોધક

(૭) શક્યાર્થને હિંદીમાં શક્તિબોધક ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયાપદના મૂળ રૂપમાં **सकना** ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપો ઉમેરવાથી શક્તિબોધક ક્રિયાપદો બને છે, જેમકે:

मैं जा **सकता** हूं। वह कल खा **सकेगा**।

પૂર્ણતાબોધક

(૮) ક્રિયાપદના મૂળ રૂપમાં **चुका** ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપો ઉમેરવાથી પૂર્ણતાબોધક ક્રિયાપદો બને છે, જેમકે:

तू खा **चुका**। आप खा **चुके**।

ઇચ્છાવાચક

(૯) ક્રિયાપદના મૂળ રૂપના અંત્ય **ना**નું **ने** કરીને પછી **वाला** અથવા **वाली** શબ્દ ઉમેરીને है ધાતુનાં રૂપો ઉમેરવાથી ઇચ્છાવાચક ક્રિયાપદ બને છે, જેમકે:

करना નું करने + वाला + हूँ = मैं **करनेवाला** हूँ।

વિધિસૂચક કે ફરજ સૂચવનારા (વિધ્યર્થ)

(૧૦) ક્રિયાપદના મૂળ રૂપ સાથે માત્ર **चाहिये** ઉમેરવાથી વિધિસૂચક ક્રિયાપદ બને છે પણ તે વખતે કર્તા બીજી વિભક્તિનો થઈ જાય છે, જેમકે:

१. तुझे राष्ट्रभाषा पढ़नी (पढ़ना) **चाहिये**।

२. तुझको खादी पहननी (पहनना) **चाहिये**।

ફરજ પાડનારા

(૧૧) ક્રિયાપદના મૂળરૂપ સાથે **है** ધાતુનાં સાદા ભવિષ્યકાળનાં રૂપો ઉમેરવાથી ફરજ પાડનારી ક્રિયા બતાવાય છે, જેમકે :

१. तुझे दवा पीनी (पीना) **होगी**।

२. तुझको रुपये देने **होंगे**।

અથવા

३. आपको इस पर दस्तख़त (સહી) करना (करने) **होंगे**।

સંશયાર્થ અથવા શરતસૂચક

(૧૨) વાકયની શરૂઆતમાં **अगर, जो** અથવા **यदि** શબ્દ આવે તો તેવા ક્રિયાપદવાળું વાક્ય સંશયાર્થ અથવા શરતસૂચક બને છે, જેમકે :

(ક) વર્તમાનકાળ

	એકવચન	બહુવચન
પહેલો પુરુષ	अगर (यदि) मैं **जाऊं**	अगर (यदि) हम **जावें**
બીજો પુરુષ	अगर तू **जावे**	अगर तुम **जाओ**
ત્રીજો પુરુષ	अगर वह **जावे**	अगर वे **जावें**

દાખલા :

(१) अगर मैं जाऊं तो तुम्हें भी आना होगा।

(२) यदि आप जावें तो मुझे भी साथ ले चलें।

(३) जो वे जावें तो काम सफल होगा।

(ખ) ભવિષ્યકાળ

(૧૩) ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળના રૂપોમાંથી **है**નાં રૂપો કાઢી નાખીને અને વાકયની શરૂઆતમાં **अगर, जो** કે **यदि** શબ્દ મૂકવાથી સંશયાર્થ ભવિષ્યકાળ બને છે, જેમકે :

अगर वे आई होतीं तो रसोई बनी होती।
જો તેઓ આવી હોત તો રસોઈ બની હોત.
यदि तू परिश्रम करता तो परीक्षामें सफल होता।
જો તું મહેનત કરતે તો પરીક્ષામાં સફળ થતે.

(ગ) ભૂતકાળ

(૧૪) વાક્યની શરૂઆતમાં **अगर, यदि** અથવા **जो** ઉમેરવાથી અને ક્રિયાપદના સાદા ભૂતકાળનાં રૂપ સાથે એકવચનમાં **होता-होती** અને બહુવચનમાં **होते-होतीं** ઉમેરવાથી સંશયાર્થ ભૂતકાળ બને છે, જેમકે :

એકવચન

૧. अगर तू आया होता–होती तो मुझे इतनी दिक्कतें (મુશ્કેલીઓ) न झेलनी पड़तीं।
જો તું આવ્યો–આવી હોત તો મારે આટલી મુશ્કેલીઓ ન વેઠવી પડત.

૨. यदि तूने साहस किया होता तो तू व्याख्यान दे सकी होती।
જો તેં હિંમત કરી હોત તો તું ભાષણ આપી શકી હોત.

બહુવચન

૧. जो तुम समयके अनुसार चले होते तो यह नतीजा कभी न आता।
જો તમે સમય અનુસાર ચાલ્યા હોત તો આ પરિણામ કદી ન આવત.

૨. यदि आप दौड़ी होतीं तो वह बालक गिर न जाता।
જો તમે (આપ) દોડ્યાં હોત તો તે બાળક પડી ન જાત.

આ સિવાય અનેક જાતના ગૌણ ક્રિયાપદો અને ક્રિયાપદનાં રૂપાંતરો થાય છે પણ તેમનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એ માટે તો શ્રી. કામતાપ્રસાદ ગુરુનું **संक्षिप्त हिन्दी व्याकरण** વગેરે જોઈ લેવું જોઈએ.

• અભ્યાસપાઠ •

૧. સંયુક્ત ક્રિયાપદનાં પાંચ વાક્ય બનાવો.

૨. मोहन मुझसे यों पूछने लगा कि इस संबंधमें उसकी क्या राय (અભિપ્રાય) थी ?—આ વાક્યમાં કયી જાતનું ક્રિયાપદ છે ? એ વાક્યનું બહુવચન બનાવો.

૩. નીચેના ક્રિયાપદ પરથી અનુમતિબોધક ક્રિયાપદ બનાવો:
मैं कल जाना चाहता हूँ।

૪. પૂર્ણતાબોધક ક્રિયાપદના બે દાખલા આપો.

૫. નીચેનાં વાક્યોનો અનુવાદ કરો:
૧. હું ઊંઘને લીધે પડી પડી જાઉં છું.
૨. તમારે ખાવું હોય તો ખાઓ.
૩. તેને આવવું હોય તો આવે.
૪. ગાંધીજી ઘણી ભાષા બોલી શકે છે.
૫. હું તમને મળવા ન પામ્યો.

૬. નીચેનાં અધૂરાં વાક્યો પૂરાં કરો:
१. यदि मैंने गुरुसे बोध लिया होता तो ——————।
२. —————— गई होती तो ——————।
३. जो वे जायँ तो ——————।
४. —————— तो अवश्य उत्तीर्ण होता।
५. —————— चिल्लावेगा तो ——————।

૭. સંશયાર્થ અથવા શરતસૂચક ક્રિયાપદવાળાં દરેક કાળનાં બે બે વાક્યો બનાવો.

પાઠ બાવીસમો

વિશેષણ

ગુજરાતીની માફક હિંદીમાં પણ બે જાતનાં **વિશેષણ** છે : (૧) વિકારી અને (૨) અવિકારી.

(ક) मौलानाने **अच्छा** व्याख्यान दिया। (વિકારી)

(ખ) मौलानाने **एक** व्याख्यान दिया। (અવિકારી)

ઉપરના (ક) દાખલામાં **अच्छा**, અને (ખ) દાખલામાં **एक**—એ બન્ને વિશેષણો છે અને **व्याख्यान** એ બન્નેનું વિશેષ્ય છે.

(૧) જે વિશેષણમાં તેના વિશેષ્યનાં જાતિ-વચન અનુસાર ફેરફાર થાય તે વિકારી વિશેષણ કહેવાય, જેમકે :

मैंने **अच्छा** काम किया

मैंने **अच्छी** किताब पढ़ी।

(૨) જે વિશેષણમાં કંઈ પણ ફેરફાર નહિ થાય તે અવિકારી વિશેષણ કહેવાય, જેમકે :

मैंने **दो** किताबें पढ़ीं।

मैंने **दो** फल खाये।

વિશેષણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : (૧) સાર્વનામિક, (૨) ગુણવાચક અને (૩) સંખ્યાવાચક. એ ત્રણેના પેટા વિભાગ નીચેના કોઠા પ્રમાણે થાય છે.

૧. સાર્વનામિક (સર્વનામ ઉપરથી બનતાં)

- **મૂળ સર્વનામી (અવિકારી)**
  - वह, वे,
  - यह, ये
  - कौन (બેઉ વચનમાં)
  - कोई (એકવચનમાં જ)
  - क्या (સમૂહવાચક)
  - कुछ („)
- **યૌગિક (પરિમાણુવાચક સર્વનામી) (વિકારી)**
  - इतना, जितना
  - जैसा, तैसा
  - वैसा, ऐसा
  - कितना, कैसा
  - तितना, उतना

૨. ગુણવાચક (ગુણ બતાવનારાં)

	કાલ	સ્થાન	આકાર	રંગ	દશા	ગુણ
દાખલા :	नया, पुराना	भीतर, बाहर	सुडौल, गोल	लाल, पीला	दुबला, पतला	भला, बुरा

૩. સંખ્યાવાચક (સંખ્યા બતાવનારાં)

- **નિશ્ચિત**
  - ગણના
    - પૂર્ણાંક-બોધક: एक, दो
    - અપૂર્ણાંક-બોધક: पाव, आधा
  - ક્રમ: पहला, दूसरा
  - આવૃત્તિ: दुगुना, तिगुना
  - સમુદાય: चारों, आठों
  - પ્રત્યેક-બોધક: हरएक, हरघडी, प्रत्येक
- **અનિશ્ચિત** — દાખલા : सब, कुछ, सर्व, अमुक, फलाना વગેરે
- **પરિમાણુ-બોધક** — दाખલા : बहुत, थोड़ा, सब, बहुतेरा, पूरा

(૩) સાર્વનામિક વિશેષણો વિકારી હોય છે એટલે તેમને વિશેષ્ય સાથે વાપરતાં પહેલાં તેમનાં રૂપાંતર થાય છે. તેમનાં બીજાં રૂપાંતરો પરિમાણબોધક તથા ગુણવાચક વિશેષણ તરીકે પણ વપરાય છે. નીચેના કોઠામાં એવાં બધાં વિશેષણોનાં રૂપ આપેલાં છે:

મૂળ રૂપ	રૂપાંતર		ગુણવાચક		પરિમાણવાચક
	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન	
यह	इस	इन	ऐसा (એવો)	ऐसे (એવા)	इतना (એટલું)
वह	उस	उन	वैसा (તેવો)	वैसे (તેવા)	उतना (તેટલું)
सो (તે)	तिस	तिन (તેઓ)	तैसा (તેવો)	तैसे (તેવા)	तितना (તેટલું)
जो (જે)	जिस	जिन (જેઓ)	जैसा (જેવો)	जैसे (જેવા)	जितना (જેટલું)
कौन	किस	किन	कैसा (કેવો)	कैसे (કેવા)	कितना (કેટલું)

(૪) ગુજરાતીમાં એકવચનમાં અને બહુવચનમાં વિશેષણ એક સરખાં જ આવે છે, પણ હિંદીમાં તેમ થતું નથી.

જેમ અંગ્રેજીમાં નામનું બહુવચન થતાં તેમનાં દર્શક વિશેષણ પણ બહુવચનમાં થાય છે (દાખલા તરીકે This નું These અને That નું Those) તેમ હિંદીમાં સાર્વનામિક વિશેષણો તેમનાં વિશેષ્યો પ્રમાણે બને છે, જેમકે :

આ ચોપડી = यह किताब

આ ચોપડીઓ = ये किताबें

આ ચોપડીના પાનાંમાં = **इस** किताबके पन्नेमें

આ ચોપડીઓનાં પાનાંઓમાં = **इन** किताबोंके पन्नोंमें

(૫) જ્યારે વિશેષ્ય–નામને પ્રત્યય લાગ્યો નથી હોતો ત્યારે વિશેષણનું રૂપાંતર ન થતાં તે મૂળ રૂપમાં જ રહે છે, જેમકે :

यह किताब मेरी है। પણ પ્રત્યય લાગે ત્યારે :

इस किताब**में** कितने पन्ने (પાનાં) हैं ?

આ નિયમો આવાં બધાં વિશેષણો વાપરતી વખતે અને તેમનાં રૂપાંતર કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

(૬) એવી જ રીતે સર્વનામ તરીકે **यह**, **वह** વગેરે શબ્દો વપરાય ત્યારે પણ મૂળ સર્વનામને પ્રત્યય ન લાગતાં તેમનાં રૂપાંતરોને પ્રત્યય લાગશે, જેમકે :

वहने कहा નહિ, પણ उसने कहा

कौनने तूफान किया ? નહિ, પણ किसने तूफान किया ?

વિશેષણોની વિગતવાર યાદી માટે આ પુસ્તકને અંતે શબ્દકોશનો **विशेषण** નો વિભાગ જુઓ.

• અભ્યાસપાઠ •

૧. ગુણવાચક વિશેષણના પ્રકાર બતાવો અને આ પાઠમાં બતાવ્યા સિવાયના તેના દાખલા આપો.

૨. સાર્વનામિક વિશેષણોનું રૂપાંતર ક્યારે થાય છે? **सो** અને **कौन**નાં બધાં રૂપાંતરો બતાવો.

૩. નીચેના શબ્દોનો પ્રયોગ વાક્યોમાં કરો :

१. जिस; २. तितना; ३. कैसे; ४. वैसा; ५. उतना; ६. तिन;

૪. નીચે લખેલાં વાક્યો સુધારો :

१. उसने कब आयगा ?

२. यह कौनकी किताब है ?

३, वहने मुझे बेर (બોર) दीये।

४. जितना मैं चाहता था कितना आपने नहीं बताया।

५. इस व्याकरण पढ़नेसे मुझे हिन्दी आ गया।

૫. હિંદીમાં અનુવાદ કરો :

૧. મેં જેટલું ધાર્યું હતું તેટલું તમે આજે કામ કર્યું નહિ.

૨. તેણે તેને કહ્યું કે તે તેમને ઓળખતો નથી પણ તેઓ તેને ઓળખે છે.

૩. એણે એમને બોલાવ્યા ને એમણે આવવાની એને ના કહી.

૪. જેવું કરશો તેવું પામશો.

૫ એવું કામ ન કરો.

પાઠ તેવીસમો

અવ્યય

જે શબ્દમાં કોઈપણ જાતનો ફેરફાર થતો નથી અને જે દરેક સ્થિતિમાં જેમ ને તેમ જ રહે છે તે અવ્યય કહેવાય છે.

અવ્યયના હિંદીમાં ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) સંબંધસૂચક, (૨) વિસ્મયાદિબોધક,
(૩) સમુચ્ચયબોધક અને (૪) ક્રિયાવિશેષણ.

(૧) संबंधसूचक (નામયોગી)

(ક) જે શબ્દોથી નામ અથવા સર્વનામનો, વાક્યના બીજા શબ્દો સાથેનો સંબંધ માલૂમ પડે તે સંબંધસૂચક અવ્યય કહેવાય છે, જેમકે:

१. भारत वर्षकी चाबी गाँधीजीके **पास** है।

ઉપરના વાક્યમાં **चाबी** અને **गांधीजी** સાથેનો સંબંધ **पास** શબ્દ પરથી સમજાય છે તેથી **पास** શબ્દ સંબંધસૂચક અવ્યય કહેવાય.

(ખ) ગુજરાતીમાં, ...**ની** પાસે, ...**ની** સાથે, ...**ની** નજિક, ...**ની** મારફત, ...**ની** દ્વારા, ...**ની** અંદર, ...**ની** બહાર, વગેરે ઇકારાંત શબ્દોને અવ્યય લાગે છે. **હિંદીમાં તેમ કદાપિ થતું નથી.** હિંદીમાં, ...**ની** ને બદલે ....**की** નો પ્રયોગ કરીએ તો ખોટો ગણાય. એવે પ્રસંગે ગુજરાતી ....**ની** ના અર્થમાં હિંદીમાં ....**के** નો પ્રયોગ થાય છે, જેમકે:

(ક) મારી પાસે રૂપીઓ છે = (**मेरी पास नहि, પણ**) = **मेरे** पास रूपया है।

(ખ) તેની સાથે મોહન જાય છે = (उस**की** साथ नहि, પણ) उस**के** साथ मोहन जाता है।

(૨) **विस्मयादिबोधक** (કેવળપ્રયોગી)

જે શબ્દોથી આશ્ચર્ય, હર્ષ, દુઃખ, તિરસ્કાર, ઉત્તેજન વગેરેના ભાવો સમજાય તે શબ્દો વિસ્મયાદિબોધક અવ્યય કહેવાય, જેમકે :

ओह !; अहा !; एं !; छीः !; हाय !; वाह !

દાખલો: **ओह** ! तुम इतनी लंबी नदी कैसे तैर (तरी) आए ?

(૩) સમુચ્ચયબોધક (ઉભયાન્વયી)

જે શબ્દોથી બે શબ્દ કે બે વાક્યનું સંધાન થાય છે તે સમુચ્ચયબોધક અવ્યય કહેવાય છે, જેમકે :

१. मैं **और** तुम वहाँ जाएंगे।

२. वहाँ जाना **किन्तु** जल्दी वापिस आना।

ઉપરના દાખલામાં **और** અને **किन्तु** ઉભયાન્વયી અવ્યય છે. **और, तो, यथा, तथा, तो भी, परन्तु, अथवा, लेकिन, मगर, चूँकि, हालाँकि** વગેરે આ વર્ગના અવ્યયો છે.

(૪) ક્રિયાવિશેષણ

જે અવ્યય-શબ્દો ક્રિયાપદમાં કોઈ ને કોઈ જાતની વિશેષતા બતાવે છે તે અવ્યયો, ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો કહેવાય છે, જેમકે :

(ક) वह **प्रतिदिन** (કાળવાચક ક્રિયાવિશેષણ) यहाँ आता है।

(ખ) मेरे **दाहिने** (જમણી) (સ્થાનવાચક ક્રિયાવિશેષણ) ओर उसका मकान है।

(ગ) हम तुम्हारे साहस पर **बहुत** (પ્રકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ) ख़ुश हैं।

(ઘ) आज आपने **ज़्यादा** (પરિમાણવાચક ક્રિયાવિશેષણ) खाया है।

(ઙ) **जी हाँ**, (સ્વીકૃતિદર્શક ક્રિયાવિશેષણ) आप जा सकते हैं।

(ચ) तुम अभी **मत** (અસ્વીકૃતિદર્શક ક્રિયાવિશેષણ) खेलो।

(છ) आप **कब तक** (પ્રશ્નાર્થ ક્રિયાવિશેષણ) सोते रहेंगे?

બીજા અવ્યયોની તેમ જ ક્રિયાવિશેષણોની અલાયદી યાદી આ પુસ્તકના કોશના તે વિભાગમાં આપેલી છે.

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. નીચે લખેલા શબ્દોમાં કયા કયા પ્રકારના કયા કયા અવ્યય છે?
नहीं; जितना; परस्पर; जब तक; बार बार (વારંવાર).

૨. સ્થાનવાચક ક્રિયાવિશેષણના પ્રકાર બતાવો અને હિંદીમાં તે દરેકનો એકેક દાખલો આપો.

૩. નીચેનાં વાક્યોનો હિંદીમાં અનુવાદ કરો અને એમાં કયાં કયાં અવ્યય આવ્યા છે તે જણાવો:

(ક) જ્યાંસુધી ખાદી પહેરાશે નહિ ત્યાંસુધી દેશને સ્વરાજ મળવું દુર્લભ છે.

(ખ) ખેડૂત ટાઢ, તડકો ને વરસાદ જોયા વિના મહેનત કરે છે.

(ગ) હિંદનો મજૂર આજસુધી કંગાલ રહ્યો છે.

(ઘ) કારીગર વર્ગનું ભાગ્ય હજુ પણ આડું જ રહ્યું છે.

(ઙ) તમે કોણ જાણે કયાં કયાં ભટકો છો?

પાઠ ચોવીસમો

કૃદંત

કૃદંત પણ ક્રિયાપદની માફક ક્રિયા બતાવે છે અને તે, ક્રિયાપદના કર્તા અને કર્મ બન્ને તરીકે આવી શકે છે. પણ ક્રિયાપદ અને કૃદંત વચ્ચે એટલો ફેર છે કે ક્રિયાપદ વાકયને છેડે આવે છે અને વાકયનો અર્થ પૂરો કરે છે, જયારે કૃદંત વાકયની અંદર આવે છે અને વાકયનો અર્થ પૂરો કરતું નથી.

ગુજરાતીમાં અને હિંદીમાં નીચે પ્રમાણે પાંચ મુખ્ય કૃદત છે:

ગુજરાતી કૃદંત	હિંદી કૃદંત
૧. વર્તમાન કૃદંત	वर्तमान कृदंत
૨. ભૂત કૃદંત	भूत कृदंत
૩. ભવિષ્ય કૃદંત	भविष्य कृदंत
૪. સામાન્ય કૃદંત	सामान्य कृदंत
૫. સંબંધક ભૂતકૃદંત	संबंध भूत कृदंत

ઉપરનાં કૃદંતોનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

(૧) વર્તમાન કૃદંત

(ક) ક્રિયાપદના વર્તમાન કાળમાંથી है ધાતુનાં રૂપો કાઢી નાખવાથી જે શબ્દ રહે છે તે વર્તમાન કૃદંત હોય છે. અથવા ક્રિયાપદના મૂળ રૂપ સાથે નર અને નારી જાતિમાં અનુક્રમે એકવચનમાં ता અને ती અને બહુવચનમાં ते ઉમેરવાથી વર્તમાન કૃદંત બને છે, જેમકે:

(૧) जाता हूँ માંથી हूँ બાદ કરતાં **जाता** વર્તમાન કૃદંત; અથવા (૨) जा + ता = जाता; जा + ती = जाती; અને जा + ते = जाते—એ ત્રણ વર્તમાન કૃદંત બનશે.

(ક) मैं **जाता** था, लेकिन जा न सका। (નર જાતિ એકવચન)

(ખ) हम **दौड़ते** थे लेकिन पहुँच न सके। (નર જાતિ બહુવચન)

(ગ) यह **आती** थी लेकिन गिर गई। (નારી જાતિ એકવચન)

(ઘ) वे **खेलती** थीं लेकिन हार गईं। (નારી જાતિ બહુવચન)

(ખ) કેટલીક વખતે ક્રિયા ચાલુ ને ચાલુ રહેતી બતાવવાને માટે કૃદંત બેવડાવાય છે. એ ઉપરાંત **हुआ** શબ્દ ઉમેરવાથી વર્તમાન કૃદંતનો બીજો પ્રકાર થાય છે, જેમકે :

मैं **चलते चलते** थक गया। वह रोता **हुआ** आया।

ઉપરનું પહેલું વાક્ય બીજી રીતે નીચે પ્રમાણે પણ લખાય છે.

मैं **चलते २** थक गया।

(૨) ભૂત કૃદંત

(ક) પૂર્ણ ભૂતકાળ, પૂર્ણ ભવિષ્યકાળ અને પૂર્ણ વર્તમાનકાળના વાકયના ક્રિયાપદમાંથી है ધાતુનાં રૂપો કાઢી નાખવાથી ભૂતકૃદંત રહે છે, જેમકે :

(ક) मैंने किताब **पढ़ी** थी। (પૂર્ણ ભૂતકાળ)

(ખ) मैंने किताब **पढ़ी** होगी। (પૂર્ણ ભવિષ્યકાળ)

(ગ) मैंने किताब **पढ़ी** है। (પૂર્ણ વર્તમાનકાળ)

ઉપરના વાક્યોમાં પઢી એ રૂપ નારી જાતિનું ભૂતકૃદંત છે. એ જ રીતે નર જાતિનું ભૂતકૃદંત પઢા થશે.

(ખ) સાદા ભૂતકાળના ક્રિયાપદમાં હુઆનાં રૂપો ઉમેરવાથી બીજી જાતનાં ભૂતકૃદંત બને છે, જેમકે :

(१) यह काम मेरा **किया हुआ** है।

(२) वे पत्र मेरे **लिखे हुए** हैं।

(૩) ભવિષ્ય કૃદંત

ક્રિયાપદના છેલ્લા અક્ષર "ना"નો ने કર્યા પછી તેમાં વાલા, વાલે અથવા વાલી ઉમેરવાથી ભવિષ્ય કૃદંત બને છે, જેમકે :

जाना નું जाने (१) + वाला = जानेवाला; (२) + वाले = जानेवाले; (३) + वाली = जनेवाली

(१) मैं जानेवाला हूँ। (નર જાતિ એકવચન)

(२) हम जानेवाले हैं। (નર જાતિ બહુવચન)

(३) मैं અથવા हम जानेवाली हूँ અથવા हैं (નારી જાતિ એકવચન અને બહુવચન)

(૪) સામાન્ય કૃદંત

સામાન્ય કૃદંત કેટલીક વખતે નામ તરીકે પણ વપરાય છે અને તેને વિભક્તિના પ્રત્યયો પણ લગાડવામાં આવે છે, જેમકે :

करना, करने को, करने से, करने के लिये, करने से, करने का, करने में.

इस **भाईने काम करने में** लापरवाही (બેદરકારી) की।

(૫) સંબંધક ભૂતકૃદંત

ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુમાં **कर** અથવા **करके** શબ્દ ઉમેરવાથી સંબંધક ભૂતકૃદંત બને છે, જેમકે:

(ક) जा + कर, करके = जा कर અથવા जा करके;
(ખ) बोल + कर, करके = बोल कर અથવા बोल करके।

(ક) उसने वहाँ **जा करके** वह काम किया;
(ખ) वह **बोल कर** चला गया।

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. નીચેનાં કૃદંતોના પ્રકાર બતાવો અને વાક્યોમાં તેમનો ઉપયોગ કરો:

(१) देखते हुए; (२) पोंछता (લૂછતા) हुआ;
(३) रोते रोते; (४) पीते पीते;
(५) पढ़ते २ (६) करते २

૨. નીચેનાં વાક્યોનું હિન્દી કરો:

(૧) મોટાભાઈ ભૂસો કાઢતા કાઢતા થાકી ગયા.
(૨) બેન રસોઈ કરતી કરતી દાઝી (जल) ગઈ.
(૩) માતા બાળકને રમાડતી હતી.
(૪) જવાહરલાલ ઉર્દૂમાં ભાષણ કરતા હતા.
(૫) કવિ લખતાં લખતાં થાકી ગયા.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં વર્તમાનકૃદંત મૂકો:

१. मैं गया था। २. वे दौड़े हुए आए।
३. बालककी हत्या हुई थी।

૪. નીચેનાં વાક્યોમાં ભૂતકૃદંત મૂકો:

१. मैं सोता था। २. कवि गीत बनाता था।
३ उसने खाया हुआ होगा। ४. कौन झंझटमें (જંજાળમાં) पड़े?

પાઠ પચ્ચીસમો

પ્રયોગ

ક્રિયાપદનો કર્તાના, કર્મના કે ભાવના અર્થમાં ઉપયોગ થાય ત્યારે તેનો અનુક્રમે (૧) કર્તરિ, (૨) કર્મણિ અને (૩) ભાવે પ્રયોગ થયો કહેવાય છે.

(૧) કર્તરિ પ્રયોગ

કર્તરિ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદમાંથી કર્તાનો અર્થ નીકળે છે. એટલે કે કર્તાનાં પુરુષ, જાતિ અને વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદના રૂપમાં ફેરફાર થયા કરે છે, જેમકે :

मैं पुस्तक पढ़ता **हूँ**; **बहिनें** ग्रंथ पढ़ती **हैं**;

ઉપરનાં વાકયોમાં કર્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદમાં ફેરફાર થયા છે.

(૨) કર્મણિ પ્રયોગ

(ક) કર્મણિ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ કર્મના અર્થમાં વપરાય છે એટલે કે કર્મનાં પુરુષ, જાતિ અને વચન અનુસાર ક્રિયાપદના રૂપમાં ફેરફાર થયા કરે છે, જેમકે :

मैंने **किताब पढ़ी**। मैंने **किताबें पढ़ीं**।

मगनलालसे **भात खाया जाता है**।

ઉપરનાં વાકયોમાં કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાપદમાં ફેરફાર થયા છે. કર્મણિ પ્રયોગમાં સકર્મક ક્રિયાપદનો કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે ને કોઈ કોઈ વખત કર્તા પહેલી વિભક્તિમાં હોવા છતાં કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાની જાતિ થાય છે.

(ખ) કર્તરિ પ્રયોગ ઉપરથી કર્મણિ પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે થાય છે:

કર્તરિ	કર્મણિ
१. मैं पढ़ता हूँ।	मुझसे किताब पढ़ी गई।
२. बहिनें पढ़ती हैं।	बहिनोंके द्वारा किताबें पढ़ी जाती हैं।
३. मगनलाल पढ़ेगा।	मगनलालसे रामायण ग्रन्थ पढ़ा जायगा।

અકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ હોતું નથી તેથી તેનો કર્મણિ પ્રયોગ થતો નથી.

(૩) ભાવે પ્રયોગ

ભાવે પ્રયોગમાં કર્મ હોતું નથી. અકર્મક ક્રિયાપદ જ્યારે એનો પોતાનો જ એટલે કે ક્રિયાનો અર્થ બતાવે, ત્યારે તે ભાવે પ્રયોગ કહેવાય છે, અને ત્યારે ક્રિયાપદ હમેશાં ત્રીજા પુરુષ નર જાતિ એકવચનમાં જ આવે છે, જેમકે:

१. मुझसे नहीं दौड़ा जाता। २. हमसे चला जायगा।

३. उससे खेला गया।

• અભ્યાસપાઠ •

૧. હિંદીમાં પ્રયોગના પ્રકાર કેટલા છે? તેના દાખલા આપો.

૨. કર્મણિ પ્રયોગ કેવી રીતે બને છે? કર્તરિમાંથી કર્મણિ બને તેવા ત્રણ દાખલા આપો.

૩. ભાવે પ્રયોગમાં કર્મનું શું સ્થાન છે ? એમાં ક્રિયાપદનાં જાતિ–વચન કેવી રીતે બતાવાય છે ? દાખલા સહિત સમજાવો.

૪. નીચેનાં અધૂરાં વાક્યો પૂરાં કરો :

१. प्रेमचंदजीसे ——— लिखा गया है ।

२. गुरु ——— ——— तरक्की (ઉન્નતિ) होगी ।

३. ——— प्रश्न नहीं पूछा जायगा ।

४. अंधेसे ——— नहीं जाता ।

५. भक्तोंसे ——— ।

૫. હિંદીમાં અનુવાદ કરો :

૧. મહાત્માજીથી હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થઈ રહ્યો છે.

૨. દેશજનો દ્વારા જ દેશનું ભલું થઈ શકે.

૩. વિદ્યાર્થી મારફત કામ કરાવવું નહિ.

૪. તેનાથી બોલાતું નથી.

૫. ઇન્દ્રકાન્તથી દુઃખને લીધે સુવાતું નથી.

પાઠ છવીસમો

મહત્ત્વના શબ્દદોષ, જોડણીદોષ વગેરે

ગુજરાતીઓ હિન્દુસ્તાની ભાષા લખે છે ત્યારે કયા કયા દોષો કરે છે—જોડણીના તેમ જ અર્થના અનર્થ કરનારા શબ્દોના—તે કેટલેક અંશે આ પાઠ દ્વારા સમજાવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓના નિબંધલેખન અને અનુવાદ ઉપરથી સેંકડે ૭૫–૮૦ ટકાની જે સામાન્ય ભૂલો અમે નોંધી છે તેના ઉદાહરણ રૂપે થોડા શબ્દો આ નીચે આપીએ છીએ. એના અભ્યાસથી શુદ્ધલેખનનો ખ્યાલ સહેલાઈથી આવશે.

અશુદ્ધ હિંદી	શુદ્ધ હિંદી
૧. में (હું)	मैं (બે માત્રા)
૨. किताब + मैं (માં, સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય)	किताबमें
૩. तुम्हेरे (તમારો)	तुम्हारा
૪. तुम्हेरी (તમારી)	तुम्हारी
૫. तुम्हेरा (તમારા)	तुम्हारे
૬. बहोत, बोत (ઘણું)	बहुत
૭. बहार (બહાર)	बाहिर, बाहर
૮. वधु (વધારે)	अधिक, ज़्यादा
૯. वधु (પત્ની)	वधू
૧૦. दिन (ગરીબ)	दीन
૧૧. दीन (દિવસ)	दिन
૧૨. आपकि (આપની) [की, નારી જાતિનો છઠ્ઠીનો પ્રત્યય]	आपकी
૧૩. कि [કર ધાતુનું ભૂતકાળનું નારી જાતિનું ક્રિયાપદ] (કરી)	की
૧૪. की [ઉભયાન્વયી અવ્યય] (કે, અથવા)	कि

૧૫.	हम हमेरी (અમે અમારી એટલે કે પોતાની) बात	हम अपनी बात
૧૬.	तुम तुम्हेरी (તમે તમારી એટલે કે પોતાની)	तुम अपनी
૧૭.	आप आपकी (આપ આપની એટલે કે પોતાની)	आप अपनी
૧૮.	झेर, झहेर (ઝેર, વિષ)	ज़हर
૧૯.	हमेरी पास	हमारे पास
૨૦.	तुम्हेरी साथ	तुम्हारे साथ
૨૧.	मेरी पर	मेरे पर, मुझ पर
૨૨.	जाहेर	ज़ाहिर
૨૩.	मोका, मोखा (તક)	मौका
૨૪.	क़िमत, कीम्मत	कीमत
૨૫.	हाजर	हाज़िर
૨૬.	अपेक्षा (ઇચ્છા)	आकांक्षा
૨૭.	तुम्हारा करतां विशेष	तुम्हारी अपेक्षा विशेष
૨૮.	सुत (સુતર)	सूत (સુતર)
૨૯.	सूत (પુત્ર)	सुत (પુત્ર)
૩૦.	फैंसला	फ़ैसला
૩૧.	नहि, नही	नहीं
૩૨.	हम लोक, हम लोको	हम लोग, हम लोगोंने
૩૩.	लोक (દુનિયાના માણસો)	लोग
૩૪.	देवलोग (આ દુનિયા સિવાયના લોકો)	देवलोक
૩૫.	ओर (અને)	और (અને)
૩૬.	और (તરફ, વતી)	ओर (તરફ, વતી)
૩૭.	हम खाते थें।	हम खाते थे।
૩૮.	हम खाती थी।	हम खाती थीं।
૩૯.	नाव, नांव (નામ)	नाम
૪૦.	दुसरा	दूसरा
૪૧.	बूरा (ખરાબ)	बुरा

४२. कीया (કર્યું) दीया	किया, दिया
४३. लेकीन (પરંતુ)	लेकिन
४४. ईस, जीस, कीस	इस, जिस, किस
४५. मीला	मिला
४६. हमकु	हमको
४७. तुमकु	तुमको
४८. दीखाना	दिखाना
४९. फीर (પછી)	फिर
५०. समजना	समझना
५१. मुजे (મને)	मुझे
५२. बापीस (પાછું)	वापिस
५३. लिपी	लिपि
५४. कीताब	किताब
५५. सीर (માથું)	सिर
५६. शोचना (વિચારવું)	सोचना
५७. शकना (શકવું).	सकना
५८. पैड (ઝાડ)	पेड़
५९. पेर (પગ)	पैर
६०. पे (ઉપર)	पै
६१. शहेर (શહેર)	शहर
६२. सेर	सैर (સહેલ)
६३. सेर (સિંહ)	शेर (સિંહ)
६४. एक शेर (એક શેર, રતલ)	एक सेर
६५. बाबु (पनालाल)	बाबू (पन्नालाल)
६६. फत्तेह	फतह
६७. जगा (જગ્યા)	जगह
६८. मोत (મૃત્યુ)	मौत

६९.	पहरता है (પહેરે છે)	पहनता है
७०.	महिना	महीना
७१.	महेनत	मेहनत, महिनत
७२.	हिन्दु	हिन्दू
७३.	स्त्रीआ	स्त्रियाँ
७४.	महेरबानी	मेहरबानी, महिरबानी
७५.	बहेन	बहिन, बहन
७६.	अहेशान	एहसान
७७.	साहेब	साहब, साहिब
७८.	इश्वर, इर्ष्या	ईश्वर, ईर्ष्या
७९.	कीरण	किरण
८०.	उर्दु	उर्दू
८१.	भुख	भूख
८२.	फरिआद	फरियाद
८३.	चाहिऐ	चाहिये, चाहिए
८४.	ऐक (એક)	एक
८५.	लीये (માટે)	लिये, लिए
८६.	जाईए	जाइये, जाइए
८७.	ऊमंग	उमंग
८८.	लिजीए, लीजीये	लीजिये, लीजिए
८९.	दिजिये	दीजिये, दीजिए
९०.	नारीआ	नारियाँ (સ્ત્રીઓ)
९१.	बीश्वास	विश्वास
९२.	अंधारा	अँधेरा
९३.	हंसना (હસવું)	हँसना
९४.	हंसी मजाक (મશ્કરી ઠઠ્ઠો)	हँसी मजाक
९५.	दोनो (બન્ને)	दोनों

९६.	शोच	शौच (આડે જવું)
९७.	शोचना	सोचना (વિચારવું)
९८.	सुबेरमे (સવારે)	सुबहमें (સવારે)
९९.	सामको (સાંજે)	शामको
१००.	दोपहरमे	दुपहरमें, दोपहरमें
१०१.	...मे (માં)	...में
१०२.	पडोशी	पड़ौसी
१०३.	कहां, जहां, वहां, यहां	कहाँ, जहाँ, वहाँ, यहाँ
१०४.	यह (તે)	वह
१०५.	वो (તેઓ)	वे (તેઓ)
१०६.	वे, ए (એઓ)	ये (એઓ)
१०७.	रूपीआ, रूपैं	रुपया, रुपये
१०८.	ईतनेमे (એટલામાં)	इतनेमें
१०९.	लोट	आटा (લોટ)
११०.	लोटता था } (પાછો આવતો હતો)	लौटता था
१११.	लेटता था } (પાછો આવતો હતો)	
११२.	लीटता था (સૂતો હતો)	लेटता था
११३.	कौण ? (કોણ ?)	कौन ?
११४.	खाउगा ? (ખાઈશ)	खाऊँगा
११५	राह (વાટ) देखना	राह देखना। (રસ્તો જોવો)
११६.	રાહ જોવી, વાટ જોવી	प्रतीक्षा (इन्तज़ार) करना
११७.	रस्ता	रास्ता
११८.	उद्देश उद्दैश	उद्देश
११९.	बुध्धि	बुद्धि
१२०.	शीक्षण	शिक्षा (કેળવણી, શિક્ષણ)
१२१.	शिक्षा (દંડ)	ज़ुर्माना (દંડ)
१२२.	रक्षण	हिफ़ाजत, रक्षा (રક્ષણ)

१२३. रक्षा	रक्षा (રાખડી)
१२४. केसा ! (કેવું ?)	कैसा !
१२५. में काम किया (મેં કર્યું)	मैंने काम किया
१२६. तुने दिया	तूने दिया (તેં આપ્યું)
१२७. तु (તું)	तू
१२८. मं उसने बुलाया	मैंने उसको बुलाया
१२९. मुझको कहा	मुझसे कहा
१३०. उसको पूछा	उससे पूछा
१३१. बिचारो, बिचारी (ગરીબના અર્થમાં)	बेचारा, बेचारी
१३२. छुट्टी	इज़ाज़त (પરવાનગી)
१३३. रजा	छुट्टी (નિશાળની રજા)
१३४. पाणी (પાણી)	पानी
१३५. कुच्छ (કંઇક)	कुछ
१३६. ओरत (સ્ત્રી)	औरत
१३७. गाम (ગામડું)	गाँव, देहात
१३८. बांधना (બાંધવું)	बाँधना
१३९. हुं (છું)	हूँ
१४०. क्यो (કેમ)	क्यों
१४१. केदखाना	क़ैदखाना
१४२. नोकरी	नौकरी
१४३. उल्लु (ઉલ્લુ, મૂર્ખ)	उल्लू (ઘુવડ)
१४४. सीवाय	सिवाय, सिवा, अलावा, अतिरिक्त
१४५. मूळ, जळ, बाळक	मूल, जल, बालक
१४६. सूविधा (સગવડ)	सुविधा, सहूलियत
१४७. दूविधा (અગવડ) [द्विविधा, दुविधा, उधेडबुन (વિમાસણ, ગડમથલ)	
१४८. असूविधा (અગવડ)	असुविधा
१४९. भोजाई (ભાભી)	भौजाई

૧૫૦. ख्याल (ખ્યાલ, વિચાર)	ख़याल (ધારણા)
૧૫૧. साहेली (સખી)	सहेली
૧૫૨. पहेला (પહેલો)	पहला
૧૫૩. तिन (ત્રણ)	तीन
૧૫૪. चहता है	चाहिये है
૧૫૫. होनेका नहीं	नहीं होगा
૧૫૬. हलवा (હલવો)	हलवा (શીરો)
૧૫૭. शीरो (શીરો)	सीरा (હલવો)
૧૫૮. छ (૬–૭)	छः
૧૫૯. दश (દસ)	दस
૧૬૦. सत्तर	सत्रह (૧૭)
૧૬૧. सत्रह	सत्तर (૭૦)
૧૬૨. महिन	महीन (ઝીણું, બારીક)
૧૬૩. सन्दुक	सन्दूक (પેટી)
૧૬૪. दोना	दौना (દડિયો)
૧૬૫. दोरा	दौरा (ભ્રમણ, યાત્રા)
૧૬૬. शब (મુડદું)	शव
૧૬૭. चाकु (ચપ્પુ)	चाकू
૧૬૮. चुहा, मुसा	चूहा. मूसा (ઉંદર)
૧૬૯ कागडा	कौआ (કાગડો)
૧૭૦. काकाकौआ	काकातुआ (કાકાકૌઆ)
૧૭૧. आंसुं	आँसू
૧૭૨. अंगुठा	अंगूठा
૧૭૩. एकाद (એકાદ)	एकाध
૧૭૪. किसि न किसि	किसी न किसी (કોઈ ને કોઈ)
૧૭૫ वे गीर गई	वे गिर गईं (તેઓ પડી ગયાં)
૧૭૬. फुरसद	फुर्सत (ફુરસદ)

१७७.	बिस्तरा	बिस्तर (બિછાનું)
१७८.	लोही	लोहू, खून (લોહી)
१७९.	नाई	नाई (હજામ)
१८०.	नाई	नाईं (જેમ, ભાંતિ માફક)
१८१.	सक्कर (સાકર નહિ)	चीनी, शक्कर (ખાંડ)
१८२.	सक्कर (સાકર)	मिश्री
१८३.	नींबु (લીંબુ)	नीबू
१८४.	आलु (આલુ)	आलू (બટાકા)
१८५.	कोईने (કોઈએ)	किसीने
१८६.	कौनका (કોનું)	किसका
१८७.	महेमान	मेहमान, महिमान (મહેમાન)
१८८.	मनसुबा	मनसूबा (મનસૂબો)
१८९.	साथे साथे (સાથે સાથે)	साथ साथ અથવા साथ २
१९०.	दो दो आंखो	दो दो आंखें અથવા दो २ आंखें
१९१.	यह (આ) जाती हैं।	यह जाती है।
१९२.	मैं आती हैं।	मैं आती हूँ।
१९३.	वह (તે) जाएंगे	वह जाएगा।
१९४.	वे (તેઓ) बोली	वे बोलीं।
१९५.	जिल्ला (જિલ્લો)	जिला

પાઠ સત્તાવીસમો

અનુવાદની કલા

હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં અને ગુજરાતીમાંથી હિંદીમાં તરજૂમો કરતી વખતે નવશિખાઉએ ખૂબ કાળજી લેવી જોઈએ. ભાષાશાસ્ત્રીઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે જે લખાણ મૂળ ભાષામાં હોય તે લખાણનાં ભાવ, શૈલી અને સુંદરતા અનુવાદની ભાષામાં જેમ ને તેમ જળવાઈ રહે તે ઉત્તમ અનુવાદ. વળી ભાષા બોલતાં કાનને જે મધુર લાગે અને કઠોરતાથી જે પર રહે તે જ ઉત્તમ ભાષા.

આ બન્ને મુદ્દા ખ્યાલમાં રાખીને કોઈ પણ ભાષાનો અનુવાદ થવો જોઈએ. એ સિવાય યોગ્ય શબ્દોની પસંદગી ને તેનો યથોચિત વપરાશ એ પણ અનુવાદની લાક્ષણિકતા છે. હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં ઊતરતી કેટલીક વાર્તાઓના ભાષાંતરમાં અનુવાદકોએ ખૂબ છૂટ લીધી હોય છે. એક રીતે મૂળ લખાણ લખવું તે સહેલું છે, પણ ભાષાંતર કરવું કઠિન છે, કારણ કે મૂળ લખાણને ચાળીને, છણીને, તેનો હેતુ, તેના ભાવ ને તેનો અર્થ જેમ ને તેમ કાયમ રાખીને અનુવાદ કરવામાં અપાર કુશળતા જોઈએ છે.

અતિ ઉત્સાહી એવા ઘણા લોકો ભાષાજ્ઞાન વગર તરજૂમો કરવા મંડી પડે છે. આપણા પર હિંદી ભાષાના થોડા સંસ્કાર હોય કે આપણે હિંદી ભાષા થોડી સમજી શકતા હોઈએ તો તેથી કાંઈ આપણે ઉત્તમ અનુવાદકની લાયકાતવાળા થઈ જતા નથી. તેથી પ્રત્યેક નવા શીખનારે તો, બાળક

જેમ બાળપોથીથી પોતાનું શિક્ષણ શરૂ કરે તેમ જ અનુવાદ લખવાનું કામ ધીરે ધીરે શરૂ કરી, ક્રમશઃ ઉપર ચડવું જોઈએ. આપણે પણ આ પાઠમાં એ જ ક્રમ પ્રમાણે ચાલીશું. પહેલાં સાદા, પછી સંયુક્ત અને પછી મિશ્ર વાક્યોનો શુદ્ધ તરજૂમો કરતાં કરતાં એક–બે સાદા પેરેગ્રાફ, પછી અઘરા ફકરા, પછી સાહિત્યિક લખાણ ને પછી આખો લેખ કે વાર્તાનો અનુવાદ થવો જોઈએ. આવી રીતે અનુવાદ કરવાથી જ ભાષા ઘડાશે ને કલમ સ્થિર થઈ યોગ્ય સમયે શૈલી પકડતી જશે.

(૧) સાદાં વાક્ય– હિંદીમાંથી ગુજરાતી

(ક) रामचन्द्रजी वनमें गये थे।

રામચન્દ્રજી વનમાં ગયા હતા.

(ખ) सीताजी भी रामके साथ दुःख झेलती थीं।

સીતાજી પણ રામની સાથે દુઃખ વેઠતાં હતાં.

(ગ) लक्ष्मणजीने भाई-भौजाईकी सेवामें ही अपना परम कर्तव्य समझा।

લક્ષ્મણજીએ ભાઈ–ભાભીની સેવામાં જ પોતાનું પરમ કર્તવ્ય માન્યું.

ઉપરનાં વાક્યોમાં અનુવાદની જરા ય છૂટ લીધી નથી. જો લઈએ તો ત્રીજા વાક્યનો તરજૂમો આ પ્રમાણે બનેઃ–

લક્ષ્મણજીએ ભાઈભાભીની સેવામાં જ પોતાનો મોટો ધર્મ જોયો.

છૂટ લઈને અનુવાદ કરવાની પદ્ધતિ ઠીક નથી કારણ કે તેથી છૂટની મર્યાદા રહેતી નથી; અને આગળ જતાં અર્થનો અનર્થ થાય એવા અનુવાદ બની જવાનો

ભય રહે છે. હા, સુંદર શબ્દોની, પસંદગી થાય અને ભાષા-લાલિત્ય જળવાય, છતાં ભાવો ન બદલાય એ રીતે પણ અનુવાદ થઈ શકે, જેમકે:

(ધ) गोकुलके सभी ग्वाल गोरे थे, सिर्फ कृष्ण श्याम थे।

સામાન્ય અનુવાદ: ગોકુળના બધા ય ગોપ ગોરા હતા, માત્ર કૃષ્ણ કાળા હતા.

સારો અનુવાદ: ગોકુળના બધા ય ગોવાળ ગોરા હતા, કેવળ કૃષ્ણ કાળા હતા.

ઉપરનાં વાક્યોમાં શબ્દો બદલ્યા છતાં ભાવ કાયમ રહે છે અને ગોપ ને બદલે ગોવાળ અને માત્ર ને બદલે કેવળ શબ્દ મૂકવાથી વાક્યમાં પદલાલિત્ય ને મધુરતા આવ્યાં છે.

(૨) સાદાં વાક્ય—ગુજરાતીમાંથી હિંદી

(ક) કબીરજીનાં પદો બહુ સુન્દર છે.
कबीरजीके पद बहुत सुन्दर हैं।

(ખ) મહાત્માજી અને મહાદેવભાઈની ભાષા-શૈલી લગભગ સરખી હોય છે.
महात्माजी और महादेवभाईकी भाषा-शैली करीब एक-सी होती है।

(ગ) નર્મદ ગુજરાતનો મહાકવિ હતો.
नर्मद गुजरातके महाकवि थे। (માનાર્થે બહુવચન)

(ઘ) ઠક્કર બાપા ભીલ લોકોના ઉદ્ધારક છે.
ठक्करबापा भील लोगोंके उद्धारक हैं।

(ङ) ગુજરાતના ગામડાંઓમાં નરી નિરક્ષરતા પ્રવર્તેલી છે.

સામાન્ય અનુવાદ

गुजरातके देहातोंमें बिलकुल निरक्षरता दिखाई देती है।

ઉપરના વાક્યોમાં **पढ़ी** એ રૂપ નારી જાતિનું ભૂતકૃદંત છે. એ જ રીતે નર જાતિનું ભૂતકૃદંત **पढ़ा** થશે.

(ખ) સાદા ભૂતકાળના ક્રિયાપદમાં **हुआ**નાં રૂપો ઉમેરવાથી બીજી જાતનાં ભૂતકૃદંત બને છે, જેમકે :

(१) यह काम मेरा **किया हुआ** है।

(२) वे पत्र मेरे **लिखे हुए** हैं।

(૩) ભવિષ્ય કૃદંત

ક્રિયાપદના છેલ્લા અક્ષર "**ना**"નો **ने** કર્યા પછી તેમાં **वाला, वाले** અથવા **वाली** ઉમેરવાથી ભવિષ્ય કૃદંત બને છે, જેમકે :

जाना નું जाने (१) + वाला = जानेवाला; (२) + वाले = जानेवाले; (३) + वाली = जानेवाली

(१) मैं जानेवाला हूँ। (નર જાતિ એકવચન)

(२) हम जानेवाले हैं। (નર જાતિ બહુવચન)

(३) मैं અથવા हम जानेवाली हूँ અથવા हैं (નારી જાતિ એકવચન અને બહુવચન)

(૪) સામાન્ય કૃદંત

સામાન્ય કૃદંત કેટલીક વખતે નામ તરીકે પણ વપરાય છે અને તેને વિભક્તિના પ્રત્યયો પણ લગાડવામાં આવે છે, જેમકે :

करना, करने को, करने से, करने के लिये, करने में, करने का, करने में.

इस **भाईने काम करने में** लापरवाही (બેદરકારી) **की**।

(૫) સંબંધક ભૂતકૃદંત

ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુમાં **कर** અથવા **करके** શબ્દ ઉમેરવાથી સંબંધક ભૂતકૃદંત બને છે, જેમકે :

(ક) जा + कर, करके = जा कर અથવા जा करके;

(ખ) बोल + कर, करके = बोल कर અથવા बोल करके ।

(ક) उसने वहाँ **जा करके** वह काम किया;

(ખ) वह **बोल कर** चला गया ।

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. નીચેનાં કૃદંતોના પ્રકાર બતાવો અને વાક્યોમાં તેમનો ઉપયોગ કરો:

(१) देखते हुए; (२) पोंछता (લૂછતા) हुआ;

(३) रोते रोते; (४) पीते पीते;

(५) पढ़ते २ (६) करते २

૨. નીચેનાં વાક્યોનું હિન્દી કરો :

(૧) મોટાભાઈ ભૂલો કાઢતા કાઢતા થાકી ગયા.

(૨) બેન રસોઈ કરતી કરતી દાઝી (जल) ગઈ.

(૩) માતા બાળકને રમાડતી હતી.

(૪) જવાહરલાલ ઉર્દૂમાં ભાષણ કરતા હતા.

(૫) કવિ લખતાં લખતાં થાકી ગયા.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં વર્તમાનકૃદંત મૂકો :

१. मैं गया था । २. वे दौड़े हुए आए ।

३. बालककी हत्या हुई थी ।

૪. નીચેનાં વાક્યોમાં ભૂતકૃદંત મૂકો :

१. मैं सोता था । २. कवि गीत बनाता था ।

३. उसने खाया हुआ होगा । ४. कौन झंझटमें (જંજાળમાં) पड़े ?

પાઠ પચ્ચીસમો

પ્રયોગ

ક્રિયાપદનો કર્તાના, કર્મના કે ભાવના અર્થમાં ઉપયોગ થાય ત્યારે તેનો અનુક્રમે (૧) કર્તરિ, (૨) કર્મણિ અને (૩) ભાવે પ્રયોગ થયો કહેવાય છે.

(૧) કર્તરિ પ્રયોગ

કર્તરિ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદમાંથી કર્તાનો અર્થ નીકળે છે. એટલે કે કર્તાનાં પુરુષ, જાતિ અને વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદના રૂપમાં ફેરફાર થયા કરે છે, જેમકે :

मैं पुस्तक पढ़ता **हूँ;** **बहिनें** ग्रंथ पढ़ती **हैं;**

ઉપરનાં વાકયોમાં કર્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદમાં ફેરફાર થયા છે.

(૨) કર્મણિ પ્રયોગ

(ક) કર્મણિ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ કર્મના અર્થમાં વપરાય છે એટલે કે કર્મનાં પુરુષ, જાતિ અને વચન અનુસાર ક્રિયાપદના રૂપમાં ફેરફાર થયા કરે છે, જેમકે :

मैंने **किताब पढ़ी।** मैंने **किताबें पढ़ीं।**

मगनलालसे **भात खाया जाता है।**

ઉપરનાં વાકયોમાં કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાપદમાં ફેરફાર થયા છે. કર્મણિ પ્રયોગમાં સકર્મક ક્રિયાપદનો કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે ને કોઈ કોઈ વખત કર્તા પહેલી વિભક્તિમાં હોવા છતાં કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાની જાતિ થાય છે.

(ખ) કર્તરિ પ્રયોગ ઉપરથી કર્મણિ પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે થાય છે:

કર્તરિ	કર્મણિ
१. मैं पढ़ता हूँ।	मुझसे किताब पढ़ी गई।
२. बहिनें पढ़ती हैं।	बहिनोंके द्वारा किताबें पढ़ी जाती हैं।
३. मगनलाल पढ़ेगा।	मगनलालसे रामायण ग्रन्थ पढ़ा जायगा।

અકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ હોતું નથી તેથી તેનો કર્મણિ પ્રયોગ થતો નથી.

(૩) ભાવે પ્રયોગ

ભાવે પ્રયોગમાં કર્મ હોતું નથી. અકર્મક ક્રિયાપદ જ્યારે એનો પોતાનો જ એટલે કે ક્રિયાનો અર્થ બતાવે, ત્યારે તે ભાવે પ્રયોગ કહેવાય છે, અને ત્યારે ક્રિયાપદ હમેશાં ત્રીજા પુરુષ નર જાતિ એકવચનમાં જ આવે છે, જેમકે:

१. मुझसे नहीं दौड़ा जाता। २. हमसे चला जायगा।

३. उससे खेला गया।

· અભ્યાસપાઠ ·

૧. હિંદીમાં પ્રયોગના પ્રકાર કેટલા છે? તેના દાખલા આપો.

૨. કર્મણિ પ્રયોગ કેવી રીતે બને છે? કર્તરિમાંથી કર્મણિ બને તેવા ત્રણ દાખલા આપો.

૩. ભાવે પ્રયોગમાં કર્મનું શું સ્થાન છે ? એમાં ક્રિયાપદનાં જાતિ-વચન કેવી રીતે બતાવાય છે ? દાખલા સહિત સમજાવો.

૪. નીચેનાં અધૂરાં વાક્યો પૂરાં કરો :

१. प्रेमचंदजीसे ——— लिखा गया है ।

२. गुरु ——— ——— तरक्की (उन्नति) होगी ।

३. ——— प्रश्न नहीं पूछा जायगा ।

४. अंधेसे ——— नहीं जाता ।

५. भक्तोंसे ——— ।

૫. હિંદીમાં અનુવાદ કરો :

૧. મહાત્માજીથી હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થઈ રહ્યો છે.

૨. દેશજનો દ્વારા જ દેશનું ભલું થઈ શકે.

૩. વિદ્યાર્થી મારફત કામ કરાવવું નહિ.

૪. તેનાથી બોલાતું નથી.

૫. ઇન્દ્રકાન્તથી દુઃખને લીધે સુવાતું નથી.

પાઠ છવીસમો

મહત્ત્વના શબ્દદોષ, જોડણીદોષ વગેરે

ગુજરાતીઓ હિન્દુસ્તાની ભાષા લખે છે ત્યારે કયા કયા દોષો કરે છે—જોડણીના તેમ જ અર્થના અનર્થ કરનારા શબ્દોના – તે કેટલેક અંશે આ પાઠ દ્વારા સમજાવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓના નિબંધલેખન અને અનુવાદ ઉપરથી સેંકડે ૭૫–૮૦ ટકાની જે સામાન્ય ભૂલો અમે નોંધી છે તેના ઉદાહરણ રૂપે થોડા શબ્દો આ નીચે આપીએ છીએ. એના અભ્યાસથી શુદ્ધલેખનનો ખ્યાલ સહેલાઈથી આવશે.

અશુદ્ધ હિંદી	શુદ્ધ હિંદી
૧. में (હું)	मैं (બે માત્રા)
૨. किताब + मैं (માં, સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય)	किताबमें
૩. तुम्हेरे (તમારો)	तुम्हारा
૪. तुम्हेरी (તમારી)	तुम्हारी
૫. तुम्हेरा (તમારા)	तुम्हारे
૬. बहोत, बोत (ઘણું)	बहुत
૭. बहार (બહાર)	बाहिर, बाहर
૮. वधु (વધારે)	अधिक, ज़्यादा
૯. वधु (પત્ની)	वधू
૧૦. दिन (ગરીબ)	दीन
૧૧. दीन (દિવસ)	दिन
૧૨. आपकि (આપની) [की, નારી જાતિનો છઠ્ઠીનો પ્રત્યય]	आपकी
૧૩. कि [કર ધાતુનું ભૂતકાળનું નારી જાતિનું ક્રિયાપદ] (કરી)	की
૧૪. की [ઉભયાન્વયી અવ્યય] (કે, અથવા)	कि

१५. हम हमेरी (અમે અમારી એટલે કે પોતાની) बात	हम अपनी बात
१६. तुम तुम्हेरी (તમે તમારી એટલે કે પોતાની)	तुम अपनी
१७. आप आपकी (આપ આપની એટલે કે પોતાની)	आप अपनी
१८. झेर, झहेर (ઝેર, વિષ)	ज़हर
१९. हमेरी पास	हमारे पास
२०. तुम्हेरी साथ	तुम्हारे साथ
२१. मेरी पर	मेरे पर, मुझ पर
२२. जाहेर	ज़ाहिर
२३. मोका, मोखा (તક)	मौका
२४. किंमत, कीम्मत	कीमत
२५. हाजर	हाज़िर
२६. अपेक्षा (ઇચ્છા)	आकांक्षा
२७. तुम्हारा कांता विशेष	तुम्हारी अपेक्षा विशेष
२८. सुत (સુતર)	सूत (સુતર)
२९. सूत (પુત્ર)	सुत (પુત્ર)
३०. फेंसला	फैसला
३१. नहि, नही	नहीं
३२. हम लोक, हम लोको	हम लोग, हम लोगोंने
३३. लोक (દુનિયાના માણસો)	लोग
३४. देवलोग (આ દુનિયા સિવાયના લોકો)	देवलोक
३५. ओर (અને)	और (અને)
३६. और (તરફ, વતી)	ओर (તરફ, વતી)
३७. हम खाते थें।	हम खाते थे।
३८. हम खाती थी।	हम खाती थीं।
३९. नाव, नांव (નામ)	नाम
४०. दुसरा	दूसरा
४१. बूरा (ખરાબ)	बुरा

४२.	कीया (કર્યું) दीया	किया, दिया
४३.	लेकीन (પરંતુ)	लेकिन
४४.	ईस, जीस, कीस	इस, जिस, किस
४५.	मीला	मिला
४६.	हमकु	हमको
४७.	तुमकु	तुमको
४८.	दीखाना	दिखाना
४९.	फीर (પછી)	फिर
५०.	समजना	समझना
५१.	मुजे (મને)	मुझे
५२.	बापीस (પાછું)	वापिस
५३.	लिपी	लिपि
५४.	कीताब	किताब
५५.	सीर (માથું)	सिर
५६.	शोचना (વિચારવું)	सोचना
५७.	शकना (શકવું)	सकना
५८.	पैड (ઝાડ)	पेड़
५९.	पेर (પગ)	पैर
६०.	पे (ઉપર)	पै
६१.	शहेर (શહેર)	शहर
६२.	सेर	सैर (સહેલ)
६३.	सेर (સિંહ)	शेर (સિંહ)
६४.	एक शेर (એક શેર, રતલ)	एक सेर
६५.	बाबु (पनालाल)	बाबू (पन्नालाल)
६६.	फत्तेह	फतह
६७.	जगा (જગ્યા)	जगह
६८.	मोत (મૃત્યુ)	मौत

६९. पहरता है (પહેરે છે)	पहनता है
७०. महिना	महीना
७१. महेनत	मेहनत, महिनत
७२. हिन्दु	हिन्दू
७३. स्त्रीआ	स्त्रियाँ
७४. महेरबानी	मेहरबानी, महिरबानी
७५. बहेन	बहिन, बहन
७६. अहेशान	एहसान
७७. साहेब	साहब, साहिब
७८. इश्वर, इर्ष्या	ईश्वर, ईर्ष्या
७९. कीरण	किरण
८०. उर्दु	उर्दू
८१. भुख	भूख
८२. फरिआद	फरियाद
८३. चाहिऐ	चाहिये, चाहिए
८४. ऐक (એક)	एक
८५. लीये (માટે)	लिये, लिए
८६. जाईए	जाइये, जाइए
८७. ऊमंग	उमंग
८८. लिजीए, लीजीये	लीजिये, लीजिए
८९. दिजिये	दीजिये, दीजिए
९०. नारीआ	नारियाँ (સ્ત્રીઓ)
९१. बीश्वास	विश्वास
९२. अंधारा	अँधेरा
९३. हंसना (હસવું)	हँसना
९४. हंसी मजाक (મશ્કરી ઠઠ્ઠો)	हँसी मजाक
९५. दोनो (બન્ને)	दोनों

૯૬.	शोव	शौच (ઝાડે જવું)
૯૭.	शोचना	सोचना (વિચારવું)
૯૮.	सुबेरमे (સવારે)	सुबहमें (સવારે)
૯૯.	सामको (સાંજે)	शामको
૧૦૦.	दोपहरमे	दुपहरमें, दोपहरमें
૧૦૧.	...मे (માં)	...में
૧૦૨.	पडोशी	पड़ौसी
૧૦૩.	कहां, जहां, वहां, यहां	कहाँ, जहाँ, वहाँ, यहाँ
૧૦૪.	यह (તે)	वह
૧૦૫.	वो (તેઓ)	वे (તેઓ)
૧૦૬.	वे, ए (એઓ)	ये (એઓ)
૧૦૭.	रूपीआ, रूपये	रुपया, रुपये
૧૦૮.	ईतनेमे (એટલામાં)	इतनेमें
૧૦૯.	लोट	आटा (લોટ)
૧૧૦.	लोटता था } (પાછો આવતો હતો)	लौटता था
૧૧૧.	लेटता था } (પાછો આવતો હતો)	लौटता था
૧૧૨.	लीटता था (સૂતો હતો)	लेटता था
૧૧૩.	कौण ? (કોણ ?)	कौन ?
૧૧૪.	खाउगा ? (ખાઈશ)	खाऊँगा
૧૧૫.	राह (વાટ) देखना	राह देखना। (રસ્તો જોવો)
૧૧૬.	રાહ જોવી, વાર જોવી	प्रतीक्षा (इन्तज़ार) करना
૧૧૭.	रस्ता	रास्ता
૧૧૮.	उद्देश उद्वेश	उद्देश
૧૧૯.	बुध्धि	बुद्धि
૧૨૦.	शीक्षण	शिक्षा (કેળવણી, શિક્ષણ)
૧૨૧.	शिक्षा (દંડ)	ज़ुर्माना (દંડ)
૧૨૨.	रक्षण	हिफ़ाजत, रक्षा (રક્ષણ)

१२३.	रक्षा	रक्षा (રાખડી)
१२४.	केसा ? (કેવું ?)	कैसा ?
१२५.	मे काम किया (મેં કર્યું)	मैंने काम किया
१२६.	तुने दिया	तूने दिया (તેં આપ્યું)
१२७.	तु (તું)	तू
१२८.	मे उसने बुलाया	मैंने उसको बुलाया
१२९.	मुझको कहा	मुझसे कहा
१३०.	उसको पूछा	उससे पूछा
१३१.	बिचारो, बिचारी (ગરીબના અર્થમાં)	बेचारा, बेचारी
१३२.	छुट्टी	इजाज़त (પરવાનગી)
१३३.	रजा	छुट्टी (નિશાળની રજા)
१३४.	पाणी (પાણી)	पानी
१३५.	कुन्छ (કંઈક)	कुछ
१३६.	ओरत (સ્ત્રી)	औरत
१३७.	गाम (ગામડું)	गाँव, देहात
१३८.	बांधना (બાંધવું)	बाँधना
१३९.	हुं (છું)	हूँ
१४०.	क्यो (કેમ)	क्यों
१४१	केदखाना	क़ैदखाना
१४२.	नोकरी	नौकरी
१४३.	उल्लु (ઉલ્લુ, મૂર્ખ)	उल्लू (ઘુવડ)
१४४.	सीवाय	सिवाय, सिवा, अलावा अतिरिक्त
१४५.	मूळ, जळ, बाळक	मूल, जल, बालक
१४६.	सूविधा (સગવડ)	सुविधा, सहूलियत
१४७.	दूविधा (અગવડ)	[द्विविधा, दुविधा, उधेडबुन (વિમાસણ, ગડમથલ)
१४८.	असूविधा (અગવડ)	असुविधा
१४९.	भोजाई (ભાભી)	भौजाई

१५०. ख्याल (ખ્યાલ, વિચાર)	ख़याल (धारणा)
१५१. साहेली (સખી)	सहेली
१५२. पहेला (પહેલો)	पहला
१५३. तिन (ત્રણ)	तीन
१५४. चहता है	चाहिये है
१५५. होनेका नहीं	नहीं होगा
१५६. हलवा (હલવો)	हलवा (શીરો)
१५७. शीरो (શીરો)	सीरा (હલવો)
१५८. छ (૬–૭)	छः
१५९. दश (દસ)	दस
१६०. सत्तर	सत्रह (१७)
१६१. सत्रह	सत्तर (७०)
१६२. महिन	महीन (ઝીણું, બારીક)
१६३. सन्दुक	सन्दूक (પેટી)
१६४. दोना	दौना (દડિયો)
१६५. दोरा	दौरा (ભ્રમણ, યાત્રા)
१६६. शब (મુડદું)	शव
१६७. चाकु (ચપ્પુ)	चाकू
१६८. चुहा, मुसा	चूहा, मूसा (ઉંદર)
१६९. कागडा	कौआ (કાગડો)
१७०. काकाकौआ	काकातुआ (કાકાકૌઆ)
१७१. आंसुं	आँसू
१७२. अंगुठा	अंगूठा
१७३. एकाद (એકાદ)	एकाध
१७४. किसि न किसि	किसी न किसी (કોઈ ને કોઈ)
१७५. वे गीर गई	वे गिर गई (તેઓ પડી ગયાં)
१७६. फुरसद	फुर्सत (ફુરસદ)

१७७. बिस्तरा	बिस्तर (બિછાનું)
१७८. लोही	लोहू, खून (લોહી)
१७९. नाई	नाई (હજામ)
१८०. नाई	नाई (જેમ, ભાંતિ માફક)
१८१. सक्कर (સાકર નહિ)	चीनी, शक्कर (ખાંડ)
१८२. सक्कर (સાકર)	मिश्री
१८३. नींबु (લીંબુ)	नीबू
१८४. आलु (આલુ)	आलू (બટાકા)
१८५. कोईने (કોઈએ)	किसीने
१८६. कौनका (કોનું)	किसका
१८७. महेमान	मेहमान, महिमान (મહેમાન)
१८८. मनसुबा	मनसूबा (મનસૂબો)
१८९. साथे साथे (સાથે સાથે)	साथ साथ અથવા साथ २
१९०. दो दो आंखों	दो दो आंखें અથવા दो २ आंखें
१९१. यह (આ) जाती हैं।	यह जाती है।
१९२. मैं आती हैं।	मैं आती हूँ।
१९३. वह (તે) जाएंगे	वह जाएगा।
१९४. वे (તેઓ) बोली	वे बोलीं।
१९५. जिल्ला (જિલ્લો)	जिला

પાઠ સત્તાવીસમો

અનુવાદની કલા

હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં અને ગુજરાતીમાંથી હિંદીમાં તરજૂમો કરતી વખતે નવશિખાઉએ ખૂબ કાળજી લેવી જોઈએ. ભાષાશાસ્ત્રીઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે જે લખાણ મૂળ ભાષામાં હોય તે લખાણનાં ભાવ, શૈલી અને સુંદરતા અનુવાદની ભાષામાં જેમ ને તેમ જળવાઈ રહે તે ઉત્તમ અનુવાદ. વળી ભાષા બોલતાં કાનને જે મધુર લાગે અને કઠોરતાથી જે પર રહે તે જ ઉત્તમ ભાષા.

આ બન્ને મુદ્દા ખ્યાલમાં રાખીને કોઈ પણ ભાષાનો અનુવાદ થવો જોઈએ. એ સિવાય યોગ્ય શબ્દોની પસંદગી ને તેનો યથોચિત વપરાશ એ પણ અનુવાદની લાક્ષણિકતા છે. હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં ઊતરતી કેટલીક વાર્તાઓના ભાષાંતરમાં અનુવાદકોએ ખૂબ છૂટ લીધી હોય છે. એક રીતે મૂળ લખાણ લખવું તે સહેલું છે, પણ ભાષાંતર કરવું કઠિન છે, કારણ કે મૂળ લખાણને ચાળીને, છણીને, તેનો હેતુ, તેના ભાવ ને તેનો અર્થ જેમ ને તેમ કાયમ રાખીને અનુવાદ કરવામાં અપાર કુશળતા જોઈએ છે.

અતિ ઉત્સાહી એવા ઘણા લોકો ભાષાજ્ઞાન વગર તરજૂમો કરવા મંડી પડે છે. આપણા પર હિંદી ભાષાના થોડા સંસ્કાર હોય કે આપણે હિંદી ભાષા થોડી સમજી શકતા હોઈએ તો તેથી કાંઈ આપણે ઉત્તમ અનુવાદકની લાયકાતવાળા થઈ જતા નથી. તેથી પ્રત્યેક નવા શીખનારે તો, બાળક

જેમ બાળપોથીથી પોતાનું શિક્ષણ શરૂ કરે તેમ જ અનુવાદ લખવાનું કામ ધીરે ધીરે શરૂ કરી, ક્રમશઃ ઉપર ચડવું જોઈએ. આપણે પણ આ પાઠમાં એ જ ક્રમ પ્રમાણે ચાલીશું. પહેલાં સાદા, પછી સંયુક્ત અને પછી મિશ્ર વાક્યોના શુદ્ધ તરજૂમો કરતાં કરતાં એક–બે સાદા પેરેગ્રાફ, પછી અઘરા ફકરા, પછી સાહિત્યિક લખાણ ને પછી આખો લેખ કે વાર્તાનો અનુવાદ થવો જોઈએ. આવી રીતે અનુવાદ કરવાથી જ ભાષા ઘડાશે ને કલમ સ્થિર થઈ યોગ્ય સમયે શૈલી પકડતી જશે.

(૧) સાદાં વાક્ય— હિંદીમાંથી ગુજરાતી

(ક) रामचन्द्रजी वनमें गये थे।

રામચન્દ્રજી વનમાં ગયા હતા.

(ખ) सीताजी भी रामके साथ दुःख झेलती थीं।

સીતાજી પણ રામની સાથે દુઃખ વેઠતાં હતાં.

(ગ) लक्ष्मणजीने भाई–भौजाईकी सेवामें ही अपना परम कर्तव्य समझा।

લક્ષ્મણજીએ ભાઈ–ભાભીની સેવામાં જ પોતાનું પરમ કર્તવ્ય માન્યું.

ઉપરનાં વાક્યોમાં અનુવાદની જરા ય છૂટ લીધી નથી. જો લઈએ તો ત્રીજા વાક્યનો તરજૂમો આ પ્રમાણે બને:–

લક્ષ્મણજીએ ભાઈભાભીની સેવામાં જ પોતાનો મોટો ધર્મ જોયો.

છૂટ લઈને અનુવાદ કરવાની પદ્ધતિ ઠીક નથી; કારણ કે તેથી છૂટની મર્યાદા રહેતી નથી; અને આગળ જતાં અર્થનો અનર્થ થાય એવા અનુવાદ બની જવાનો

ભય રહે છે. હા, સુંદર શબ્દોની, પસંદગી થાય અને ભાષા-લાલિત્ય જળવાય, છતાં ભાવો ન બદલાય એ રીતે પણ અનુવાદ થઈ શકે, જેમકે:

(ઘ) गोकुलके सभी ग्वाल गोरे थे, सिर्फ कृष्ण श्याम थे।

સામાન્ય અનુવાદ: ગોકુળના બધા ય ગોપ ગોરા હતા, માત્ર કૃષ્ણ કાળા હતા.

સારો અનુવાદ: ગોકુળના બધા ય ગોવાળ ગોરા હતા, કેવળ કૃષ્ણ કાળા હતા.

ઉપરનાં વાક્યોમાં શબ્દો બદલ્યા છતાં ભાવ કાયમ રહે છે અને ગોપ ને બદલે ગોવાળ અને માત્ર ને બદલે કેવળ શબ્દ મૂકવાથી વાક્યમાં પદલાલિત્ય ને મધુરતા આવ્યાં છે.

(૨) સાદાં વાક્ય—ગુજરાતીમાંથી હિંદી

(ક) કબીરજીનાં પદો બહુ સુન્દર છે.
कबीरजीके पद बहुत सुन्दर हैं।

(ખ) મહાત્માજી અને મહાદેવભાઈની ભાષા-શૈલી લગભગ સરખી હોય છે.
महात्माजी और महादेवभाईकी भाषा-शैली क़रीब एक-सी होती है।

(ગ) નર્મદ ગુજરાતનો મહાકવિ હતો.
नर्मद गुजरातके महाकवि थे। (માનાર્થે બહુવચન)

(ઘ) ઠક્કર બાપા ભીલ લોકોના ઉદ્ધારક છે.
ठक्करबापा भील लोगोंके उद्धारक हैं।

(ઙ) ગુજરાતના ગામડાંઓમાં નરી નિરક્ષરતા પ્રવર્તેલી છે.

સામાન્ય અનુવાદ

गुजरातके देहातोंमें बिलकुल निरक्षरता दिखाई देती है।

સારો અનુવાદ

गुजरातके ग्रामोंमें निरी निरक्षरता व्याप्त है।

(૨) ગાંધીજીના પ્રયત્નથી અમદાવાદના મીલમજૂરોનું સારું સંગઠન થયું છે.

અનુવાદનો એક પ્રકાર

गांधीजीकी कोशिशसे अहमदाबादके मिलमज़दूरोंमें अच्छा एका हुआ है।

અથવા (બીજો પ્રકાર)

गांधीजीके प्रयत्नसे अहमदाबादके मिलमजूरोंमें अच्छीं एकता हुई है।

(૩) સંયુક્ત વાક્ય—હિંદીમાંથી ગુજરાતી

(ક) जिस कोशमें शुद्धता और प्रमाणिकता न हो वह शब्दोंके यथार्थ स्वरूपको नहीं समझा सकता।

જે કોશમાં શુદ્ધતા અને પ્રમાણિકતા નથી, તે શબ્દોના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજાવી શકતો નથી.

(ખ) आर्य लोगोंने सबसे प्राचीन कालमें सभ्यताका अवलम्बन किया और इसी हेतु क्या धर्म क्या नीति सब विषयके ये दीक्षागुरु हैं।

આર્ય લોકોએ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં સભ્યતાનો આશરો લીધો અને એ જ કારણે, શું ધર્મ, શું નીતિ, તમામ વિષયોમાં એઓ (આર્ય લોકો) દીક્ષાગુરુ છે.

(ગ) अब हिन्दुस्तानके हर सूबेमें सूबेकी असली ज़बानका राज होगा और इन सबके बीचमें "हिन्दुस्तानी" ज़बान राजधानी होगी। **(मौलाना आज़ाद)**

હવે હિન્દુસ્તાનના હરેક પ્રાન્તમાં પ્રાન્તની અસલ ભાષાનું રાજ થશે અને એ બધાની વચ્ચે "હિન્દુસ્તાની" ભાષાની રાજધાની થશે. (મૌલાના આઝાદ)

(૪) સંયુક્ત વાક્ય—ગુજરાતીમાંથી હિન્દી

(ક) બળથી નહિ પણ સમજાવટથી અને પ્રેમભરી દલીલોથી તેમને વશ કરો.

ज़बरन् नहीं, लेकिन समझा-बुझाकर और प्रेमभरी युक्तियोंसे उनको वशमें करो।

(ખ) મદ્રાસની દક્ષિણભારત હિન્દીપ્રચાર સભાએ દક્ષિણમાં હિન્દી પ્રચારનું સારું કામ કર્યું તેથી ત્યાં આજે છ લાખ આદમીઓને ઠીક ઠીક હિન્દુસ્તાની આવડે છે.

मद्रासकी दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार सभाने दक्षिणमें हिन्दी प्रचारका अच्छा काम किया, इस लिये वहाँ आज छः लाख आदमियोंको भलीभांति हिन्दुस्तानी आती है।

(ગ) પ્રેમ અને અહિંસાથી સામ્રાજ્ય જીતાય છે અને ટકાવાય છે એ સિદ્ધાંત ગાંધીજીએ સારી દુનિયાને ભેટ ધર્યો.

प्रेम और अहिंसासे मुल्क जीता जाता है और कायम रखा जाता है, यह उमूल गांधीजीने सारे आलमको नज़र किया।

(૫) મિશ્ર વાક્ય—હિંદીમાંથી ગુજરાતી

(ક) जो भूखे और बेकार हैं उन्हें भगवान केवल एक ही विभूति के रूपमें दर्शन देने की हिंमत कर सकते हैं; वह विभूति है काम और अन्नके रूपमें वेतनका आश्वासन।

(गांधीजी)

જેઓ ભૂખ્યાં અને બેકાર છે તેઓને ભગવાન માત્ર એક જ વિભૂતિના રૂપમાં દર્શન દેવાનું સાહસ કરી શકે છે; તે વિભૂતિ છે કામ અને અન્નના રૂપમાં વેતનનો દિલાસો.

(ગાંધીજી)

(ખ) मेरी रायमें हिन्दुस्तान की और सारे संसारकी अर्थव्यवस्था ऐसी होनी चाहिये कि उसमें बिना खाने और कपड़ेके कोई भी रहने न पावे। दूसरे शब्दोंमें हरएकको अपनी गुज़रबसर के लिये काफ़ी काम मिलना ही चाहिये।

(**गांधीजी**)

મારા મત પ્રમાણે તો હિન્દુસ્તાનની અને સારીય આલમની આર્થિક વ્યવસ્થા એવી થવી જોઈએ કે જેમાં ખોરાક અને વસ્ત્ર વગર કોઈ પણ રહેવા ન પામે. બીજા શબ્દોમાં (કહીએ તો), દરેકને પોતાના ભરણપોષણને માટે પૂરતું કામ મળવું જ જોઈએ. (ગાંધીજી)

(ગ) मैं उसकी राह रोक लूंगी, उसका हाथ झटक तलवार छीन लूंगी, तलवार के टुकड़े टुकड़े कर फैंक दूंगी। सावित्रीने यमके पंजेमे अपने स्वामी को छुड़ाया था; क्या मैं मनुष्यके हाथसे अपने स्वामीके पुत्रको न छुड़ा सकूंगी ?

('**राजमुकुट**' से)

હું તેનો માર્ગ ઘેરી લઈશ, તેનો હાથ ઝટકીને તલવાર છીનવી લઈશ, તલવારના ટુકડે ટુકડા કરી ફેંકી દઈશ. સાવિત્રીએ યમના પંજામાંથી પોતાના સ્વામીને છોડાવ્યા હતા; શું હું મનુષ્યના હાથમાંથી પોતાના (મારા) સ્વામીના પુત્રને નહિ છોડાવી શકું ? ('રાજમુકુટ'માંથી)

५(६) મિશ્ર વાક્ય—ગુજરાતીમાંથી હિંદી

(ક) ખુદાઈ ખિદમતગારો ગમે તેવા હોય અગર નીવડે પણ તેમના આગેવાન ખાનસાહેબ જેમને ખુદાઈ ખિદમતગારો ઉમંગથી બાદશાહખાન કહીને બોલાવે છે તેમને વિશે તો કશો સંદેહ છે જ નહિ. તેઓ નિસ્સંદેહ એક ખુદા પરસ્ત પુરુષ છે. (ગાંધીજી)

ख़ुदाई ख़िदमतगार चाहे जैसे हों, या अन्तमें वे चाहे जैसे साबित हों; पर उनके नेताके बारेमें तो, जिसे वे बादशाह खान कहकर खुश होते हैं, कोई सन्देह नहीं हो सकता। वह तो असंदिग्ध रूपसे ईश्वरभीरु पुरुष हैं। (गांधीजी)

(ખ) ઇસ્લામને તેની પોતાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ છે તેમ જ હિંદુ ધર્મને તેની પોતાની છે. ભવિષ્યનું હિન્દુસ્તાન એ બેના સંપૂર્ણ અને સુખદ સંયોગ રૂપ હશે. એ રળિયામણો દિવસ જ્યારે આવશે ત્યારે એમની તમામ ભાષા તે હિન્દુસ્તાનની હશે. પણ છતાં ઉર્દૂનો વિકાસ ચાલુ રહેશે ને તેમાં અરબી ને ફારસી શબ્દોનું પ્રાધાન્ય હશે. અને સંસ્કૃત શબ્દ-ભંડોળના પ્રાધાન્યવાળી હિન્દીનો પણ વિકાસ ચાલુ રહેશે. (ગાંધીજી)

इस्लामकी अपनी खास संस्कृति है, इसी तरह हिन्दू धर्मकी भी अपनी संस्कृति है। भावी भारतमें इन दोनों संस्कृतियोंका पूर्ण और सुखद संमिश्रण रहेगा। जब वह शुभ दिन आयगा तब उनकी (हिन्दू-मुसलमानोंकी) सामान्य भाषा हिन्दुस्तानी होगी। लेकिन उर्दू फिर भी अरबी फारसी शब्दोंकी बहुलताके साथ फूलती-फलती रहेगी और हिन्दी अपने संस्कृत शब्दोंके भारी भण्डारके साथ फूले-फलेगी। (गांधीजी)

(૭) સાદાં હિન્દી કાવ્યનું ગુજરાતી અને તેનો હિંદી ગદ્ય અનુવાદ

(ક) नारीके जिस भव्य भावका, साभिमानभाषी हूँ मैं;
उसे नरोंमें भी पानेका उत्सुक अभिलाषी हूँ मैं।

સ્ત્રીના જે ભવ્ય ભાવનું હું અભિમાનપૂર્વક કથન કરું છું, તે, પુરુષોમાં પણ જોવા માટે હું આતુર અને અભિલાષી છું.

स्त्रीके जिस पवित्र भावका मैं अभिमानपूर्वक कथन करता हूँ, उसे पुरुषोंमें भी प्राप्त करने के लिये मैं अत्यंत उत्सुक और आकांक्षी हूँ।

(ખ) करते हैं हम पतितजनोंमें बहुधा पशुताका आरोप,
करता है पशु वर्ग किन्तु क्या निज निसर्ग नियमोंका लोप?
मैं मनुष्यताको सुरत्वकी जननी भी कह सकता हूँ,
किन्तु पतितको पशु कहना भी कभी नहीं सह सकता हूँ।

(कविश्री मैथिलीशरणजीकी '**पंचवटी**' से)

કરીએ આપણુ પતિતજનો પર
બહુધા પશુતાનો આરોપ,
કરતા શું પશુવર્ગ પરંતુ
નિજ પ્રકૃતિનિયમોનો લોપ?
માનવતાને દેવપણાની
જનની પણ હું કહી શકું,
કિંતુ પતિતોને પશુ કહેવાં
કદી નહીં એ સહી શકું.

[કવિશ્રી મૈથિલીશરણ ગુપ્તની 'પંચવટી'માંથી]

[ગુજરાતી કાવ્યમાં અનુવાદ કરનાર શ્રી. દેશળજી પરમાર]

(૮) હિન્દી વાર્તાનો ગુજરાતી અનુવાદ

(क) बाबूजी कहते–मैं अपनी दरिद्रताका ढिंढोरा अपने आप क्यों पीटूं? दरिद्रता प्रकट करना दरिद्र होनेसे अधिक दुःखदायी होता है। भूल जाओ कि हमलोग निर्धन हैं, फिर लक्ष्मी हमारे पास आप दौड़ी आवेगी। खर्च बढ़ना, आवश्यकताओंका अधिक होना ही द्रव्योपार्जनकी पहली सीढ़ी है। इससे हमारी गुप्त शक्तियाँ विकसित हो जाती हैं और हम उन कष्टोंको झेलते हुए आगे पग धरनेके योग्य होते हैं। संतोष दरिद्रताका दूसरा नाम है।

(ક) બાબુજી કહેતા કે હું મારી પોતાની ગરીબાઈના ઢોલ મારી મેળે જ શા સારુ પીટું? ગરીબાઈ ખુલ્લી પાડવી એ ગરીબ થવા કરતાં વધુ દુઃખદાયક હોય છે. ભૂલી જાઓ કે આપણે ગરીબ છીએ અને પછી લક્ષ્મી આપણે આંગણે બારણાં ઠોકતી આવશે. ખર્ચ વધવો, જરૂરિયાતોનું વધવું–એ દ્રવ્યોપાર્જનનું પહેલું પગથિયું છે. એનાથી અમારી છુપી શક્તિઓ ખીલી ઊઠે છે અને અમે એ આપદાઓ સહેતાં સહેતાં આગળ પગ મૂકવાને યોગ્ય બનીએ છીએ. સંતોષ એ દરિદ્રતાનું બીજું નામ છે.

(ख) हमलोगोंका खर्च दिन दिन बढ़ता ही जाता था। हमलोग सप्ताहमें तीन बार थियेटर जरूर देखने जाते। सप्ताहमें एक बार मित्रोंको भोज अवश्य ही दिया जाता। अब मुझे सूझने लगा कि जीवनका लक्ष्य सुखभोग ही है। ईश्वरको हमारी उपासनाकी इच्छा नहीं। उसने हमको उत्तम उत्तम वस्तुएं भोगनेके लिये ही दी हैं। उनको भोगना ही उसकी सर्वोत्तम आराधना है!

(ખ) અમારા લોકોનો ખર્ચ દિવસે દિવસે વધ્યે જ જતો હતો. અમે અઠવાડિયામાં ત્રણ વાર સીનેમા જોવા અવશ્ય જતાં. અઠવાડિયામાં એક વાર મિત્રોને મિજબાની અવશ્ય અપાતી. હવે મને સૂઝવા લાગ્યું કે જીવનનું ધ્યેય સુખભોગ જ છે. ઈશ્વરને અમારી ઉપાસનાની ઇચ્છા નથી. તેણે અમને ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ ભોગવવાને માટે જ આપી છે. તેમનો ભોગવટો જ તેની સર્વોત્તમ ઉપાસના છે.

(प्रेमचंदजीकी "शांति" कहानीमेंसे)

આ પાઠમાં આપેલા અનુવાદો તો માત્ર નમૂના રૂપે છે. સુંદર, સાદા ને સરળ અનુવાદના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ રસ્તો તો એ છે કે હિંદી-ગુજરાતી અનુવાદનાં સારાં સારાં સામયિકો ને પુસ્તકોનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ વાચન કરવું. નીચેનાં સામયિકો ને પુસ્તકો એવા અભ્યાસ માટે શ્રેષ્ઠ છે.

ગુજરાતી	હિંદી
૧. હરિજન બન્ધુ	हरिजन सेवक
૨. ગાંધીજીની આત્મકથા (બધા ભાગ)	गांधीजीकी आत्मकथा (सभी भाग)
૩. મારી આત્મકથા (જવાહરલાલ નેહરુ)	मेरी कहानी (जवाहरलाल नेहरू)
૪. લોકમાતા (કાકા કાલેલકર)	सप्तसरिता (काका कालेलकर)
૫. કલા-એક જીવન દર્શન (કાકા સાહેબ)	कला-एक जीवन दर्शन (काका साहब)

૬. દ્વિજેન્દ્ર રોયનાં ગુજરાતી-હિંદી નાટકો
(બંગાલીમાંથી થયેલા અનુવાદો.)

૭. શરદ બાબુની ગુજરાતી હિંદી નવલકથાઓ
(બંગાલીમાંથી થએલા અનુવાદો.)

૮. કવિવર ટાગોરનાં ગુજરાતી-હિંદી અનુવાદિત પુસ્તકો

૯. શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઈ, શ્રી. કાકા કાલેલકર, શ્રી હરિભાઉ ઉપાધ્યાય, શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ અને શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાનાં ગુજરાતી-હિંદી પુસ્તકો

૧૦. 'सर्वोदय' માસિક અને તેના ગુજરાતી ભાષાંતરો

૧૧. પ્રેમચંદજીની હિંદી નવલિકાઓ અને નવલકથાઓના ગુજરાતી પ્રમાણભૂત અનુવાદ

• અભ્યાસપાઠ •

૧. આ પુસ્તકમાં આપેલાં શ્રી. મશરૂવાળાના લખાણોનો અનુવાદ કરો.

૨. આ પુસ્તકમાં આપેલા "હિન્દુસ્તાની રાષ્ટ્રભાષા" લેખના પહેલા બે ફકરાનો હિંદીમાં અનુવાદ કરો.

૩. ગાંધીજીની આત્મકથામાંથી તમને યોગ્ય લાગે તે એક-બે ફકરાનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરો અને તેને ગુજરાતી આત્મકથા સાથે સરખાવી જુઓ.

૪. જવાહરલાલ નેહરુની ગુજરાતી આત્મકથામાંથી ભૂમિકાના ગમે તે બે ફકરાનું હિંદીમાં ભાષાંતર કરવા પ્રયત્ન કરો અને કયા કયા દોષ છે તે શોધી કાઢો.

૫. નીચેના હિન્દી કાવ્યને ગુજરાતી હિન્દી ગદ્યમાં ઉતારો :

कंटक बिछे हुए हैं मगमें[१]
कठिन क्लेश, दुख ही दुख जगमें;
विरह वियोग भरे पग पग[२] में,
कभी तड़पना कभी कलपना।

* * *

१. मार्गमें; २. क़दम क़दम पर

तुम जागो लाल! निशा बीती।
तुम जीवन दे जीते रणको,
हौं[1] बिख-घूंट[2] पिए जीती।
सूखी सुर-सरिता ममता की,
छाती वज्र भई, गोद रीती[3]
सुत-संहारिणि डायन भई माँ,
या[4] जगकी अति विषम प्रतीती।

(पंडित गोविंदबल्लभ पंतके "**राजमुकुट**" से)

६. આ પુસ્તકમાં આપેલા કાકા સાહેબના અને મૌલાના અબૂલ કલામ આઝાદનાં હિન્દી લખાણોનું માતૃભાષામાં ભાષાંતર કરો.

૭. રાષ્ટ્રભાષા સંબંધી કવિ નર્મદના "ડાંડિયો"માંથી જે ઉતારો આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે તેનો હિંદીમાં **ભાવાનુવાદ** કરવા કોશિષ કરો.

---

१. मैं; २. विष-घूंट ३. रिक्त; ४. इस.

પાઠ અઠ્ઠાવીસમો
પત્રલેખન પદ્ધતિ

પ્રત્યેક મનુષ્યને કોઈ ને કોઈ રીતે પોતાના વિચારોને પ્રકટ કરવાની અનિવાર્ય જરૂર રહે છે. મનના વિચારોને, ભાવોને અને હૃદયની લાગણીઓને વાણીમાં ઉતારનારું સાધન તે ભાષા. એ ભાષાને, એ વાણીને કાગળ પર મૂકવાની કલા પર જ મનુષ્યના કાર્યના ફળનો આધાર રહે છે. તેથી જ નિબંધલેખન કરતાં પત્રલેખનને વિશેષ મહત્તા અપાઈ છે. પત્ર, ચિઠ્ઠી, અરજી, દફતરી તુમાર વગેરે અનેક પ્રકારો પત્રલેખનમાં ગણાય છે. અહીં આપણે માત્ર અતિ મહત્ત્વના વિભાગ પર જ ઊડતી નજર નાખી જઈશું

પત્રલેખનની સર્વોત્તમ કલામાં તેની નીચેની ખુબીઓ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે: (૧) સાદી ને શુદ્ધ ભાષા, (૨) લખનારની સહૃદયતા, (૩) ટૂંકું ને મુદ્દાસર લખાણ, (૪) યોગ્ય શબ્દોનો અને રૂઢપ્રયોગોનો વાક્યરચનામાં યથેષ્ટ ઉપયોગ, (૫) સુન્દર અક્ષર ને સ્વચ્છતા અને (૬) ભાવોનું સ્પષ્ટીકરણ.

ઉપરના મુદ્દાઓને વળગી રહીને જ પત્રલેખનની કલા વિકસવી જોઈએ. ઘણા લોકો લાંબા ને અસ્પષ્ટ કાગળો લખે છે. લખાણ જેમ સંક્ષિપ્ત ને મુદ્દાસર તેમ તેની કક્ષા ઊંચી. આ દોડતા જમાનામાં જેને વાંચવાનો શોખ અને જરૂરિયાત છે તેને તે માટે પૂરતો સમય નથી હોતો; એટલે લેખક–વાચક બન્નેનો સમય અને શક્તિનો સંચય થાય ને નિર્થક વ્યય ન થાય એ જોવાનું ખાસ આવશ્યક છે.

બે કે વધારે માણુસો વચ્ચે, એક એકને અંતરે રહેલા હોય ત્યારે પત્ર લખ્યા વિના વ્યવહાર ચાલતો નથી. પુસ્તકોના લેખનમાં અને પત્રલેખનમાં ખાસ ફેર એ છે, કે પુસ્તકમાં સાહિત્યિક ભાષા વપરાય છે જ્યારે પત્રલેખનમાં ઘરગથ્થુ, સાદી અને રૂઢપ્રયોગવાળી ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે. ચિઠ્ઠી-ચપાટીમાં પણ બોલચાલની જ ભાષા હોય છે. એમ છતાં આ બન્નેમાં એટલી સજીવતા પ્રતીત થવી જોઈએ કે પત્રનો લેખક અને વાચક જાણે અરસપરસ વાત જ કરી રહ્યા હોય!

અર્વાચીન સમયમાં હિન્દી પત્રલેખન પર અંગ્રેજી પત્રલેખનનો અત્યંત પ્રભાવ પડ્યો છે. જૂના જમાનામાં શું ગુજરાતી, કે શું હિન્દી, કોઈ પણ ભાષાના પત્રોમાં બિનજરૂરી વિશેષણો અને વધારે પડતા શબ્દોનો ઘસારો રહેતો હતો. આ રીતમાં હવે પરિવર્તન થવા માંડ્યું છે, અને આધુનિક પત્રોની ભાષા સરળ અને સાદી થવા માંડી છે. આ નવીન શૈલીને અનુસરીને જ અહીં વિવિધ પ્રકારના પત્રોના થોડા નમૂના નીચે આપ્યા છે:

(१) पिताको

गांधीचौक, सूरत, ता १-१-३९

पूज्य पिताजी,

सविनय प्रणाम। आपका पत्र मिला। पढ़कर बडी खुशी हुई। आपने जो आज्ञाएं मुझे दी हैं उनका मैं पालन करूंगा।

आजकल मैं अंग्रेज़ीके साथ ही साथ राष्ट्रभाषाका भी अध्ययन कर रहा हूँ। हिन्दीमें लिखे गये मेरे इस पत्रको पढ़कर आपको प्रसन्नता होगी। पूज्य माताजीको प्रणाम और भाई विनोद तथा बहिन चंद्रिकाको मेरा प्यार।

आपका चरण सेवक

चन्द्रकान्त

(२) माताको

कालिज होस्टेल, चोपाटी, बम्बई,
ता० २-१-३९

पूज्य माताजी,

पिताजीके पत्रसे तुम्हारी बीमारीके संबंधमें पढ़कर मुझे फ़िक्र होती है। मैं शायद आज रातको ही कालिजसे छुट्टी लेकर चला आऊँगा।

यदि हो सका तो भाई रमाकान्त को भी साथमें लेता आऊंगा।

तुम्हारा प्रिय पुत्र
चित्तरंजन

(३) अध्यापकको

कोट, भडोंच, ता० ३-१-३९

मान्यवर गुरूजी,

आपका कृपापत्र मिला। इम्तहानमें अपनी कामयाबी जान कर निहायत ख़ुशी हुई। आप बधाई दे रहे हैं यह आपका सौजन्य है लेकिन सचमुचमें तो आपके ही प्रयत्न और कृपासे मैं सफल हो सका हूँ।

मेरा ख़याल है कि रमेश और नरेन्द्र भी उत्तीर्ण हुए होंगे। मैं आगे पढ़ने के लिये उत्सुक हूँ, इस लिये छुट्टी पूरी होते ही आपकी सेवामें हाज़िर हो जाऊंगा।

आपका आज्ञाकारी
सुरेन्द्र

(४) सखीको

आगरा फोर्ट, ता. ४-१-३९

प्रिय सखी सुशीला,

बहुत दिनोंसे तेरा पत्र नहीं है। तू ऐसी किस काममें लगी रहती है? मुझे पत्र लिखनेके लिये कम से कम हफ्तेमें दस-पांच मिनिट तो निकाल लिया कर!

मेरा विचार त्रिपुरी महासभामें जानेका है। यदि तू भी आए तो बड़ा आनंद रहेगा। मेरी ओरसे विद्युत्प्रभाको भी अनुरोध करना। तुम दोनोंको मैं जबलपुरसे आगरा भी लिवा जाना चाहती हूँ, क्यों कि तुम लोगोंने अभी तक ताजमहल और दयालबाग आदि ऐतिहासिक एवं औद्योगिक स्थान नहीं देखे हैं।

उत्तरकी प्रतीक्षा करूंगी।

तुम्हारी वही

तरुणिका

(५) पुत्रीका माताको

नड़ियाद, ता० २१-१२-३७.

पूज्य माताजी,

जब से मैं यहाँ आई हूँ, तुम लोगों के बिना तबियत नहीं लगती। दिनेश और सरला की बहुत याद आती रहती है।

हालाँ कि मुझे किसी प्रकार की तकलीफ़ नहीं है, सास-ससुरका और घरके सब लोगोंका बहुत प्रेम है, छोटी छोटी दो ननदें भी हैं, इस लिये उनके साथ मनबहलाव होता रहता है, लेकिन जब तुम लोगोंकी याद आ जाती है तब जी भर आता है और ऐसा लगता है कि मैं कब आपके पास जा पहुंचूं। यह लिखो कि तुम मुझे कब तक बुला लोगी? मेरा ख़याल है कि दिनेश बहुत जल्दी ही मुझे लिवानेको आयगा।

सखी सावित्रीको मेरा प्रेम और पिताजीको प्रणाम।

तुम्हारी लाड़ली

कांता

(६) भाईका बहिनको

इलाहाबाद, ता० १०-२-३६

प्रिय बहिन तारा,

मैं गत सप्ताह यहाँ सकुशल आ गया था। इन दिनों तो मैं यहाँके दर्शनीय स्थानोंको ही देखता रहा हूँ। प्रयागराजका गंगा, यमुना और सरस्वतीका त्रिवेणीसंगम देखकर अत्यंत आनंद हुआ। रविवारको तो मैं अपने एक नये मित्र बाबू बिहारीके साथ नौकामें बैठकर संगम तक गया था। यहाँ पर माघ महीनेमें एक बड़ा भारी मेला लगता है। यदि हो सका तो उस समय मैं तुझे भी बुला लूँगा।

यह शहर करीब ८-९ कोसके घेरेमें बसा हुआ है। चारों तरफ कुछ न कुछ विशेष चीज़ें देखने लायक हैं। किला, विश्वविद्यालय, इण्डियन प्रेस, साहित्य सम्मेलन कार्यालय, राष्ट्रीय महासभाका कार्यालय "आनंदभवन" आदि देखने लायक हैं। विशेष फिर। कमसे कम प्रति सप्ताह एक पत्र जरूर दिया करना। घरके सब समाचार लिखना। तेरे लिये एक अच्छी साड़ी और यहाँके प्रसिद्ध अमरूद भेजनेवाला हूँ।

तेरा भाई **किशोर**

(७) नौकरीके लिये

अहमदाबाद, ता. २२-३-३७

श्रीमान मंत्रीजी,
राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, वर्धा।

मान्यवर महोदय,

मैंने सुना है कि आपकी संस्था हिन्दुस्तानके विविध प्रान्तोंमें हिन्दी ज्ञाता विद्वानोंको भेजकर राष्ट्रभाषाप्रचारका कार्य कर रही है। और मुझे यह भी मालूम हुआ है कि अभी आपको ऐसे कुछ प्रचारकोंकी जरूरत भी है। क्या मैं आशा करूं कि आप मुझे निर्वाहयोग्य वेतन दे कर किसी स्थान पर तैनात करेंगे?

मैं हिन्दी साहित्य संमेलन प्रयागकी '**विशारद**' और मद्रासकी "राष्ट्रभाषा विशारद" परीक्षा उत्तीर्ण कर चुका हूँ। इसके अतिरिक्त मैं गुजराती, मराठी और अंग्रेज़ी भी जानता हूँ। मैंने हिन्दी अखबारोंमें कुछ लेख भी लिखे हैं। राष्ट्रभाषा–सेवा करनेकी मेरी प्रबल इच्छा है। मैं आशा करता हूँ कि आप मेरी नियुक्तिके विषयमें शीघ्र ही सूचित करेंगे।

इसके साथ मैं अपने आचार्यका और यहाँके प्रधान कार्यकर्ता श्री. भट्टजीका प्रमाणपत्र भेज रहा हूँ।

आपके उत्तरकी प्रतीक्षा करूंगा।

प्रार्थी,

चन्द्रशंकर जोशी

(७) शिकायत

नवापुरा सूरत, ता. ६–१–३९

माननीय हेल्थ ओफीसर साहब,

सूरत म्युनिसिपालिटी, सूरत।

मान्यवर,

यद्यपि आजकल म्युनिसिपालिटी की तरफसे नगरकी स्वच्छता पर विशेष ध्यान दिया जा रहा है लेकिन हमारे मकानके पास बहते हुए गंदे नालेके कारण हम लोग बहुत परेशान हैं। एक तो सूरतमें बहुत ज़्यादा मच्छड़ हैं ही, लेकिन इस नालेकी गंदगीके कारण यहाँ सबसे अधिक मच्छड़ रहते हैं। इससे हमारे मुहल्लेमें दूसरे मुहल्लोंकी अपेक्षा अधिक बीमारी रहती है। क्या मैं आशा करूं कि आप इस ओर शीघ्र ध्यान देंगे और यहाँ अधिकसे अधिक सफाई करानेका प्रबंध करेंगे?

निवेदक,

नगीनदास भगत

(८) समवेदना

बड़ौदा, ता० ७–११–३७

प्रिय पंड्याजी,

आपके पिताजीके स्वर्गवासके समाचार जानकर अत्यंत दुःख हुआ। वास्तवमें आपके ऊपर बड़ी भारी विपत्ति आ गिरी है। लेकिन आप तो समझदार हैं और संसारकी गति–विधिको जानते हैं, इस लिये इस समय आपको धैर्य धारण करना चाहिये। आपका काम तो यह है कि माताजीको धीरज बंधायें और छोटे भाई–बहिनोंको सान्त्वना दें। मैं भगवानसे प्रार्थना करता हूँ कि स्वर्गीय आत्माको शांति और आपके कुटुंबियोंको धैर्य प्राप्त हों।

आपका,

शान्ताराम

અહીં આપેલા પત્રો તો માત્ર નમૂના રૂપે છે. એને આધારે બીજા પત્રો લખી શકાય. પત્રના સરનામા લખવામાં નામની પૂર્વે **श्रीमान, श्रीमती, परमश्रद्धेय, परमस्नेही, विद्वद्वर्य, माननीय** વગેરે, જેને પત્રો લખાય તેને સંજોગ, પ્રસંગ અને વ્યક્તિ અનુસાર સંબોધન કરવા જોઈએ. તે સિવાય સરનામાની પદ્ધતિ ગુજરાતી પ્રમાણે જ હોય છે.

પત્રની અંદરના ભાગમાં અત્યંત નિકટના સ્વજનોને જ **तुम** થી સંબોધન થાય. બાકી બધાને **आप** જ લખાય. પ્રારંભિક સંબોધનમાં તથા અંતમાં ઉપરના પત્રોમાં આપેલા શબ્દો અનુસાર સંબોધન થાય છે.

અત્યંત ઉપયોગના શબ્દોનો

संक्षिप्त शब्दकोश

[નોંધ: હિંદી તેમજ ગુજરાતીમાં સરખા હોય એવા શબ્દો અહીં બહુ થોડા આપ્યા છે.]

विभाग पहला – संख्या

१ एक=એક
२ दो=બે
३ तीन=ત્રણ
४ चार=ચાર
५ पाँच=પાંચ
६ छः=છ
७ सात=સાત
८ आठ=આઠ
९ नौ=નવ
१० दस=દસ
११ ग्यारह=અગિયાર
१२ बारह=બાર
१३ तेरह=તેર
१४ चौदह=ચૌદ
१५ पन्द्रह=પંદર
१६ सोलह=સોળ
१७ सत्रह=સત્તર
१८ अठारह=અઢાર
१९ उन्नीस=ઓગણીસ
२० बीस=વીસ
२१ इक्कीस=એકવીસ
२२ बाईस=બાવીસ
२३ तेईस=તેવીસ
२४ चौबीस=ચોવીસ
२५ पच्चीस=પચીસ
२६ छब्बीस=છવ્વીસ
२७ सत्ताईस=સત્તાવીસ
२८ अट्ठाईस=અઠ્ઠાવીસ
२९ उन्तीस=ઓગણત્રીસ
३० तीस=ત્રીસ
३१ इकतीस=એકત્રીસ
३२ बत्तीस=બત્રીસ
३३ तेतीस=તેત્રીસ
३४ चौंतीस=ચોત્રીસ
३५ पैंतीस=પાંત્રીસ
३६ छत्तीस=છત્રીસ
३७ सैंतीस=સાડત્રીસ
३८ अड़तीस=આડત્રીસ
३९ उन्तालीस=ઓગણચાલીસ
४० चालीस=ચાલીસ

४१ इकतालीस=એકતાલીસ
४२ बयालीस=બેતાલીસ
४३ तेतालीस=તેતાલીસ
४४ चवालीस=ચુમાલીસ
४५ पैंतालीस=પીસતાલીસ
४६ छियालीस=છેતાલીસ
४७ सैंतालीस=સુડતાલીસ
४८ अड़तालीस=અડતાલીસ
४९ उनचास=ઓગણપચાસ
५० पचास=પચાસ
५१ इकावन=એકાવન
५२ बावन=બાવન
५३ त्रेपन=તેપન
५४ चौवन=ચોપન
५५ पचवन=પંચાવન
५६ छप्पन=છપ્પન
५७ सत्तावन=સત્તાવન
५८ अट्ठावन=અઠ્ઠાવન
५९ उनसठ=ઓગણસાઠ
६० साठ=સાઠ
६१ इकसठ=એકસઠ
६२ बासठ=બાસઠ
६३ त्रेसठ=તેસઠ
६४ चौंसठ=ચોસઠ
६५ पैंसठ=પાસઠ
६६ छियासठ=છાસઠ
६७ सड़सठ=સડસઠ
६८ अड़सठ=અડસઠ
६९ उनहत्तर=અગણોતેર
७० सत्तर=સિત્તેર
७१ इकहत्तर=ઇકોતેર
७२ बहत्तर=બોતેર
७३ तिहत्तर=તોતેર
७४ चुहत्तर=ચુંમોતેર
७५ पचहत्तर=પંચોતેર
७६ छिहत्तर=છોતેર
७७ सतहत्तर=સિત્તોતેર
७८ अठहत्तर=ઇઠ્ઠોતેર
७९ उन्यासी=ઓગણ્યાએંસી
८० अस्सी=એંસી
८१ इक्यासी=એક્યાસી
८२ बयासी=બ્યાસી
८३ तेरासी=ત્યાસી
८४ चौरासी=ચોરાસી
८५ पचासी=પંચાસી
८६ छियासी=છયાસી
८७ सतासी=સત્યાસી
८८ अठासी=અઠ્યાસી
८९ नवासी=નેવ્યાસી
९० नब्बे=નેવુ
९१ इकानबे=એકાણુ
९२ बानबे=બાણુ
९३ तेरानबे=ત્રાણુ
९४ चौरानबे=ચોરાણુ

९५ पचानबे=પંચાણુ
९६ छियानबे=છન્નુ
९७ सत्तानबे=સત્તાણુ
९८ अट्ठानबे=અઠ્ઠાણુ
९९ निन्यानबे=નવ્વાણુ
१०० सौ=સો

एकाई=એકમ
दहाई=દશક
सैकड़ा=સો
हज़ार=હજાર
लाख=લાખ
करोड़=કરોડ
अरब=અબજ
खरब=ખર્વ

तादाद, संख्या (स्त्री.)=સંખ્યા
पहला, अव्वल=પહેલો
दूसरा, दोयम=બીજો
तीसरा, सोयम=ત્રીજો
चौथा=ચોથો
पाँचवाँ=પાંચમો
छट्ठा, छठवाँ=છઠ્ઠો
सातवाँ=સાતમો
आठवाँ=આઠમો
नौवाँ=નવમો
दसवाँ=દસમો
ग्यारहवाँ=અગિયારમો
વગેરે

दोनों=બન્ને
तीनों=ત્રણે
चारों=ચારે
पाँचों=પાંચે
छहों=છએ
सातों=સાતે
વગેરે

पाव. चौथाई=પા
आधा=અડધો
पौन=પોણો
सवा=સવા
डेढ़=દોઢ
पौने दो=પોણા બે
सवा दो=સવા બે
ढाई, अढ़ाई=અઢી
साढ़े तीन=સાડાત્રણ

एकहरा=એકવડું
दुहरा=બેવડું
तिहरा=ત્રેવડું
चौहरा=ચોવડું

दुगुना=બમણું
तिगुना=ત્રમણું
चौगुना=ચોગણું
पँचगुना=પાંચગણું, પાંચવ[illegible]
વગેરે

) ब्यांकी=) અધેલાયો
)। पाव आना=०) ०। પા આનો
)॥ आधा आना=०)०॥ અડધો આનો
)॥। पौन आना=०)०॥। પોણો આનો
-) एक आना=०)- એક આનો
-)। सवा आना=०)-। સવા આનો
=) दो आना=०)= બે આના
≡) तीन आना=०)≡ ત્રણ આના
।) चार आना=०। ચાર આના
।-) पांच आना=०।- પાંચ આના
॥) आठ आना=०॥ આઠ આના
॥।) बारह आना=०॥। બાર આના
१) एक रुपया=१) એક રૂપીઓ
१।-)। एक रुपया सवा पांच आना=१।-। એક રૂપીઓ સવા પાંચ આના

छदाम, पाई=પાઈ
अधेला=દોઢપાઈ
अधन्ना=ઢબ્બુ
इकन्नी=એક આની
दुअन्नी=બેઆની
चुअन्नी=પાવલી
अठन्नी=અડધો
गिन्नी, अशर्फी=ગેણી, ગિની

विभाग दूसरा—कपड़े।

१ पगड़ी (स्त्री.) પાઘડી
२ साफा (पु.) ફેંટો
३ गुलूबंद (पु) ગલપટો, મફલર
४ कम्बल (पु.) કામળો
५ तौलिया (पु.) ટુવાલ
६ कनटोप (पु.) કાનટોપી
७ कमीज (स्त्री.) ખમીસ
८ अंगोछा (पु.) શરીર લૂછવાનો મોટો ટુવાલ
९ जेब (स्त्री.) ગજવું
१० आस्तीन (स्त्री.) બાંય
११ अलफ़ा (स्त्री.) કફની
१२ इजारबंद (पु) નાડું
१३ कुरता (पु.) પહેરણ
१४ अंगिया (स्त्री.) ચોળી
१५ चोला (पु) સાધુની કફની
१६ झोला (पु.) બગલથેલી
१७ काँछ (स्त्री.) કાછડી
१८ गोट (स्त्री.) મગજી
१९ चद्दर (स्त्री.) ચાદર
२० नक़ाब (पु. स्त्री.) મોઢે ઢાંકવાનું ઝીણું કપડું
२१ पतलून (पु.) પાટલુન
२२ धोती (स्त्री.) ધોતિયું

२३ पेटीकोट (पु.) ચણિયો
२४ कपड़े (पु.) લુગડાં
२५ ऊनी (કપડાં) ગરમ
२६ सूती સુતરાઉ
२७ मोटा कपड़ा (पु.) જાડું કપડું
२८ दुपट्टा (पु.) દોપટ્ટો, ઉપવસ્ત્ર
२९ जामा (पु.) અંગરખું
३० फ़तूही (पु.) ગંજીફરાક
३१ कुर्ती (स्त्री.) બંડી
३२ लिहाफ़, रजाई (पु.) રજાઈ, સૂજની

विभाग तीसरा – धातु।

१ सोना (पु.) સોનું
२ चाँदी (स्त्री.) ચાંદી
३ ताँबा (पु.) તાંબું
४ लोहा (पु.) લોઢું
५ सीसा (पु.) સીસું
६ राँगा (पु.) કલાઈ
७ जस्ता (पु.) જસત
८ पीतल (पु.) પિત્તળ
९ आलमोनियम (पु.) એલ્યુમિનિયમ
१० संखिया (पु.) સોમલ
११ हरताल (स्त्री.) હરતાલ
१२ सुरमा (पु.) સુરમો
१३ सज्जीखार (पु.) સાજીખાર
१४ अभ्रक (पु.) અબરક
१५ मैनसील (पु.) મનઃશિલ
१६ सुहागा (पु.) ટંકણખાર
१७ फिटकिरी (स्त्री.) ફટકડી
१८ खरिया (स्त्री.) ખડી
१९ खपरिया (स्त्री.) ખાપરિયું
२० मुरदासंख (पु.) ઓદારસીંગ
२१ समुद्रफेन (पु.) સમુદ્રફીણ
२२ इंगुर (पु) હિંગળોક
२३ काँच (पु.) કાચ
२४ फूल, काँसा (पु.) કાંસું
२५ पारा (पु.) પારો.
२६ सैंधानोन (पु.) સિંધવ

विभाग चौथा – असबाब (सामान), मकान आदि।

१ असबाब (पु.) સામાન
२ बिस्तर (पु.) પથારી
३ थैला (पु.) કોથળો
४ गलतकिया (पु.) ગાલમશરિયું
५ उसीसा (पु.) ઓશીકું
६ कैंची (स्त्री.) કાતર
७ गिलाफ (पु.) ગલેફ, ખોળિયું
८ गेंडुवा (पु.) ગોળ તકિયો

९ खडाऊं (स्त्री.) ચાખડી, પાવડી
१० बरतन (पु.) વાસણ
११ कड़ाही (स्त्री.) કઢાઈ, પેણી
१२ गिलास (पु.) પ્યાલો
१३ बोतल (स्त्री.) શીશી
१४ कटोरी (स्त्री.) વાડકી
१५ चम्मच, करछली (स्त्री.) કડછી
१६ सुराही (स्त्री.) શિરોઈ, ભોટવો
१७ सन्दूक (पु.) પેટી
१८ तिपाई (स्त्री.) સ્ટૂલ, ટિપાઈ
१९ तस्वीर (स्त्री.) છબી
२० खाट, चारपाई (स्त्री) ખાટલો
२१ खिड़की (स्त्री.) બારી
२२ पाख़ाना (पु.) જાજરૂ
२३ आँगन (पु.) આંગણું
२४ वरण्डा, बरामदा (पु.) વરંડો, ઓશરી
२५ कोठरी (स्त्री.) ઓરડી
२६ चौखट (पु.) બારણું
२७ देहली (स्त्री.) ઉંબરો
२८ किवाँड (पु.) બારણું, કમાડ
२९ सांकल (स्त्री) સાંકળ
३० कुन्दा (पु.) નકૂચો
३१ गुड्डा (पु.) ઢીંગલો
३२ गुड़िया (स्त्री.) ઢીંગલી
३३ चौकी (स्त्री.) પાટલો, બાજઠ
३४ दिया, चिराग (पु.) દીવો
३५ लौ (स्त्री.) દીવાની શગ, જ્યોત
३६ चलनी (स्त्री.) ચાલણી
३७ कुर्सी (स्त्री.) ખુરસી
३८ दियासलाई (स्त्री.) દીવાસળી
३९ चक्की (स्त्री.) દળવાની ઘંટી
४० फाटक (पु.) દરવાજો
४१ लालटेन (स्त्री.) ફાનસ
४२ छाता (पु.) છત્રી, છત
४३ झाड़ू (स्त्री.) સાવરણી
४४ दीवार (स्त्री.) ભીંત, દીવાલ
४५ दरी (स्त्री.) શેતરંજી
४६ पर्दा, चिक (पु.) પડદો, ચક
४७ छेनी (स्त्री.) છીણી
४८ मोमबत्ती (स्त्री.) મીણબતી
४९ कुञ्जी, चाबी (स्त्री.) કૂંચી.
५० मिट्टी (स्त्री.) માટી
५१ गोबर (पु.) છાણ
५२ हाँडि, हँडी (स्त्री.) હાંડી
५३ कंघी (स्त्री.) કાંસકી
५४ खिलौना (पु.) રમકડું
५५ टोकरी (स्त्री.) ટોપલી
५६ गद्दी (स्त्री.) ગાદી
५७ मशहरी (स्त्री.) મચ્છરદાની
५८ छुरी (स्त्री.) છરી
५९ चाकू (पु.) ચપ્પુ
६० मोम (पु.) મીણ
६१ निवाड़ (स्त्री.) ખાટલાની પાટી
६२ पत्तल (स्त्री.) પતરાળું, બાજ

६३ दौना (पु) દડિયો
६४ मथानी (स्त्री.) છાશ વલોવવાની રવઈ
६५ ओखली, उखल (स्त्री.) ખાંડણીઓ
६६ मूसल (पु.) સાંબેલું
६७ क़ालीन (पु.) ગાલીચો
६८ चमीटा (पु.) ચીપીઓ
६९ ऐनक (पु.) ચશ્મા
७० सूप (पु.) સૂપડું
७१ काँटा (पु.) કુવામાંથી વાસણ કાઢવાની બિલાડી
७२ ऊदबत्ती (स्त्री.) અગરબત્તી
७३ मरघट (पु.) સ્મશાન
७४ ठटरी (स्त्री.) હાડકી
७५ अरगनी (स्त्री.) વળગણી
७६ छड़ी (स्त्री.) લાકડી
७७ आयना (पु.) આરસી
७८ करधनी (पु.) કંદોરો

विभाग पांचवाँ – पशु

१ हिरन (पु.) હરણ
२ हिरनी (स्त्री.) હરણી
३ शेर (पु.) સિંહ
४ शेरनी (स्त्री.) સિંહણ
५ घोड़ा (पु.) ઘોડો
६ घोड़ी (स्त्री.) ઘોડી
७ साँड़ (पु.) આખલો
८ बैल (पु.) બળદ
९ बछड़ा (पु.) વાછરડો
१० कुत्ता (पु.) કૂતરો
११ कुतिया (स्त्री.) કૂતરી
१२ हथिनी (स्त्री.) હાથણી
१३ भेड़िया (पु.) વરૂ
१४ भैंसा (पु.) પાડો
१५ भैंस (स्त्री.) ભેંસ
१६ गदहा, गधा (पु.) ગધેડો
१७ गदही, गधी (स्त्री.) ગધેડી
१८ बिलाव (पु.) બિલાડો
१९ बिल्ली (स्त्री.) બિલાડી
२० बन्दर (पु.) વાંદરો
२१ गीदड़, सियार (पु) શિયાળ
२२ लोमड़ी (स्त्री.) લોંકડી
२३ सूअर (पु.) સુવર
२४ भेड़ (स्त्री.) ઘેટું
२५ पिल्ला (पु.) કુરકુરિયું
२६ चौपाया (पु.) પશુ
२७ बछड़ी (स्त्री.) વાછડી
२८ घेंटा (पु.) ઘેટું
२९ सींग (पु.) શીંગડું
३० खुर (पु.) પગની ખરી

३१ भालू, रीछ (पु.) રીંછ	३४ चीता (पु.) ચિત્તો
३२ बछेड़ा (पु.) વાછડો	३५ चूहा, मूसा (पु.) ઉંદર
३३ मेमना (पु.) घेटानुं બચ્ચું	३६ खरहा (पु.) સસલું

विभाग छट्ठा—पक्षी वगैरह

१ उल्लू (पु.) ઘુવડ	२२ शुतुरमुर्ग (पु.) શાહમૃગ
२ चील (स्त्री.) સમડી	२३ डाँस, मच्छर (पु.) મચ્છર
३ गिद्ध (पु.) ગીધ	२४ जूँ (स्त्री.) જૂ
४ कौआ (पु.) કાગડો	२५ बिच्छू (पु.) વીંછી
५ मुर्ग़ा (पु.) મરઘો, કૂકડો	२६ मेंढक (पु.) દેડકો
६ मुर्ग़ी (स्त्री.) મરઘી, કૂકડી	२७ छिपकली (स्त्री.) ગરોળી, ઢેડી
७ पखेरू (पु.) પંખી	२८ सीप (स्त्री.) છીપ
८ काकातुआ (पु.) કાકાકૌવો	२९ साँप (पु.) સાપ
९ तोता (पु.) પોપટ	३० जोंक (स्त्री.) જળો
१० बगुला (पु.) બગલું	३१ चींटी (स्त्री.) કીડી
११ चोंच (स्त्री.) ચાંચ	३२ दीमक (स्त्री.) ઉધઈ
१२ अँडा (पु.) ઈંડું	३३ पनैला साँप (पु.) પાણીનો સાપ
१३ कठफोडा (पु.) લક્કડખોદ	३४ खटमल (पु.) માકડ
१४ तितली (स्त्री.) ફૂદું	३५ चिल्लड़ (स्त्री.) કપડાની જૂ
१५ पतिंगा (पु.) પતંગિયું	३६ गिँजाई (स्त्री.) જંતુ
१६ टिड्डी (स्त्री.) તીડ	३७ गिलहरी (स्त्री.) ખિસકોલી
१७ गुबरैला (पु.) છાણનો કીડો	३८ बिल (पु.) દર
१८ भौंरा (पु.) ભમરો	३९ चूहादानी (स्त्री.) ઉંદરિયું
१९ चिड़िया (स्त्री.) ચકલી	४० केकड़ा (पु.) કરચલો
२० परेवा (पु.) પારેવું	४१ सँपेलुवा (पु.) સાપોલિયું
२१ पनकुकड़ी (स्त्री.) જળકૂકડી	४२ नेवला, नौला (पु.) નોળિયો

४३ छछुंदर (स्त्री.) ચોણુ
४४ मक्खी (स्त्री.) માખી
४५ बर्रे, ततैया (स्त्री.) ભમરી
४६ जुगनू (पु.) આગીઓ
४७ घुन (पु.) કિલ્લું, ધણ
४८ टिटिहरी (स्त्री.) ટિટોડી
४९ तीतर (स्त्री.) તેતર
५० पपीहा (पु.) બપૈયો
५१ बतख़ (स्त्री.) બતક
५२ चमगादर (स्त्री.) ચામાચીડિયું
५३ पंख (पु.) પાંખ
५४ झींगुर (स्त्री.) કંસારી

विभाग सातवाँ – शरीरविषयक

१ कण्ठ (पु.) ગળું
२ गर्दन (स्त्री.) બોચી, ગરદન
३ ठोड़ी (स्त्री.) હડપચી
४ कन्धा (पु.) ખભો
५ जबड़ा (पु.) જડબું
६ रीढ़ (स्त्री.) કરોડ
७ कमर (स्त्री.) કેડ
८ सिर (पु.) માથું
९ चमड़ा (पु.) ચામડું
१० उँगली (स्त्री.) આંગળી
११ खोपड़ी (स्त्री.) ખોપરી
१२ मुँह (पु.) મોઢું
१३ अँगूठा (पु.) અંગૂઠો
१४ पैर (पु.) પગ
१५ पसली (स्त्री.) પાંસળું
१६ हड्डी (स्त्री.) હાડકું
१७ बाल (पु.) વાળ
१८ फेफड़ा (पु.) ફેફસું
१९ साँस (स्त्री.) શ્વાસ
२० आँसू (पु.) આંસુ
२१ नकुआ (पु.) નસકોરું
२२ कुहनी (स्त्री.) ઢીંચણ
२३ जंघा (स्त्री.) જાંઘ
२४ भौंह (स्त्री.) આંખની ભમર
२५ लिलाट (पु.) કપાળ
२६ नाखून (पु.) નખ
२७ पोटा (पु.) પોપચું
२८ बरौनी (स्त्री.) પાંપણ
२९ मला (पु.) વિષ્ટા
३० गोद (स्त्री.) ખોળો
३१ करवट (स्त्री.) પાસું
३२ जूड़ा (पु.) અંબોડો
३३ वेणी (स्त्री.) વાળની સેર
३४ फोता (पु.) કોથળી
३५ आँत (स्त्री.) આંતરડું
३६ जी (पु.) જીવ
३७ नितंब (पु.) કુલો
३८ धमनी (स्त्री.) નસ

३९ शुक्र (पु.) વીર્ય
४० मेदा (स्त्री.) ચરબી
४१ लोहू, खून (पु.) લોહી
४२ नकसीर (स्त्री.) નસકોરી
४३ कानकीलौ (स्त्री.) કાનખુટ્ટી
४४ पसीना (पु) પરસેવો
४५ दिमाग़ (पु.) મગજ
४६ फाँद (स्त्री.) ફુમ (પેટ)
४७ रोआँ (पु.) રૂંવાડું
४८ कौवा (पु.) ગળાનો કાકડો
४९ बच्चादानी (स्त्री.) ગર્ભાશય
५० ठोढ़ी (स्त्री.) દાઢી
५१ जबान (स्त्री.) જીભ
५२ मुर्दा (पु.) મુડદું
५३ कलाई (स्त्री.) કાંડું
५४ कुहनी (स्त्री.) કોણી
५५ पोर (पु.) વેઢો
५६ दुम (स्त्री.) પૂંછડી
५७ कनपटी (स्त्री.) કાનપટ્ટી
५८ थन (पु.) આંચળ
५९ चोटी (स्त्री.) ચોટલી
६० छिंगुरी (स्त्री.) ટચલી આંગળી
६१ लार (स्त्री.) લાળ
६२ ठठरी (स्त्री.) હાડપિંજર
६३ मसूड़ा (पु.) અવાળુ
६४ काँख (स्त्री.) બગલ
६५ पँसली (स्त्री.) પાંસળી
६६ घुटना (पु.) ઘૂંટણ
६७ बाँह (स्त्री.) ભુજા, હાથ
६८ घूँसा (पु.) મુક્કો
६९ चपत (स्त्री.) તમાચો, થપ્પડ
७० जँभाई (स्त्री.) બગાસું
७१ हिचकी (स्त्री.) હેડકી
७२ नींद (स्त्री.) ઊંઘ
७३ शव (पु.) શબ, મુડદું

विभाग आठवाँ – खेल

१ ताश (पु.) ગંજીફો
१ हुक्म (पु.) કાળી
३ चिड़ी (स्त्री.) ફુલી
४ पान (पु.) લાલ
५ ईंट (स्त्री.) ચોકડી
६ इक्का (पु.) એક્કો
७ दुक्की (स्त्री.) દુરી
८ तिक्की (स्त्री.) તીરી
९ चौकी (स्त्री) ચોક્કો
१० पंजा (पु.) પંજો
११ छक्का (पु.) છક્કો
१२ सत्ता (पु.) સત્તો
१३ अट्ठा (पु.) અઠ્ઠો
१४ नहला (पु.) નવો

१५ दहला (पु.) દસો
१६ गुलाम (पु.) ગોલ્લો
१७ बीबी (बेगम) (स्त्री.) રાણી
१८ बादशाह (पु.) બાદશાહ
१९ बिसात (स्त्री) સોગઠાંબાજી
२० गोटी (स्त्री.) સોગઠું
२१ शतरंज (स्त्री.) શેતરંજ
२२ पाँसा (पु.) પાસો
२३ जुआ (पु.) જુગાર
२४ कौड़ी (स्त्री.) કોડી
२५ दाव (पु.) દાવ
२६ लट्टू (पु.) ભમરડો
२७ कनकौवा (पतंग) (पु.) કનકવો
२८ गिल्लीडंडा (पु.) મોઈદંડો
२९ गेंदबल्ला (पु.) ગેડીદડો
३० ऊनापूना (पु.) એકીબેકી
३१ थू थू थूदा (पु.) થોઈ થોઈ થાપા
३२ टिली-लिली (स्त्री.) ટિલ્લીલીલી

विभाग नौवाँ - रिस्तेदार।

१ पिताजी (पु.) પિતા
२ माताजी (स्त्री.) મા, બા
३ काका, चाचा (पु.) કાકા
४ काकी, चाची (स्त्री.) કાકી
५ मौसा (पु.) માસો
६ मौसी (स्त्री.) માસી
७ फूफा (पु.) ફૂઆ
८ बुआ, फूफी (स्त्री.) ફોઈ
९ नाना (पु.) દાદા (માના પિતા)
१० नानी (स्त्री.) દાદી (માની માતા)
११ जीजा (पु.) મોટી બેનનો પતિ
१२ जीजी (स्त्री.) મોટીબેન
१३ भतीजा (पु.) ભત્રીજો
१४ भतीजी (स्त्री.) ભત્રીજી
१५ ताऊ (पु.) બાપના મોટાભાઈ
१६ ताई (स्त्री.) મોટા કાકાનાં પત્ની
१७ बहनोई (पु.) બનેવી
१८ बहिन (स्त्री.) બહેન
१९ नाती (पु) { દીકરીનો દીકરો / દીકરાનો દીકરો }
२० नातिन (स्त्री.) દીકરીની દીકરી
२१ दामाद (पु.) જમાઈ
२२ पुत्री, दुहिता (स्त्री.) દીકરી
२३ लड़का, पुत्र (पु.) દીકરો
२४ पुत्रवधू (पतोहू) (स्त्री.) દીકરાની વહુ
२५ ससुर (पु) સસરો
२६ सास (स्त्री.) સાસુ
२७ ककियाससुर (पु.) કાકાજી (કાકાસસરા)

२८ ककियासास (स्त्री.) કાકીજી (કાકીસાસુ)
२९ ममियासमुर (पु.) મામાજી
३० ममियासास (स्त्री.) મામીજી
३१ साला (पु.) સાળો
३२ साली (स्त्री.) સાળી
३३ दुल्हा (पु) વર
३४ दुलहिन (स्त्री.) વહુ
३५ देवर (पु.) દિયર
३६ देवरानी (स्त्री.) દેરાણી
३७ ननदोई (पु.) નણદોઈ
३८ ननद (स्त्री.) નણંદ
३९ समधी (पु.) વેવાઈ
४० समधिन (स्त्री.) વેવણ
४१ औरत (स्त्री.) પત્ની
४२ ससुराल (स्त्री.) સાસરું
४३ मायका (नैहर) (पु.) પિયર
४४ ननसार (ननिहाल) (पु.) મોસાળ
४५ बराती (पु.) જાનૈયા
४६ घराती (पु.) માંડવીઆ
४७ गौना (पु) આણુ
४८ बरात (स्त्री) જાન
४९ जनवासा (पु.) જાનીવાસો
५० अगवानी (स्त्री.) સામૈયું
५१ न्योतहरी (पु.) નોતર
५२ भानजा (पु.) ભાણેજ
५३ भानजी (स्त्री.) ભાણેજ
५४ सौत (स्त्री.) શોકય
५५ सौतेली (स्त्री.) સાવકી
५६ रिस्तेदार (पु.) સગાંવહાલાં

विभाग दसवाँ—कर्मकार (कारीगर आदि)

१ मेहतर (पु.) ઝાડુ કાઢનારો, ભંગીઓ
२ राजगीर (पु) કડીઓ
३ लुहार (पु.) લુહાર
४ डाकिया (पु.) ટપાલી, ટપાલવાળો
५ नाई (पु.) હજામ
६ तेली (पु.) ઘાંચી
७ दर्जी (पु.) દરજી
८ डाकू (पु.) ચોર
९ मल्लाह (पु.) ખારવો
१० बढ़ई (पु.) સુથાર
११ देनदार (पु.) દેવાદાર
१२ किसान (पु.) ખેડૂત
१३ जुलाहा (पु.) વણકર
१४ सईस (पु) ઘોડા હાંકનાર, રાવત
१५ ठठेरा (पु.) કંસારો
१६ मजदूर (पु) મજૂર
१७ पनिहारा (पु.) પાણી ભરનારો
१८ कुम्हार (पु.) કુંભાર
१९ पनडुब्बी (पु.) ડૂબકી મારનારો

२० बहेलिया (पु.) વાઘરી
२१ सँपेरा (पु.) મદારી
२२ अरदली (पु.) દરવાન
२३ चपरासी (पु.) પટાવાળો
२४ हलवाई (पु.) કંદોઈ
२५ अत्तार (पु.) સરૈયો
२६ भड़भूंजा (पु.) ભાડભૂંજો
२७ खटकुना (पु.) ખાટલો ભરનારો
२८ गोलंदाज (पु.) તોપચી
२९ गड़रिया (पु.) ભરવાડ
३० धुनिया (पु.) પીંજારો
३१ ठेकेदार (पु.) ઈજારદાર
३२ बँसफोड़ा (पु.) વાંસફોડો
३३ सिकलीगर (पु.) સરાણીઓ
३४ कुँजड़ा (पु.) કાછીઓ
३५ बनियां (पु.) વાણીઓ
३६ मुंशी (पु.) કારકુન
३७ सुनार (पु.) સોની
३८ पाहुना (पु.) પરોણો
३९ चांडाल (पु) ચંડાળ
४० बारी (पु) ઝાડુવાળો
४१ अहीर (पु.) ભરવાડ
४२ कुनबी (पु.) કણબી
४३ सोनार (पु.) સોની
४४ छीपा, छीपी (पु.) રંગરેજ
४५ चुड़िहारा (पु.) ચૂડગર
४६ फरोश (पु) વેચનારો, વેપારી
४७ तमोली (पु) તંબોળી
४८ खुफिया पुलिस (पु) છૂપી પોલિસ
४९ जुआरी (पु) જુગારી
५० कोचवान (पु) ઘરનો ગાડીવાળો
५१ राजगीर (पु.) કડિયો

विभाग ग्यारहवाँ – खाना-पीना आदि

१ रोटी (स्त्री.) રોટલી
२ लस्सी छाछ (स्त्री.) છાશ
३ अचार (पु.) અથાણું
४ साग (पु.) શાક
५ फाँक (स्त्री.) ચીરી
६ अनखरी (स्त्री) પાકી રસોઈ
७ जयाफत (स्त्री) મિજબાની
८ नीबू (पु.) લીંબુ
९ धनिया (पु.) ધાણા
१० सोंठ (स्त्री.) સૂંઠ
११ काली मिर्चें (स्त्री.) મરી
१२ अरहर (स्त्री.) તુવર
१३ मूँग (स्त्री.) મગ
१४ उड़द (स्त्री.) અડદ
१५ चना (पु.) ચણો
१६ जीरा (पु) જીરું
१७ हल्दी (स्त्री) હળદર
१८ कत्था (पु.) કાથો

१९ इलायची (स्त्री.) એલચી
२० मिर्चे (स्त्री.) મરચાં
२१ सौंफ (स्त्री.) વરિયાળી
२२ लौंग (स्त्री) લવીંગ
२३ अदरक (पु.) આદુ
२४ मक्खन (पु.) માખણ
२५ शराब (स्त्री.) દારૂ
२६ नमक (पु.) મીઠું
२७ धुआँ (पु.) ધૂમાડો
२८ चीनी, शक्कर (स्त्री.) ખાંડ
२९ चाय (स्त्री.) ચા
३० कौर, निवाला (पु.) કોળીઓ
३१ सत्तू (पु.) સાથવો
३२ तसला (पु.) તાંસળું
३३ रकाबी (स्त्री.) રકેબી
३४ तश्तरी (स्त्री.) તાસક
३५ ढकना (पु.) ઢાંકણું
३६ गिलास (पु.) પ્યાલો
३७ चूल्हा (पु.) ચૂલો
३८ सँड़सी (स्त्री.) સાણસી
३९ कटोरी (स्त्री.) વાડકી
४० वेलन (पु) વેલણ
४१ करछी (स्त्री) કડછી
४२ चम्मच (पु.) ચમચો
४३ गुड़धानी (स्त्री.) ગોળધાણી
४४ छौंक (पु.) વઘાર
४५ दालमोठ (स्त्री.) તળેલી દાળ
४६ ईंधन (पु.) બળતણ
४७ चिड़वा (पु.) પૈંઆ
४८ माँड (पु) ભાતનું ઓસામણ
४९ धोवन (पु.) ધોવણ
५० चौका (पु.) અબોટ
५१ चबेना (पु.) ચવાણું
५२ मिस्री (स्त्री.) સાકર
५३ बड़ा (पु) વડું
५४ गुड़ (पु.) ગોળ
५५ तरकारी (स्त्री.) શાક
५६ अमचूर (पु.) ખારિયું
५७ उफान, उबाल (पु.) ઊભરો
५८ सुपारी (स्त्री.) સોપારી
५९ सरौता (पु.) સૂડી
६० लावा (स्त्री.) ધાણી
६१ नाश्ता, जलपान (पु.) નાસ્તો
६२ चिउड़ा (पु.) ચેવડો

धान्यवर्ग

१ अनाज (पु.) અનાજ
२ धान (पु) ડાંગર, ભાત
३ जव (जौ) (पु) જવ
४ सावाँ (पु.) સામો
५ कोदों (पु) કોદરો
६ बजरी (स्त्री.) બાજરી
७ जुआर, ज्वार (स्त्री.) જુવાર
८ चावल (पु.) ચોખા
९ अरहर (स्त्री.) તુવર
१० तिलहन (पु.) તેલીબીયાં

विभाग बारहवाँ—वृक्ष, लता, शाकभाजी, फल आदि

१ पेड़ (पु.) ઝાડ
२ पौधा (पु.) છોડવો
३ डाली (स्त्री.) ડાળી
४ टहनी (स्त्री.) નાની ડાળી
५ छिलका (पु.) છોતરું
६ गूदा (पु.) ગર
७ अंकुर (पु.) ફણગો
८ काठ (पु.) લાકડું
९ तना (पु.) થડ
१० आम (पु.) કેરી, આંબો
११ छुहारा (पु.) ખારેક
१२ वेत (स्त्री.) નેતર
१३ बरगद (पु.) વડ
१४ बादाम (स्त्री.) બદામ
१५ गोंद (पु.) ગુંદર
१६ चमेली (स्त्री.) ચંબેલી
१७ जुही (स्त्री.) જુઈ
१८ मूली (स्त्री.) મૂળો
१९ घिया लौकी (स्त्री.) દૂધી
२० प्याज (पु.) ડુંગળી, કાંદા
२१ बैंगन (पु.) વેગણ, રીંગણું
२२ जामुन (पु.) જાંબુ
२३ नीबू (पु.) લીંબુ
२४ अनार (पु.) દાડમ
२५ गोभी (स्त्री.) કોબીજ
२६ खीरा (पु.) કાકડી
२७ बेर (पु.) બોર
२८ बिनौला (पु.) કપાસીઓ
२९ सिंघाडा (पु.) શિંગોડું
३० सूरन (पु.) સૂરણ
३१ राई (स्त्री.) રાઈ
३२ बँधगोभी (स्त्री.) આખી કોબીજ
३३ कद्दू, कुम्हडा (पु.) કોળું
३४ ककड़ी (स्त्री.) કાકડી
३५ खरबूजा (पु.) સકરટેટી
३६ तोरई (स्त्री.) તુરિયું
३७ करेला (पु.) કારેલાં
३८ तरबूज (पु) તરબૂચ
३९ भिंडा (पु.) ભીંડા
४० ग्वारफली (स्त्री.) ગુવારસીંગ
४१ सेम (स्त्री.) વાલોળ
४२ लहसुन (पु.) લસણ
४३ आलू (पु.) બટાકા
४४ आम (पु.) આંબો, કેરી
४५ नारियल (पु.) નાળિયેર
४६ सेब (पु.) સફરજન
४७ अमरूद (पु.) જમરૂખ
४८ इमली (स्त्री.) આમલી
४९ कटहल (पु) ફણસ
५० शरीफा (पु.) સીતાફળ
५१ मक्का, मकोय (पु.) મકાઈ
५२ आँवला (पु.) આમળું

५४ शहतूत (पु.) સેતૂર
५५ छुहारा (पु.) ખારેક
५६ चिरौंजी (स्त्री.) ચારોળી
५७ मुनक्का (स्त्री.) મોટી લાલ દરાખ
५८ मूँगफली (स्त्री.) સીંગ (મગફળી)
५९ हाबुस (पु.) પોંક
६० अंगूर (पु.) દ્રાક્ષ
६१ पौधा (पु.) છોડવો
६२ पेड़ (पु.) ઝાડ
६३ जड़ (स्त्री.) મૂળ
६४ काँपल (स्त्री.) કુંપળ
६५ कली (स्त्री) કળી
६६ पत्ता (पु.) પાંદડું
६७ डाली (स्त्री.) ડાળી, શાખા
६८ टहनी (स्त्री.) પાતળી ડાળી
६९ काँटा (पु.) કાંટો
७० बरोह (स्त्री.) વડવઈ
७१ थाला (पु.) કયારો

विभाग तेरहवाँ – मास, समय, आदि (पुल्लिंगमें)

દેશી મહિના

१ कार्तिक=કારતક
२ अगहन, मगसिर=માગશર
३ पूस=પોષ
४ माघ, माह=મહા
५ फागुन, फाल्गुन=ફાગણ
६ चैत=ચૈત્ર
७ बैसाख वैशाખ
८ जेठ=જેઠ
९ आषाढ=અષાઢ
१० सावन=શ્રાવણ
११ भादौं=ભાદરવો
१२ आश्विन, क्वार=આસો

અંગ્રેજી મહિના

१३ जनवरी=જાનેવારી
१४ फर्वरी=ફેબ્રુઆરી
१५ मार्च=માર્ચ
१६ अप्रैल=એપ્રિલ
१७ मई=મે
१८ जून=જૂન
१९ जुलाइ=જુલાઈ
२० अगस्त=ઑગષ્ટ
२१ सितम्बर=સપ્ટેમ્બર
२२ अक्टूबर=ઑક્ટોબર
२३ नवम्बर=નવેમ્બર
२४ दिसम्बर=ડિસેમ્બર

સમય

२५ प्रातःकाल (पु.) પ્રાતઃકાળ
२६ भोर (स्त्री.) પરોઢીઉ
२७ जाड़ा (पु.) શિયાળો
२८ शाम, गोरज (स्त्री.) સાંજ
२९ पूनौं (स्त्री.) પૂનમ
३० हफ्ता (पु.) અઠવાડિયું
३१ दोपहर (स्त्री.) બપોર
३२ श्रावणी (स्त्री.) બળેવ
३३ ग्रीष्म (पु.) ઉનાળો
३४ पतझड (स्त्री.) પાનખર ઋતુ
३५ सबेरा, सुबह સવાર
३६ पक्ष, पखवारा (पु.) પખવાડિયું

સાત દિવસ (પુલ્લિંગ)

१ रविवार, इतवार — રવિવાર
२ सोमवार, पीरवार — સોમવાર
३ मंगलवार મંગળવાર
४ बुधवार બુધવાર
५ गुरुवार, बृहस्पतिवार, जुमेरात — ગુરુવાર
६ शुक्रवार, जुम्मा — શુક્રવાર
७ शनिश्चर, शनिवार — શનિવાર

દેશી તિથિ (સ્ત્રીલિંગ)

१ प्रतिपदा, पड़वा — પડવો
२ दूइज બીજ
३ तीज ત્રીજ
४ चौथ ચોથ
५ पाँचें પાંચમ
६ छठें છઠ
७ सातें સાતમ
८ आठें આઠમ
९ नौमी નોમ
१० दशमी દશમ
११ ग्यारस અગિયારસ
१२ बारस બારસ
१३ तेरस તેરસ
१४ चौदस ચૌદસ
१५ पूर्णिमा, पूर्णमासी — પૂનેમ
अमावस, अमावस्या — અમાસ

દિશાઓ (સ્ત્રીલિંગ) વગેરે

१ पूरब, मशरिक़ — પૂર્વ
२ पश्चिम, मग़रिब — પશ્ચિમ
३ उत्तर, शुमाल — ઉત્તર
४ दक्खिन, दाहिना, बांयाँ — દક્ષિણ

१ बिजली (स्त्री.) વિજળી	३ दाहिना (वि.) જમણું
२ इन्द्रधनुष (पु.) મેઘધનુષ્ય	४ बायाँ (वि.) ડાબું
३ पाला (पु.) હિમ, બરફ	५ समीप (अ.) પાસે
४ चाँदनी (स्त्री.) જ્યોત્સ્ના, ચાંદની	६ आदि (वि.) પ્રથમ, પ્રારંભ
१ सम्मुख (अ.) સામે	७ मध्य (वि.) વચ્ચે
२ ओट (स्त्री.) આડ	८ अन्त (वि.) છેડો

विभाग चौदहवाँ—यात्राके शब्द

१ यात्रा (स्त्री.) મુસાફરી	१९ पैदल (पु.) પગપાળો
२ यात्री (पु.) મુસાફર	२० कुली (पु.) મજૂર
३ बटोही (पु.) વટેમાર્ગુ	२१ कियायेदार (पु) ભાડૂત
४ मील (पु.) માઈલ	२२ मज़दूरी (स्त्री) મજૂરી
५ किराया (पु.) ભાડું	२३ तादाद (स्त्री.) સંખ્યા
६ मज़दूर (पु.) મજૂર	२४ पीना (पु.) પીવાનું
७ प्रबंध, इन्तज़ाम (पु.) બન્દોબસ્ત	२५ मंज़िल (स्त्री.) મજલ
८ मामूली (वि.) સાધારણ	२६ चश्मा (पु.) ઝરણું
९ खाना (पु.) ખાવાનું	२७ नाला (पु.) જલપ્રવાહ
१० रास्ता (पु.) રસ્તો	२८ चावल (पु.) ચોખા
११ मौसम (पु.) મોસમ	२९ साफ़ सुथरी (वि.) ચોખ્ખી
१२ धारा (स्त्री.) ઝરો	३० मुकर्रर (वि.) નક્કી
१३ आटा (पु.) લોટ	३१ फ़ासला (पु.) દૂર, છેટું
१४ हिस्सा (पु.) ભાગ	३२ लूट-खसोट (स्त्री.) લૂટફાટ
१५ इर्दगिर्द (अ.) આજુબાજુ	३३ ख़बरदार (अ.) સાવધાન
१६ झंडी (स्त्री.) ધજા	३४ बन आती है (अ.क्रि.) ફાવે છે
१७ भेष (पु.) વેશ	३५ ज़ेवर, गहना (पु.) ઘરેણું
१८ मौका (पु.) તક	३६ जूता (पु.) જોડો

૩૭ कम्बल (પુ.) કામળી
૩૮ जेबकटा (પુ.) ગજવાકાતરુ
૩૯ शिकायत (સ્ત્રી.) ફરિયાદ
૪૦ प्यास (સ્ત્રી.) તરસ
૪૧ अफ़सर (પુ) અમલદાર
૪૨ हिफाज़त (સ્ત્રી.) રક્ષણ,સાવધાની
૪૩ क़दम (પુ.) ડગલું
૪૪ घाटी (સ્ત્રી.) ખીણ; પર્વતનો સાંકડો માર્ગ
૪૫ उतार (પુ.) ઢોળાવ, ઢાળ
૪૬ ख़त्म (ક્રિ. વિ) સમાપ્ત
૪૭ तारघर (પુ.) તાર ઓફીસ
૪૮ रियासत (સ્ત્રી) રાજ્ય
૪૯ मशहूर (વિ.) જાણીતો
૫૦ रफ़ता ब रफ़ता (અ.) ધીરે ધીરે
૫૧ सराँय (સ્ત્રી.) ધર્મશાળા
૫૨ पगदंडी (સ્ત્રી) પગદંડી, પગથી
૫૩ तप्तकुण्ड(પુ.)ઊના પાણીનો કુંડ
૫૪ उसी दम (અ.) તેજ વખતે
૫૫ ठण्ड (સ્ત્રી.) ટાઢ
૫૬ शफ़ाखाना (પુ.) દવાખાનું
૫૭ क़ाबिल હોશિયાર
૫૮ भूख (સ્ત્રી) ભૂખ
૫૯ बर्फ़ (પુ.) બરફ
૬૦ इलाका (પુ.) ઇલાકો
૬૧ पुलिस (સ્ત્રી.) પોલિસ
૬૨ आमलोग (પુ.) આમજનતા
૬૩ प्याउ (સ્ત્રી.) પરબ
૬૪ चढाई (સ્ત્રી.) ચડાવ, ચડાણ
૬૫ बीचोंबीच (ક્રિ. વિ.) વચ્ચોવચ
૬૬ डाकखाना (પુ.) પોસ્ટ ઓફીસ
૬૭ थाना (પુ.) પોલિસથાણું
૬૮ बाज़ार (પુ.) બજાર
૬૯ चोटी (સ્ત્રી) શિખર
૭૦ घुमाव (પુ) ફેર (રસ્તાનો), વાંક વળાંક
૭૧ तैनात (ક્રિ. વિ.) મુકરર
૭૨ थकावट (સ્ત્રી.) થાક
૭૩ लगातार (ક્રિ. વિ.) એકી સાથે, સતત
૭૪ शनैः शनैः (ક્રિ.વિ.) ધીરેધીરે
૭૫ गुंजाइश (સ્ત્રી.) શક્તિ
૭૬ ज़रूरत (સ્ત્રી.) આવશ્યકતા
૭૭ बयान (પુ.) વર્ણન
૭૮ पण्डा (પુ.) ગોર
૭૯ खोमचेवाला (પુ.) ખુમચાવાળો
૮૦ बिरला (પુ.) વીરલો
૮૧ काफ़ी (ક્રિ. વિ.) પૂરતું
૮૨ रसीद (સ્ત્રી.) રસીદ
૮૩ मुताबिक़,माफ़िक़(અ.)માફક,
૮૪ बजाय (અ.) બદલે
૮૫ बिना (અ.) વગર
૮૬ टमटम (પુ.) ગાડી(વિક્ટોરીઆ

विभाग पंद्रहवाँ — शाला-कचहरी

१ काग़ज़ (पु.) કાગળ
२ मदरसा (पु.) નિશાળ
३ अध्यापक (पु.) શિક્ષક
४ छात्रमुख (पु.) વડો નિશાળિયા
५ छात्रवृत्ति (स्त्री.) સ્કૉલરશીપ
६ क्रम, नम्बर (पु.) નંબર
७ दावात (स्त्री.) ખડિયો
८ स्याही (स्त्री.) શાહી
९ पाठशाला (स्त्री.) નિશાળ
१० छात्र (पु.) વિદ્યાર્થી
११ छात्रालय (पु.) બૉર્ડિંગ
१२ श्रेणी (स्त्री.) વર્ગ
१३ किताब (स्त्री.) ચોપડી
१४ फ़ीस (स्त्री.) ફી
१५ ग़लती (स्त्री.) ભૂલ
१६ इम्तहान (स्त्री.) પરીક્ષા
१७ राय (स्त्री.) અભિપ્રાય
१८ लकीर (स्त्री.) લીટી
१९ बरताव (पु.) વર્તણૂક
२० भ्रम (पु.) ભ્રમણા
२१ भेंट (स्त्री.) મુલાકાત
२२ नतीजा (पु.) પરિણામ
२३ स्याहीसोखता (पु.) શાહીચૂસ કાગળ
२४ निरीक्षक (पु.) ઇન્સ્પેક્ટર
२५ निब (स्त्री.) સ્ટીલ, ટાંક
२६ तसलीम (स्त्री.) સલામ
२७ पेंसिल (स्त्री.) સીસાપેન
२८ हाशिया (पु.) હાંસિયો
२९ अख़बार (पु.) વર્તમાનપત્ર
३० इमदाद (स्त्री.) ગ્રાન્ટ
३१ इश्तहार(पु.)નોટિસ, જાહેરખબર
३२ लेई (स्त्री.) લાહી
३३ उम्र (स्त्री.) ઉમર
३४ छुट्टी (स्त्री.) રજા
३५ मुयाएना बुक (स्त्री.) વિઝીટબુક
३६ लिहाज़ (पु.) મર્યાદા
३७ सबक़ (पु.) પાઠ
३८ लिखावट (स्त्री.) લખાણ
३९ इनायत (स्त्री.) કૃપા
४० प्रतीक्षा (स्त्री.) રાહ જોવી
४१ दर्जा (पु.) ધોરણ
४२ सिलसिला (पु.) અનુક્રમ
४३ मुँगरी (स्त्री.) મોગરી
४४ जमात (स्त्री.) ધોરણ, વર્ગ
४५ उपाधि (स्त्री.) પદવી
४६ पंजा (पु) ચાંપ (ક્લીપ)
४७ कालिज (पु.) કૉલેજ
४८ अध्यापिका (स्त्री.) શિક્ષિકા
४९ इस्तीफ़ा (पु.) રાજીનામું
५० पढ़ाई (स्त्री.) ભણતર
५१ इजाज़त (स्त्री.) પરવાનગી

૫૨ लिफ़ाफ़ा (पु.) કવર
૫૩ कचहरी (स्त्री.) કચેરી
૫૪ मुकदमा (पु.) મુકરદમો
૫૫ गुरु, उस्ताद (पु.) શિક્ષક
૫૬ टट्टी (स्त्री.) જાજરૂ
૫૭ गुलदस्ता (पु.) કલગી
૫૮ गवाह (पु.) સાક્ષી (માણસ)
૫૯ भेदिया, खुफ़िया (पु.) જાસુસ
૬૦ लघुशङ्का (स्त्री.) પેશાબ
૬૧ शौच (पु.) જાજરૂ જવું
૬૨ अर्जी (स्त्री.) અરજી
૬૩ दिवाला (पु.) દેવાળું
૬૪ मजबूर (क्रि. वि.) લાચાર
૬૫ पञ्च (पु.) પંચ
૬૬ मुद्दई (पु.) વાદી
૬૭ रिहाई (स्त्री.) છૂટકારો, મુક્તિ
૬૮ समन (पु.) સમન્સ
૬૯ जुर्माना (पु.) દંડ
૭૦ शिक्षा (स्त्री.) કેળવણી
૭૧ मानचित्र (पु.) નકશો
૭૨ खत (पु.) કાર્ડ, પત્ર
૭૩ कानून (पु.) કાયદો
૭૪ चटशाला (स्त्री.) નાની નિશાળ
૭૫ कुतुबखाना (पु.) પુસ્તકાલય
૭૬ गुलदानी (पु.) ફૂલદાની
૭૭ गवाही (स्त्री.) સાક્ષી (કહેવાનું)
૭૮ इहाता (पु.) ઇલાકો
૭૯ फौजदार (पु.) ફોજદાર
૮૦ फ़हरिस्त, तालिका (स्त्री.) યાદી
૮૧ रिश्वत, घूंस (स्त्री.) લાંચ, રૂશ્વત
૮૨ बस्ता (पु) દફતર
૮૩ मुअक्किल (पु.) અસીલ
૮૪ जूरी (स्त्री) જ્યુરી
૮૫ मुद्दालहे (पु.) પ્રતિવાદી
૮૬ फ़रेब (पु) દગો
૮૭ मुख़तार (पु.) મુખત્યાર
૮૮ ख़र्चा (पु.) ખર્ચ
૮૯ ज़बानबन्दी (स्त्री.) જુબાની
૯૦ कारागार (पु.) કેદ
૯૧ नीलाम (पु.) હરરાજી
૯૨ बेगार (स्त्री.) વેઠ
૯૩ क्षेत्रफळ, रकबा (पु.) ક્ષેત્રફળ
૯૪ तलाकनामा (पु.) છુટાછેડા
૯૫ अमानत, थाती (स्त्री.) અનામત
૯૬ ठेका (पु.) ઇજારો
૯૭ जायदाद, मता (स्त्री) મિલકત
૯૮ ग़ैरमनकूला (पु.) સ્થાવર
૯૯ ज़मानत (स्त्री.) જામીનદારી
૧૦૦ खुदकुशी, अपघात (स्त्री.) આત્મહત્યા
૧૦૧ महकमा, मद्द (पु.) ખાતું, વિભાગ
૧૦૨ सूद (पु.) વ્યાજ
૧૦૩ महसूल (स्त्री.) મહેસૂલ
૧૦૪ नज़रसानी (स्त्री.) તપાસણી

१०५ सुनवाई (स्त्री.) સુનાવણી
१०६ कैद (स्त्री.) કેદ
१०७ स्वत्व (पु.) હક્ક
१०८ क़सम (स्त्री.) સોગન
१०९ प्रार्थी (पु.) અરજદાર
११० अभियोग (पु.) કેસ
१११ दंगा (पु.) તોફાન
११२ रोजनामचा (पु.) ડાયરી, રોજમેલ
११३ मनकूला (पु.) જંગમ
११४ ओहदा (पु.) હોદ્દો
११५ तर्ज़ुमा, उल्था (पु.) ભાષાન્તર, અનુવાદ
११६ खतियौनी (स्त्री.) ખાતાવહી
११७ चपत (स्त्री.) તમાચો
११८ उगाही (स्त्री.) વસુલાત
११९ कचहरी (स्त्री.) કચેરી, કાર્યાલય
१२० तारीफ़ (स्त्री.) કદર
१२१ इख़्त्यार (पु.) અધિકાર
१२२ आज़ाद (पु.) સ્વતંત્ર
१२३ इत्तिहाम (पु.) તહોમત
१२४ व्यय (पु.) ખર્ચ
१२५ घाटा (पु.) તોટો, ખોટ
१२६ अलहदा (पु) ઇલાયદો. જુદો
१२७ वकालतनामा (पु) વકીલાતનામું
१२८ इंतज़ाम (पु.) બંદોબસ્ત
१२९ काँजीहाउस (पु.) ઢોર પૂરવાનો ડબ્બો (વાડો)
१३० दफ़्तर (पु.) ઑફીસ
१३१ तसमा (स्त्री.) ચામડાનો પટો
१३२ आहट (स्त्री.) પગરવ
१३३ धोखा (पु.) વિશ્વાસઘાત
१३४ अख़्तियार (पु.) હક્ક
१३५ आय, आमदनी (स्त्री.) આવક
१३६ लेखा (पु.) હિસાબ
१३७ जाँच (स्त्री.) તપાસ
१३८ रुकावट (स्त्री.) પ્રતિબંધ
१३९ परामर्श (पु) સલાહ, મસલત

विभाग सोलहवाँ – खेतीबारी

१ पना (पु.) પરાણો
२ घनाऊ (पु) ચાસ
३ ढेला (पु.) ઢેફું
४ ढढी (पु.) કપાસનું કાલું
५ गड़ारी (स्त्री.) ગરગડી
६ जोतनी (स्त्री.) જોતરું
७ कोठी (स्त्री.) કૂવાની કુંડી
८ परती (स्त्री.) પડતર
९ थान (पु.) કોઢિયું, કોઢાર
१० निराई (स्त्री.) નિંદામણ
११ रहंट (पु.) રેંટ
१२ डलिया (स्त्री.) ટોપલી
१३ पुआल (पु.) પરાળ
१४ झंझा (पु.) ભારે વાવાઝોડું

१५ चरस (पु.) કોસ
१६ खलियान (पु.) ખળું
१७ पाला (पु.) હિમ
१८ घूरा (पु.) ઉકરડો
१९ खाद (पु.) ખાતર
२० खदान (स्त्री.) માટીની ખાણ
२१ चर्खा (पु.) રેંટિયો
२२ गठरी (स्त्री.) ગાંસડી
२३ कुआँ (पु.) કૂવો
२४ कुदाली (स्त्री.) કોદાળી
२५ तकुआ (पु.) ત્રાક
२६ खुरपी (स्त्री.) ખરપી
२७ बेंट (पु.) હાથો
२८ फावड़ा (पु.) પાવડો

विभाग सत्तरहवाँ – व्याधी

१ मरीज़ (पु.) બિમાર
२ मृगी, मिरगी (स्त्री.) ફેફરું
३ जूड़ी (स्त्री.) ટાઢિયો તાવ
४ घाव (पु.) ઘા
५ मुहाई, गुहेरी (स्त्री.) આંજણી
६ लेप (पु.) લેપ
७ दस्त (पु.) ઝાડો
८ ऐंठन (स्त्री.) ચૂંક
९ चिकित्सा (स्त्री.) ઔષધ
१० गोली (स्त्री.) ગોળી
११ बुखार (पु.) તાવ
१२ ख़ून (पु.) લોહી
१३ खखार (पु.) ખૂંખારો
१४ पौदीना (पु.) પુદીનો
१५ अधकपारी (स्त्री.) આધાશીશી
१६ रतौंधी (स्त्री.) રતાંધળાપણું
१७ जुरी (स्त्री.) જીર્ણ તાવ
१८ चेचक (पु.) બળીઆ
१९ मवाद, पीप (स्त्री) પરુ
२० कँपकपी (स्त्री.) ધ્રુજારી
२१ इकतरा (पु.) એકાંતરિયો તા
२२ फुंसी (स्त्री.) ફોલ્લી
२३ फोड़ा (पु.) ફોલ્લો
२४ हैज़ा (पु.) કૉલેરા
२५ कै (स्त्री.) ઉલટી
२६ बूँद (स्त्री) ટીપું
२७ दमा (पु.) દમ
२८ ताक़त (स्त्री.) શક્તિ
२९ कुनैन (स्त्री.) ક્વિનાઈન
३० ख़ुराक (स्त्री.) ડોઝ, માત્રા
३१ मलहम (पु.) મલમ
३२ गिलटी (स्त्री) ગાંઠ
३३ नहरुआ (पु.) વાળો
३४ तिल्ली (स्त्री.) બરોળ

३५ छरोरा (पु.) ઉઝરડો
३६ चोमा (स्त्री.) શેકવાની પોટલી
३७ जलन (स्त्री.) બળતરા
३८ बोतल (स्त्री.) શીશી
३९ पीलिया (पु.) કમળો
४० अफरा (पु.) આફરો
४१ चंगा (पु.) નિરોગી
४२ क्वाथ (पु.) ઉકાળો
४३ चाई (पु.) ખોડો
४४ तिजारी (पु.) એકાંતરિયો તાવ
४५ चौथिया (पु.) ચોથિયો તાવ
४६ अदरकी (स्त्री.) સૂંઠ ને ગોળની ગોળી
४७ बवासीर (स्त्री.) હરસ, મસા
४८ सूजन (स्त्री.) સોજો
४९ घाव, ज़ख्म (पु.) ઘા
५० गश (पु.) મૂર્છા, બેહોશી
५१ जुलाब (पु.) રેચ
५२ पेचिश (स्त्री.) મરડો

विभाग अठारहवाँ – वनस्पति

१ आक (पु.) આંકડો
२ आम (पु.) આંબો, કેરી
३ कैंथ (पु.) કોઠું
४ कौंच (स्त्री.) કૌવચ
५ खैर (पु.) ખેર
६ नील (स्त्री.) ગળી
७ तेंदू (पु.) ટીંબરુ
८ दूब (स्त्री.) ઝીણું લીલું ઘાસ
९ बेरी (स्त्री.) બોરડી
१० लौंग (पु.) લવિંગ
११ नीबू (पु.) લીંબુ
१२ रीठा (पु.) અરીઠો
१३ आमी (स्त्री.) આંબડી
१४ कोदों (पु.) કોદરા
१५ शमी (स्त्री.) ખીજડી, સમડી
१६ गोभी (स्त्री.) કોબી
१७ रत्ती, गुंजा (स्त्री.) ચણોઠી
१८ जीरा (पु.) જીરૂં
१९ तिल (पु.) તલ
२० गेंदा (पु.) ગલગોટો
२१ बेत (स्त्री) નેતર
२२ आलू (पु) બટાટો
२३ नीम (पु.) લીમડો
२४ बरी (स्त्री.) વડી
२५ बादा (पु.) બાંદો
२६ सन, जूट (पु) શણ
२७ इमली (स्त्री.) આંબલી
२८ आमला (स्त्री.) આંબળી
२९ अरंड (पु.) એરંડો
३० करंज (पु) કણઝી

३१ खेकसा, ककोड़ा (स्त्री.) કંટોળા
३२ केवड़ा (पु) કેવડો
३३ धनिया (पु.) કોથમીર
३४ छुहारा (पु.) ખારેક
३५ मुखालू (पु.) રતાળુ
३६ लोबिया (पु.) ચોળાનો છોડ
३७ ईख (स्त्री) શેરડી
३८ सोया (पु.) સુવા
३९ अतीस (पु.) અતિવિષ
४० अडूसा (पु.) અરડૂસો
४१ अलसी (स्त्री.) અળશી
४२ अशोक (पु.) આસોપાલવ
४३ कचूर (पु.) કચૂરો
४४ कनेर (स्त्री.) કરેણ
४५ ककड़ी (स्त्री.) કાકડી
४६ करैली (स्त्री.) કારેલી
४७ कोशम (पु.) કોશિંબ
४८ तोरई (स्त्री.) તુરિયું
४९ धतूरा (पु.) ધતૂરો
५० धवई (स्त्री.) ધાવડી
५१ नागाली (पु.) નાગછત્ર
५२ नारिंग (स्त्री.) નારંગીનું ઝાડ
५३ बबूल (पु.) બાવળિયો
५४ बिजोरा (पु.) બીજોરૂં
५५ वेला (पु) મોગરો
५६ पिंडालु (पु.) રતાળુ
५७ सिंघाडा (पु.) સિંગોડું
५८ चिरौंजी (स्त्री.) ચારોળી
५९ अंगूर (पु) દ્રાક્ષ
६० बादाम (पु.) બદામ
६१ बाजरी (स्त्री.) બાજરી
६२ खिरनी (स्त्री.) રાયણ
६३ बेंगन (पु.) રીંગણું
६४ सरसों (स्त्री) સરસવ
६५ सुपारी (स्त्री.) સોપારી
६६ हल्दी (स्त्री.) હળદર
६७ अजमोद (पु.) અજમો
६८ असगंध (पु.) આસંધ
६९ ऊमर (पु.) ઉંબરો (ઉમરડો)
७० खरबूजा (पु.) ખડબૂચું
७१ मुलहठी (स्त्री.) જેઠીમધ
७२ अरहर (स्त्री.) તુવેર
७३ कटहल (पु.) ફણસ
७४ अखरोट (पु.) અખરોટ
७५ अदरक (पु.) આદુ
७६ इलायची (स्त्री.) એલચી
७७ कालाजीरा (स्त्री.) કાળીજીરી
७८ तरबूज (पु.) તડબૂચ
७९ बेलवृक्ष (पु.) બીલી
८० कालीमिर्च (स्त्री.) મરી
८१ हुरछेज (पु.) સૂર્યફૂલ
८२ मोरसली (पु.) બોરસળી
८३ गुड़हर (पु.) રતનજોત
८४ लहसुन (पु.) લસણ

८५ बरगद (पु.) વડ
८६ सतावर (स्त्री.) શતાવરી
८७ शहतूत (पु.) શેતૂર
८८ जमीकंद (पु.) સુરણ
८९ अजवायन (पु.) અજમો

विभाग उन्नीसवाँ—जलादि

१ फेन (पु.) ફીણ
२ तरङ्ग (स्त्री.) મોજું
३ भँवर (पु.) વમળ
४ तालाब (पु.) તળાવ
५ बावली (स्त्री.) વાવ
६ कीच (पु.) કાદવ
७ बाँध (पु.) બંધ (પાણી રોકવા માટે)
८ कुँआ (पु.) કૂવો
९ बालू (स्त्री.) રેતી
१० डोंगी (स्त्री.) નૌકા, હોડી
११ जहाज़ (पु.) વહાણ
१२ पतवार (स्त्री.) સુકાન
१३ कछुआ (पु.) કાચબો
१४ जोंक (स्त्री.) જળો
१५ कौड़ी (स्त्री.) કોડી
१६ सेवार (स्त्री.) શેવાળ

विभाग वीसवाँ—स्थलादि

१ उर्वरा भूमि (स्त्री.) ફળદ્રુપ જમીન
२ ऊसर भूमि (स्त्री.) અનુપજાઉ જમીન
३ खेत (पु.) ખેતર
४ चौराहा (पु.) ચાર રસ્તા ભેગા થાય તે જગ્યા
५ बाज़ार (पु.) બજાર
६ देहात (पु.) ગામડું
७ बगलीद्वार (पु.) પાછળનું અથવા ગુપ્ત બારણું
८ ओसारा (पु.) મકાનની આગળનો ઉપરનો બંધભાગ
९ कमरा (पु.) ઓરડો
१० खंभा (पु.) થાંભલો
११ सीढ़ी (स्त्री.) પગથિયું
१२ छाजन (पु) છત, આવરણ
१३ आरामखास (पु.) શયનગૃહ
१४ रसोईघर (पु.) રસોડું
१५ किला (पु.) કિલ્લો, ગઢ
१६ हरम (पु.) અંતઃપુર, જનાનખાનું

१७ झोंपड़ी (स्त्री.) ઝુંપડી
१८ अस्तबल, घुड़साल (स्त्री.) ઘોડાનો તબેલો
१९ प्याऊ (स्त्री.) પરબ
२० जुआखाना (पु.) જુગાર રમવાની જગ્યા
२१ गड्ढा (पु.) ખાડો
२२ झरना (पु.) ઝરણું
२३ खोह (स्त्री.) ગુફા
२४ डाकघर (पु.) પોસ્ટ ઑફીસ
२५ तारघर (पु.) તાર ઑફીસ
२६ अदालत (स्त्री.) કોર્ટ
२७ अजायबघर (पु.) મ્યુઝિયમ, સંગ્રહસ્થાન
२८ बंदरगाह (पु.) બંદર
२९ सब्जीमंडी (स्त्री.) શાકબજાર
३० दूकान (स्त्री.) દુકાન
३१ गिरजाघर (पु.) ચર્ચ, દેવળ
३२ दरगाह (स्त्री.) કબર
३३ पुतलीघर (पु.) મીલ
३४ रेगिस्तान (पु.) રણ
३५ तहसील (पु.) તાલુકો

विभाग इक्कीसवाँ – रंग वर्ग

१ लाल, सुर्ख (पु.) રાતો, લાલ
२ नीला (पु.) ભૂરો
३ मटमैला (पु.) માટીના જેવો
४ बैंगनी (पु.) વેગણના જેવો
५ हरा (पु.) લીલો
६ जामुनी (पु.) જાંબુડો

विभाग बाईसवाँ – विशेषण आदि

१ सयाना ડાહ્યો, સમજણો
२ मोटा જાડો
३ नुकीला અણીદાર
४ शिशु બાલક
५ नककटा બૂચિયો, બૂચો
६ क्वाँरा કુંવારો
७ षंढ નપુંસક
८ बौना ઠીંગણો
९ पुरखा વડવા, પૂર્વજ
१० अन्धा આંધળો
११ धोखेबाज दगाખોર
१२ नामवर નામીચો
१३ निकम्मा નકામો, નિરુપયોગી
१४ कड़ा સખ્ત, કઠણ
१५ पैना તીક્ષ્ણ, તીણું
१६ टेढ़ा વાંકું

१७ पड़ौसी પડોશી
१८ युवा, યુવાન,
१९ बूढ़ा, ઘરડો
२० क्वाँरी કુંવારી
२१ महिमान, महेमान પરોણો
२२ वारिस વારસ
२३ काना કાણો
२४ नटखट તોફાની
२५ चापलूस ખુશામતિયો
२६ मुनासिब યોગ્ય
२७ जिद्दी હઠીલો
२८ चौकोर ચોખંડો
२९ नाचीज़ તુચ્છ
३० बेचारा બિચારો
३१ मुड़ा हुआ વળેલો
३२ तिरोहित અંતર્ધાન
३३ बेहया નિર્લજ
३४ दाखिल પેઠેલો
३५ नौसिखिया નવશિખાઉ
३६ महीन ઝીણું
३७ बावला ગાંડો
३८ गीला ભીનો
३९ सूती સુતરાઉ
४० जिन्दादिल વિનોદપ્રિય, રસિક
४१ ग़लत અશુદ્ધ
४२ हँसोड़ હસમુખો
४३ नाबालिग़ સગીર
४४ ठोस નક્કર
४५ गेहुँआ ઘઉંવર્ણો
४६ एहसानमन्द આભારી
४७ तरल પ્રવાહી
४८ मुर्दा મરેલો
४९ कुर्क જપ્ત
५० डावाँडोल ડામાડોળ
५१ काफ़ी પર્યાપ્ત, પૂરતું
५२ अल्प થોડું
५३ ग़ैर પારકો
५४ घरेलू ઘરનો
५५ गँवार ગમાર, ગામડીઓ
५६ ज़िन्दा જીવતો
५७ लजीला શરમાળ
५८ तेज़ ધારદાર
५९ दंगई તોફાની
६० दुलारा લાડીલો
६१ तबाह તોબા
६२ दिलचस्प મનોહર, રસિક
६३ चंगा સારો
६४ चढ़िया સારી જાતનો, ઉત્તમ
६५ गढंत બનાવટી, ઘડી કાઢેલી
६६ लाड़ला લાડકવાયો
६७ निहायत અત્યન્ત
६८ नीका ઉત્તમ
६९ घटिया હલકી જાતનો
७० खोखला પોલો

७१ अपरिचित અજાણ્યો
७२ उऋण ઋણમુક્ત
७३ गठीला ધાટીલું
७४ दिवालिया દેવાળિયો
७५ खीस વ્યર્થ, બરબાદ
७६ दुरुस्त ઠીક
७७ ख़िलाफ विरुद्ध, प्रतिकूळ
७८ अथाह ધણું ઊંડું
७९ अतीव અત્યંત
८० दिक हेरान
८१ ख़तावार અપરાધી
८२ उतारू તૈયાર

विभाग चौबीसवाँ – अव्यय

१ अतिरिक्त સિવાય
२ वरन् પણ
३ भी પણ (યે ના અર્થમાં)
४ अतएव એટલા માટે
५ किन्तु પણ
६ पर પણ
७ यदि જો
८ तदपि તોપણ
९ इर्दगिर्द આજુબાજુ
१० ओर તરફ
११ सिवा સિવાય
१२ बगैरह વગર
१३ अब तक હજી સુધી
१४ का, के, की નો, ના, ની
१५ वास्ते માટે
१६ जो कि જો કે
१७ भांति જેમ, પેઠે
१८ ज़ाहि प्रगट
१९ फलानो ફલાણો
२० तिस पर તે છતાં
२१ कि કે
२२ क्यों कि કેમકે
२३ और અને
२४ परन्तु પણ
२५ लेकिन પણ
२६ यद्यपि જો કે
२७ सामने સામે
२८ तरह પેઠે
२९ जगह વતી, બદલે
३० विना વગર
३१ जब तक જ્યાંસુધી
३२ कब तक ક્યાંસુધી
३३ लिये માટે
३४ बाद પછી
३५ अबका હમણાંનું
३६ करके કરીને

३७ झटपट જલદી
३८ पास પાસે
३९ जब तक જ્યાંસુધી
४० प्रायः ઘણે ભાગે
४१ करीब લગભગ
४२ चुपचाप છાનામાના
४३ तरहसे રીતથી, રીતે
४४ सब બધું
४५ अनुग्रहपूर्वक કૃપા કરીને
४६ बिलकुल તદ્દન
४७ कुछकुछ કંઈ કંઈ
४८ मत ના
४९ सारा બધું
५० फिर फिर વારે ઘડીએ
५१ प्रतिदिन દરરોજ
५२ रोजमर्रा હરહમેશ
५३ दूसरे दिन બીજે દિવસે
५४ अब भी હજી પણ
५५ यकायक એકાએક
५६ ठीक ઠીક
५७ उसके बाद તેના પછી
५८ जल्दी ઉતાવળે
५९ अक्सर ઘણું કરીને
६० एक दफा એક વાર
६१ अच्छी तरहसे સારી રીતથી
६२ और भी બીજું યે
६३ आधा અડધું
६४ सिर्फ़ ફક્ત
६५ सचमुच ખરેખર
६६ इस वजहसे આ કારણથી
६७ अधी તાબે
६८ निस्सन्देह ચોક્કસ
६९ समय पर વખતે
७० इत्तफ़ाकसे ખાતરીથી
७१ लगातार હમેશાં
७२ कदम ब कदम પગલે પગલે
७३ और कभी વળી ક્યારેક
७४ अब से અત્યારથી
७५ हठात् દૈવયોગે
७६ अब तक હજીસુધી
७७ सम्प्रति હમણાં
७८ तक સુધી
७९ ज्यादा વધારે
८० थोड़ा बहुत થોડું ઘણું
८१ अच्छा સારું
८२ भद्दा ઢંગધડા વગરનું
८३ निकम्मा નકામું
८४ हाँ હા
८५ खफ़ा ક્રોધાયમાન
८६ घूंस લાંચ
८७ मुहताज़ ગરીબ
८८ सौतेला ઓરમાન, સાવકો
८९ खुर्राट જમાનાનો ખાધેલો
९० ख़ैरख़ाह શુભચિંતક

९१ कतिपय કેટલાક
९२ कडुआ કડવું
९३ इकहरा એકવડું
९४ खामोश મૌન
९५ चटकीला ઓપદાર
९६ नापाक અશુદ્ધ
९७ जंगी લડાયક
९८ उद्यत તૈયાર
९९ अतीत ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલો
१०० दुबला પાતળો, કમજોર
१०१ तनिक લગાર
१०२ दूसरा બીજું
१०३ हैरान દુઃખી
१०४ दिलबर પ્રિય
१०५ निठल्ला ધંધા વગરનો, બેકાર
१०६ नेक ઉત્તમ
१०७ निखट्टू ભટકેલ, નકામો
१०८ दाहिना જમણો
१०९ चमकीला ચળકતો
११० निरक्षर અભણ
१११ ज़हरीला ઝેરીલો
११२ नया નવો
११३ जानकार જાણીતો
११४ धनी ધનવાન
११५ नामौजूद ગેરહાજર
११६ गहरा ઊંડું
११७ गूँगा મૂંગો, મૂઢ
११८ नंगा નાગો
११९ निठुर નિષ્ઠુર
१२० चौकन्ना સાવધાન
१२१ बायाँ ડાબો
१२२ देहाती ગામડિયો
१२३ मटमैला ગોબરો
१२४ पुराना જૂનો
१२५ पतला પાતળો
१२६ लम्बा લાંબો
१२७ आलसी આળસુ
१२८ चौड़ा પહોળો
१२९ तङ्ग કસેલો, સાંકડો
१३० जीता જીવતો
१३१ बेशर्म નિર્લજ્જ
१३२ लाजवाब અદ્વિતીય, નિરુત્તર
१३३ नंगधडंग તદ્દન નાગો
१३४ चितकबरा કાબરચીતરો
१३५ भड़कीला ભપકાદાર
१३६ मामूली સામાન્ય
१३७ लंबोतरा લંબગોળ
१३८ अंडबंड અસંબદ્ધ
१३९ गिरफ्तार કેદ કરેલો
१४० हरा લીલા રંગનો
१४१ डरपोक બીકણ
१४२ अनजान અજાણ્યો
१४३ नक्कू લાંબા નાકવાળો
१४४ नाटा ઠીંગણો

१४५ आपत्तिजनक वांधाभर्युं
१४६ अच्छा सारो
१४७ भीषण भयंकर
१४८ शानदार ખૂબીવાળું, કીર્તિવંતુ
१४९ दागाहुआ ડામેલો
१५० लापता ગેબ, અદશ્ય
१५१ छोटा નાનો
१५२ पालतू પાળેલો
१५३ गञ्जा ટાલિયો
१५४ इकलौता એકનો એક (પુત્ર)
१५५ कुरबान બલિદાન આપેલો
१५६ खाना बदोश ઘરબાર વગરનો
१५७ अव्वल પહેલા નંબરનો
१५८ अवैतनिक વગર પગારે કામ કરનાર
१५९ लहलहा લીલુંછમ (ઝાડ)
१६० दुधारी દૂઝણી (ગાય)
१६१ ढीठ અવિવેકી, સાહસી
१६२ अधेड़ આધેડ ઉમરનો
१६३ कानूनी કાયદા સંબંધી
१६४ कालाकलूटा કાળો શાહી જેવો
१६५ दुनाली બે નળીવાળી (બંદૂક)
१६६ घुमक्कड रખડતો
१६७ घूँघरवाले વાંકડિયા (વાળ)
१६८ चचेरा પિતરાઈ
१६९ दुधमुँहा ધાવણું (બાળક)
१७० कुनकुना=કોકરવરણું (પાણી)
१७१ दुर्द्धर મુશ્કેલ
१७२ तैराक પાણીમાં સારું તરનારો
१७३ दूरंदेश દીર્ધદષ્ટિવાળો
१७४ पुच्छल પૂંછડીઓ (તારો)
१७५ निरपेक्ष અપેક્ષા વગરનો
१७६ निरभ्र વાદળ વગરનું (આકાશ)
१७७ गुमराह ઊંધે રસ્તે જનારો
१७८ गाफ़िल અસાવધાન
१७९ नामांकित નામીચો, પ્રખ્યાત
१८० नीला આસમાની રંગનો
१८१ अक्खड અક્કડ
१८२ खूँखार લોહી પીનારો

विभाग तेवीसवाँ – क्रियाविशेषण

१ यों આમ
२ ज्यों જેમ
३ त्यों તેમ
४ क्यों કેમ
५ अब અત્યારે
६ जब જ્યારે
७ तब ત્યારે
८ कब ક્યારે
९ यहाँ અહીં
१० जहाँ જ્યાં

११ वहाँ ત્યાં
१२ कहाँ ક્યાં
१३ इधर અહીં
१४ जिधर જ્યાં
१५ उधर ત્યાં
१६ किधर ક્યાં
१७ इतना આટલું
१८ जितना જેટલું
१९ उतना તેટલું
२० कितना કેટલું
२१ ऐसा એવું
२२ जैसा જેવું
२३ तुरन्त તુરત
२४ आख़िर છેવટે
२५ तत्क्षण તરત જ
२६ हमेशा હમેશાં
२७ बार बार વારંવાર
२८ पुनः पुनः ફરી ફરી
२९ बहुत समय ઘણીવાર
३० क्वचित् क्वचित् કદી કદી
३१ नज़दीक નજીક
३२ बीचोंबीच વચ્ચોવચ્ચ
३३ ओर તરફ
३४ अन्तमें છેવટે
३५ फौरन જલદી
३६ हरसाल દરસાલ
३७ हालमें હમણાં
३८ आदिमें પહેલાં
३९ बुरी तरहसे ખરાબ રીતે
४० कहीं કોઈ જગાએ
४१ कभी કદી
४२ कि કે
४३ वैसा તેવું
४४ कैसा કેવું
४५ आगे આગળ
४६ पीछे પાછળ
४७ भीतर અંદર
४८ बाहर બહાર
४९ कल કાલે
५० परसों પરમ દિવસે
५१ अतरसों ચોથે દિવસે
५२ सुबह (को) સવારે
५३ दोपहर (को) બપોરે
५४ शामको સાંઝે
५५ आधी रातको અડધી રાતે
५६ पौ फटे વહાણું વાયે, મળસ્કે
५७ इस साल ઓણ
५८ पिछले साल પહોર
५९ किसी ओरसे કોઈ બીજી જગાએથી
६० जान बूझ कर જાણી જોઈને
६१ आप से आप પોતાની મેળે
६२ अगल बगल આજુબાજુ
६३ कैसे કેવી રીતે
६४ जैसे જેવી રીતે

६५ वैसे તેવી રીતે
६६ ऐसे એવી રીતે
६७ अनंतर પછી
६८ अंदाज़न અંદાજથી
६९ शीघ्र જલદી
७० एक बारगी અચાનક
७१ इधर उधर અહીંતહીં
७२ अकारथ નકામું
७३ किस्म તરેહ, પ્રકાર
७४ तरीका રીત
७५ रीति રીત
७६ पीछे પાછળ
७७ यथा જેમ
७८ अहो! અહો!
७९ ही જ
८० यानी અર્થાત્
८१ अरे! ઓ!
८२ या અથવા
८३ यदि, वा કિંવા
८४ अलबत्ता નિસ્સંદેહ, અલબત
८५ आज से આજથી
८६ फिर પછી
८७ तनिक જરા
८८ बहुत करके ઘણું કરીને
८९ बुरा ખરાબ
९० सच સાચું
९१ बे रोकटोक બેધડક
९२ धीरे धीरे ધીમે ધીમે
९३ आम तौर पर સામાન્ય રીતે
९४ ढंग રીત
९५ सहित સાથે
९६ बल्कि પરન્તુ, બલ્કે
९७ धन्य શાબાશ
९८ अबे! ઓ, અરે, એ!
९९ अरर અરેરે
१०० अरी અલી
१०१ काफी પૂરતું, બસ
१०२ वा અથવા
१०३ अलम् બસ
१०४ बहुत ઘણું

विभाग चौवीसवाँ – क्रियापद

१ भुनाना વટાવવું
२ जाँचना તપાસવું
३ मंडराना વારંવાર ઉપર ઊડવું, ઘેરાવું
४ झिलमिलाना ચમકવું, મંદમંદ પ્રકાશિત થવું
५ उकताना (ऊबना) કંટાળવું
६ मलना ચોળવું, મસળવું

७ निपटाना निवेडो लाववो
८ घूमना फरवुं
९ किचकिचाना दांत कच्चकचावया
१० बिछाना पाथरवुं
११ दबोचना गळु दबाववुं
१२ दहाड़ना गर्जना करवी
१३ कुचलाना कचडवुं, छूंदवुं
१४ टटोलना शोधवुं, तपासवुं
१५ पंखा झलना पंखो नाखवो
१६ झड़ना पाना, वाळ, वगेरेनुं खरवुं
१७ मूँदना मींचावुं, बीडावुं
१८ गुदगुदाना गलीपची करवी
१९ गूंदना गूंदवुं
२० गूंथना गूंदवुं
२१ छलकना छलकावुं
२२ झिंझोड़ना वींझवुं
२३ चीखना चीस पाडवी
२४ दौड़ना दोडवुं
२५ भागना नासवुं
२६ डिगना डगवुं
२७ जगना जागवुं
२८ सोना सूवुं
२९ नींद लेना ऊंघवुं
३० जनना जणवुं
३१ फैलना पसरी जवुं
३२ खिसकना खसी जवुं
३३ बाट देखना राह जोवी
३४ खाना खावुं
३५ चुपड़ना चोपडवुं
३६ झल्लाना खिजवावुं
३७ दुबकना लपावुं
३८ सौंपना सोंपवुं
३९ देना आपवुं
४० धुनना पींजवुं
४१ ठूंसना ठांसवुं
४२ काटना कापवुं
४३ तुतलाना तोतडावुं
४४ खिसियाना क्रोधित थवुं
४५ उलटना ऊंधुं पडवुं
४६ खरोंचना खोतरवुं
४७ नोंचना चूंथवुं, वतडियां भरवां
४८ हटना खसवुं
४९ चहकना चक चक करवुं, पक्षीओनुं बोलवुं
५० रिसाना रीसावुं
५१ पाथना थापवुं
५२ दुहना दोहवुं
५३ चलना चालवुं
५४ पढ़ना वांचवुं, भणवुं
५५ लिखना लखवुं
५६ भोंकना भसवुं, भूंकवुं
५७ बैठना बेसवुं
५८ बेचना वेचवुं
५९ रखना मूकवुं

૬૦ होना થવું
૬૧ उठाना ઊંચકવું
૬૨ आना આવવું, આવડવું
૬૩ जाना જવું
૬૪ निकालना કાઢવું
૬૫ पीटना મારવું
૬૬ मिलना મળવું
૬૭ थूकना થૂંકવું
૬૮ दमकना ચમકવું
૬૯ उबलना ઊકળવું
૭૦ उमड़ना ઉભરાવું
૭૧ खेलना રમવું
૭૨ रौंदना પગ નીચે કચડવું
૭૩ घसीटना ઘસડવું
૭૪ तैरना તરવું
૭૫ घिसना ઘસવું
૭૬ घुसना પેસવું
૭૭ कहना કહેવું
૭૮ हिलना હાલવું
૭૯ चिताना ચેતવવું
૮૦ दुतकारना ધુત્કારવું
૮૧ थपकना થાબડવું
૮૨ नापन માપવું
૮૩ भूनना શેકવું, ભાફવું
૮૪ पहिचानना ઓળખવું
૮૫ निगलना ગળવું, ગળી જવું
૮૬ पिघलना ઓગળવું
૮૭ खखारना ખંખારવું
૮૮ खेना હોડી ચલાવવી, હંકારવું
૮૯ लाँघना ઓળંગવું
૯૦ कुढ़ना મનમાં બળવું
૯૧ जुटाना ભેગું કરવું, એકઠું કરવું
૯૨ निचोड़ना નિચોવવું
૯૩ उलझना ગુંચવાવું
૯૪ सुलझाना ખૂલવું, ઊકલવું
૯૫ ढाँपना ઢાંકવું
૯૬ झेंपना શરમાવું
૯૭ औटना ઉકાળવું, કઢવું
૯૮ गँवाना ખોવું, ગુમાવવું
૯૯ टकराना અથડાવું
૧૦૦ घुड़कना ઘૂરકવું
૧૦૧ मुरझाना કરમાવું
૧૦૨ चिल्लाना પોકારવું
૧૦૩ सोचना વિચારવું
૧૦૪ झगड़ना લડવું, કજિયો કરવો
૧૦૫ ऐंठना અકડવું, મરડવું
૧૦૬ पिरोना પરોવવું
૧૦૭ दुहराना બેવડવું, ફરી કહેવું
૧૦૮ निहारना જોવું, નિહાળવું
૧૦૯ सीना સીવવું
૧૧૦ धधकना ભભકવું
૧૧૧ डकारना ઓડકાર ખાવો
૧૧૨ धँसना પેસી જવું, સમાવું
૧૧૩ ढोना વહેવું, ભાર ઊંચકવો

૧૧૪ कुतरना કાતરવું
૧૧૫ निराना નીંદવું
૧૧૬ जोतना જોડવું, ખેડવું
૧૧૭ छिड़ना શરૂ થવું
૧૧૮ छेड़ना પજવવું, છેડવું
૧૧૯ छौंकना વઘારવું
૧૨૦ झाड़ना વાળવું, ખંખેરવું
૧૨૧ गड़ना દટાઈ જવું
૧૨૨ उगलना મોઢામાંથી ફરી કાઢવું
૧૨૩ कै करना ઓકવું, ઉલટી કરવી
૧૨૪ चौंकना ચમકવું, ચોંકવું
૧૨૫ छिलना છોલવું
૧૨૬ डालना નાખવું
૧૨૭ ढूँढ़ना શોધવું
૧૨૮ उड़ेलना રેડવું
૧૨૯ छलकना છલકાવું
૧૩૦ छिपना સંતાવું
૧૩૧ जलना બળવું
૧૩૨ चखना ચાખવું
૧૩૩ निबाहना નભાવવું
૧૩૪ कुम्हलाना કરમાવું
૧૩૫ गिरना પડવું
૧૩૬ जँभाना બગાસું ખાવું
૧૩૭ छानना ચાળવું
૧૩૮ ठिठुरना થરથરવું, ધ્રૂજવું
૧૩૯ सुलगाना સળગાવવું
૧૪૦ छूना અડકવું
૧૪૧ पहनना પહેરવું
૧૪૨ झिझकना સંકોચાવું
૧૪૩ झेलना સહવું, વેઠવું
૧૪૪ छिड़कना છાંટવું
૧૪૫ फाँदना કૂદવું
૧૪૬ झुकना નમવું
૧૪૭ घिरना ઘેરાવું
૧૪૮ रटना ગોખવું
૧૪૯ थकना થાકવું
૧૫૦ देखना જોવું
૧૫૧ दिखना નજરે પડવું, દેખાવું
૧૫૨ जीमना જમવું
૧૫૩ मिलना મળવું, મેળાપ કરવો
૧૫૪ मिलाना મેળવવું
૧૫૫ मुड़ना પાછા વળવું
૧૫૬ फिसलना સરવું, પડવું
૧૫૭ पेरना પીલવું
૧૫૮ पेश करना રજૂ કરવું
૧૫૯ सटाना જોડવું
૧૬૦ ठहरना થોભવું
૧૬૧ चबाना ચાવવું
૧૬૨ उभाड़ना, उभारना ઉશ્કેરવું
૧૬૩ चुनना વીણવું, પસંદ કરવું,
૧૬૪ चुगना ચણવું [ચૂંટવું
૧૬૫ कुरेदना ખોતરવું
૧૬૬ उगाहना ઉઘરાવવું
૧૬૭ सेना સેવવું (ઈંડાં)

१६८ रूठना रिसावुं
१६९ बुझना होलववुं
१७० बूझना समजवुं
१७१ लौटना पाछा वळवुं
१७२ सराहना वखाणवुं
१७३ बाँटना वहेंचवुं
१७४ गिनना गणवुं
१७५ पोंछना लूछवुं
१७६ चिपकना चोंटवुं
१७७ कूटना खांडवुं
१७८ बटोरना उसडवुं, એकठुं करवुं
१७९ सोचना विचारवुं
१८० बिखेरना वेरवुं, वीखेरवुं
१८१ अघाना धरावुं, तृप्त थवुं
१८२ रोना रडवुं
१८३ दागना डामवुं, तोप फोडवी
१८४ अपनाना पोतीकुं करवुं, स्वीकार करवा
१८५ बोना वाववुं
१८६ गिड़गिड़ाना करगरवुं
१८७ अकुलाना अकळावुं
१८८ थामना रोकवुं, अटकाववुं
१८९ इठलाना घमंड करवो, गर्व करवो
१९० अलापना गावुं
१९१ उफनना उभरावुं
१९२ कोसना निन्दा करवी, खरुं-खोटुं संभळाववुं
१९३ गढ़ना बनाववुं
१९४ घिनाना सूग चडवी
१९५ चहकना किलकिलाट करवो
१९६ झकोरना वींझोडवुं
१९७ झाड़ना साफ करवुं
१९८ झूमना डोलवुं
१९९ ढकेलना धक्को मारवो
२०० तरसना उत्कंठित थवुं, ललचावुं, लोभावुं,
२०१ दहलना डरी जवुं, थरथरी जवुं
२०२ निखारना साफ अथवा स्वच्छ [करवुं
२०३ पकना परिपकव थवुं
२०४ पगना मग्न थवुं, रसमां डूबवुं,
२०५ पगुराना, जुगलाना वागोळवुं
२०६ बहाना वहेवडाववुं
२०७ बिछुड़ना जुदा पडवुं
२०८ पीसना पीसवुं, चूर्ण करवुं
२०९ भाना पसंद पडवुं
२१० भेंटना मळवुं, मुलाकात करवी
२११ लहलहाना विकसवुं
२१२ लूटना लूटवुं
२१३ सड़ना सडी जवुं
२१४ सहमना संकुचित थवुं, भय [पामवो
२१५ सूँघना सूंघवुं
२१६ हवकना गभरावुं, व्याकुल थवुं
२१७ हड़पना हजम करी जवुं, खाई जवुं
२१८ हुलसना प्रसन्न थवुं
२१९ लुकना छुपावुं, संतावुं
२२० सधना सिद्ध थवुं, बनवुं

રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો

રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોના ઉપયોગથી ભાષામાં મધુરતા, પ્રૌઢતા અને ચમત્કાર આવે છે. વાચક પર એવી ભાષાનો પ્રભાવ પણ બહુ પડે છે; તેથી તેવી ભાષાની કિંમત વધારે ગણાય છે.

વાક્યનો અમુક અંશ કે પ્રયોગ પોતાનો શબ્દાર્થ ન સમજાવતાં જ્યારે ભાવાર્થ અથવા ગર્ભિત અર્થ બતાવે છે ત્યારે તે રૂઢિપ્રયોગ હિંદીમાં मुहावरा કહેવાય છે.

કહેવતને હિંદીમાં कहावत અથવા लोकोक्ति કહે છે. રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતમાં ભેદ એ છે કે કહેવત સ્વતંત્ર રૂપે આખા વાક્ય તરીકે આવે છે જ્યારે રૂઢિપ્રયોગ અપૂર્ણ હોય છે ને વાક્યની પૂર્તિ તરીકે કે તેના એક અંગ તરીકે વપરાય છે. લખનાર કે બોલનાર પોતાના કથનને સંગીન અને જોશીલું બનાવવાને માટે કહેવતનો ઉપયોગ કરે છે. જેમકે: સંગીતનો જલસો થઈ રહ્યો હોય ને તેમાં આવીને કોઈ કાંઈ દખલ કરે તો કહેવાય છે કે "રંગમાં ભંગ થયો".

અહીં આ વિભાગમાં ચાલુ વ્યવહારના થોડા હિંદી રૂઢિપ્રયોગો ને કહેવતો આપ્યાં છે. હિંદી मुहावरा તથા कहावतों જેવાજ ગુજરાતી રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો મળ્યાં છે ત્યાં ત્યાં તેજ મૂક્યાં છે. જ્યાં કોઈક નથી મળ્યાં ત્યાં તેનો અર્થ મૂકેલો છે.

આ બન્ને વસ્તુઓ સાહિત્યનાં વિશિષ્ટ અંગો હોઈ, બન્ને ભાષામાં પ્રચલિત રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો તેના યથાર્થ અનુવાદ સાથે આપ્યાં છે.

मुहावरे = રૂઢિપ્રયોગો

१ **अंग अंग ढीला होना** સાંધે સાંધા ઢીલા થઈ જવા.
२ **अंग अंग मुसकराना** રોમેરોમનું નાચી ઊઠવું.
३ **अंगार उगलना** અત્યંત ક્રોધિત ભાવે બોલવું.
४ **अंगार बरसना** અંગારા ઝરવા, ઘોમ ધખવો.
५ **अँगूठा दिखाना** ઠીંગો કરવો.
६ **अंतड़ियोंमें बल पड़ना** હસી હસીને પેટનું દુખવું.
७ **अंधेकी लकड़ी** આંધળાની લાકડી.
८ **अंधेरे घरका उजाला** અંધારા ઘરનો દીવો.
९ **अक्ल चकराना** અક્કલનું કામ નહીં કરવું.
१० **अक्ल पर पत्थर पड़ना** અક્કલ ન ચાલવી; બુદ્ધિનું બહેર મારી જવું.
११ **अक्ल सठिया जाना** સાંઠે બુદ્ધિ નાઠી.
१२ **अगर मगर करना** ગલ્લાતલ્લા કરવા.
१३ **अटकल पच्चू** અનુમાન.
१४ **अड्डा जमाना** અડ્ડો જમાવવો.
१५ **अपना उल्लू सीधा करना** સ્વાર્થ સાધવો.
१६ **अपना सा मुँह ले कर रह जाना** મોં પડી જવું.
१७ **अपनी खिचड़ी अलग पकाना** પોતાનો ચોકો જુદો કરવો.
१८ **अपने पाँओं पर आप कुल्हाड़ी मारना** પોતાના પગમાં કુહાડી મારવી.
१९ **अपने मुँह मियाँमिट्ठू बनना** આપવડાઈ કરવી.
२० **आँख उठा कर न देखना** આંખ ઊંચી કરીને ન જોવું.
२१ **आँखें फेर लेना** મોં ફેરવી લેવું (પ્રતિકૂળ થવું)
२२ **आँखोंका काँटा होना** આંખમાં ખટકવું. (વિઘ્નરૂપ સમજવું)
२३ **आँखोंका तारा** આંખની કીકી. (અત્યંત પ્રિય)
२४ **आँखोंके आगे अँधेरा छाना** આંખ આગળ અંધકાર છવાવો.

२५ **आँच न आने देना** આંચ ન આવવા દેવી.
२६ **आँसू पीकर रह जाना** ગમ ખાઈ જવી; મૂંગે મોંઢે સહન કરી લેવું.
२७ **आग-बबूला होना** તપી આવવું.
२८ **आटे-दालका भाव मालूम होना** (માથે પડે ત્યારે) ખબર પડવી.
२९ **आड़े हाथों लेना** આડે હાથે લેવો.
३० **आपे से बाहर होना** ગુસ્સામાં કે આનંદના આવેશમાં જાતને ભૂલી જવી.
३१ **आसमान टूट पड़ना** આકાશ તૂટી પડવું. (એકાએક દુઃખ આવી પડવું)
३२ **आसमान सिर पर उठाना** ધમાચકડી કરવી.
३३ **आस्तीनका साँप** કપટી મિત્ર; હિતશત્રુ.
३४ **ईदका चाँद होना** લાંબે સમયે દર્શન થવાં.
३५ **उधेड़-बुन** વિમાસણ.
३६ **कलेजा थामकर रह जाना** મન મારીને રહી જવું.
३७ **कलेजा मुँहको आना** જીવ ગભરાવો.
३८ **कानों-कान खबर न होना** અણસારો પણ ન થવા દેવો.
३९ **काफ़ूर होना** ગેબ થઈ જવું.
४० **काया पलट जाना** કાયા પલટાઈ જવી.
४१ **किरकिरा हो जाना** રંગમાં ભંગ પડવો.
४२ **कुत्तेकी मौत मरना** કૂતરાને મોતે મરવું.
४३ **खटाईमें पड़ना** જંજાળમાં ફસાવું.
४४ **खाक छानना** ભટકવું.
४५ **खोपड़ी गंजी करना** મારી મારીને માથાની તાલ પાડવી.
४६ **गड़े मुर्दे उखाड़ना** દટાયલા પોપડા ઉખેડવા.
४७ **गला घोंटना** જુલમ કરવો; ગુંગળાવવું.
४८ **गागरमें सागर भरना** ગાગરમાં સાગર સમાવવો.
४९ **गाल बजाना** શેખી કરવી.

५० **गुदड़ीका लाल** ચીંથરે વીંટયું રતન.
५१ **गुलछर्रे उड़ाना** લહેર કરવી.
५२ **घर सिर पर उठाना** ગામ માથે કરવું.
५३ **घिग्घी बँधना** કંઠ રૂંધાવો.
५४ **चट कर जाना** હોઈયાં કરી જવું.
५५ **चहल-पहल मचना** અવરજવર રહેવી.
५६ **चारों खाने चित गिरना** ચત્તાપાટ પડવું.
५७ **चूड़ियाँ पहनना** બંગડીઓ પહેરવી.
५८ **चेहरा उतरना** મોં ઊતરવું, ઉદાસ થવું.
५९ **चेहरे पर हवाइयाँ उड़ना** ચહેરાનું (ભયથી) પીળા–ફીક્કા પડવું.
६० **चैनकी बंशी बजाना** અમનચમનમાં રહેવું.
६१ **छक्के छूटना** છક્કા છૂટવા; હાંજાં ગગડી જવા.
६२ **जूता चाटना** પગ ચાટવા; ખુશામત કરવી.
६३ **झख मारना** ઝખ મારવી; નછૂટકે કરવું.
६४ **टका-सा मुँह लेकर रह जाना** ભોંઠા પડવું.
६५ **टाँग अड़ाना** દખલગીરી કરવી; ડહાપણુ ડહોળવું.
६६ **टाँय-टाय फिस** ધામધૂમ ને ફુસ!
६७ **टेढ़ी खीर** મુશ્કેલ કામ.
६८ **डींग मारना** બડાઈ હાંકવી.
६९ **दाँत खट्टे करना** દાંત ખાટા કરી નાખવા; ખબર પાડી દેવી.
७० **दाँतों तले उँगली दबाना** દાંત તળે આંગળી દબાવવી.
७१ **दुम दबा कर भागना** ઊભી પૂછડીએ નાસવું.
७२ **धोखे की टट्टी** ભ્રમમાં નાખનારી વસ્તુ.
७३ **नाकमें दम करना** નાકમાં દમ ભરાવવો, અકળાવવું, પરેશાન કરવું.
७४ **पाँव (पैर) उखड़ जाना** કદમ ઊખડી જવા; પીઠ ફેરવી નાસી જવું.

७५ **बगलें झाँकना** બાઘા થઈ જવું; નિરુત્તર બની જવું.
७६ **बातका बतंगड़ बनाना** વાતનું વતેસર કરવું.
७७ **बाल भी बाँका न होना** વાળ પણ વાંકો ન થવો.
७८ **भाड़ झोंकना** હજામપટ્ટી કરવી.
७९ **भेड़ियाधसान** ગાડરીઆ પ્રવાહ.
८० **माईका लाल** માઈનો પૂત.
८१ **मुँहकी खाना** ચાટ પડવું.
८२ **रामकहानी** રામકહાણી. (આપવીતી)
८३ **रोंगटे खड़े होना** રૂવાં ખડાં થવાં.
८४ **लहूके आँसू पीना** લોહીનાં આંસુ સારવાં; મુંગે મોંઢે દુઃખ સહન કરવું.
८५ **लोहा मानना** આણ માનવી; આધીનતા સ્વીકારવી.
८६ **सिक्का बैठना** વટ પડી જવો; સિક્કો બેસી જવો.
८७ **सिर-आँखों पर** માથે ચડાવવું; આંખ માથા પર.
८८ **हक्का-बक्का रह जाना** ડઘાઈ જવું.
८९ **हड़प करना** હોઈયાં કરી જવું; પચાવી પડવું.
९० **हवाका रुख देखना** તેલ જોવું ને તેલની ધાર જોવી.
९१ **हाथके तोते उड़ जाना** હાંજાં ગગડી જવા.
९२ **हाथ बँटाना** હાથ દેવો; મદદ કરવી.
९३ **हाथ साफ़ करना** હાથ મારવો.
९४ **हाथोंहाथ बिकना वा उड़ना** વાતવાતમાં વેચાઈ જવું.
९५ **हामी भरना** શાખ પૂરવી; જામીન થવું.
९६ **होश उड़ना या जाता रहना** હોશકોશ ઊડી જવા.
९७ **होश ठिकाने होना** હોશમાં આવવું.

लोकोक्तियाँ = કહેવતો

१ **अंधोंमें काना राजा** આંધળામાં કાણો રાજા; ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન.

२ **अकेला चना भाड़ नहीं फोड़ सकता** એક હાથે તાળી ન પડે.

३ **अब पछताये होत क्या जब चिड़ियाँ चुग गईं खेत** રાંડ્યા પછીનું ડહાપણ શા કામનું ?

४ **अरहरकी टट्टी गुजराती ताला** છાણના દેવને હીરાની આંખો.

५ **आँखसे दूर दिलसे दूर** ઉંબર પાર તે ડુંગર પાર.

६ **आँखके अँधे नाम नयनसुख** નામ મોટાં ને ગુણ ખોટા.

७ **आँधीके आम** ટકાનું ત્રણ શેર.

८ **आज किधरका चाँद निकला है ?** આજ સૂરજ કયી દિશામાં ઊગ્યો છે ?

९ **आटेके साथ घुन भी पिसना** પાપડી ભેગી ઇયળ બફાવી.

१० **आप भला तो जग भला** આપ ભલા તો જગ ભલા.

११ **आप हारे बहूको मारे** નબળો માટી બૈયર પર શૂરો.

१२ **आमके आम गुठलियोंके दाम** એક પંથ દો કાજ.

१३ **आम खानेसे काम, पेड़ गिननेसे क्या काम** કામથી કામ.

१४ **ऊँटके मुँहमें जीरा** ઊંટને મોંએ જીરૂં; દરિયામાં ખસખસ.

१५ **एक थैलीके चट्टेबट्टे** એક જ વાડીના મૂળા.

१६ **एक तंदरुस्ती हज़ार नियामत** પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા.

१७ **एक तो चोरी दूसरी सीनाज़ोरी** ચોરી ને ઉપર શીરજોરી.

१८ **एक तो करेला कड़वा दूसरा नीम चढ़ा** કડવું કારેલું ને લીમડે ચઢ્યું; મરકટ ને વળી મદિરા પીધી.

१९ **ओस चाटे प्यास नहीं बुझती** હાથ ચાટે પેટ નહિ ભરાય.

२० **कढ़ाईसे गिरा चूल्हेमें पड़ा** હોલામાંથી ચૂલામાં પડવું.

२१ **करेगा सो भरेगा** કરણી તેવી ભરણી.

२२ **काटो तो खून नहीं** કાપો તો લોહી નીકળે નહિ.

२३ **काबुलमें क्या गधे नहीं होते** ગામ ત્યાં ઢેડવાડો.

२४ **काला अक्षर भैंस बराबर** કાળા અક્ષર ભેંસ બરાબર.

२५ **कुत्ते को घी हज़म नहीं होता** બિલાડીના પેટમાં ખીર ન ટકે.

२६ **कोयलोंकी दलालीमें हाथ काले** કોયલાની દલાલીમાં હાથ કાળા.

२७ **खग जाने खग ही की भाषा** જેનાં કામ તે કરે.

२८ **खिसियानी बिल्ली खंभा नोचे** શરમીંદા પડીને ક્રોધિત થાય ત્યારે કહેવાય છે.

२९ **खुदा गंजेको नाखून न दे** કુપાત્રે દાન ન દેવું.

३० **गंजी यार किसके, दम लगाया खिसके** ગરજ સરી ને વૈદ વેરી; મતલબી યાર.

३१ **ग़रीब तेरे तीन नाम: झूठा, पाजी, बेईमान** ગરીબ તારાં ત્રણ નામ: જુઠ્ઠો, પાજી, બેઈમાન.

३२ **गवाह चुस्त मुद्दई सुस्त** જણનારીમાં જોર ન મળે તો દાયણ શું કરે?

३३ **गोदमें लड़का शहर भर ढिंढोरा** કેડે છોકરું ને ગામ શોધ્યું.

३४ **घरका भेदी लङ्का ढावे** ઘર ફૂટે ઘર જાય.

३५ **घरकी खेती** ઘરમાં નીપજતી ચીજ.

३६ **चिकने मुँहको सब चूमते हैं** બાવો બોલ્યો ને બોદલી નાચ્યાં.

३७ **चोर की दाढ़ीमें तिनका** ચોરની દાઢીમાં તણખલું.

३८ **छोटे मुँह बड़ी बात** નાને મોંએ મોટી વાત.

३९ **जमात करामात** સંગઠન એ જ શક્તિ; **संहतिः कार्यसाधिका**

४० **जल में रहना मगरसे बैर** પાણીમાં રહેવું ને મગર સાથે વેર.

४१ **जाकी रही भावना जैसी प्रभु मूरत देखी तिन तैसी** જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ.

४२ **जाको राखे साइयाँ मार न सकि है कोय** જેને રામ રાખે તેને કોણ ચાખે?

४३ **जितना गुड़ डालोगे उतना ही मीठा होगा** જેટલો ગોળ નાખશો તેટલું જ ગળ્યું થશે.

४४ **जितने मुँह उतनी बातें** જેટલાં મોં એટલી વાત.

४५ **जिसके पाँव न फटी बिवाई सो क्या जाने पीर पराई** વાંઝણી શું જાણે પ્રસૂતાની પીડા ?

४६ **जिसकी लाठी उसकी भैंस** જેની લાઠી તેની ભેંસ; બળિયાના બે ભાગ.

४७ **जो गरजते हैं वे बरसते नहीं** ગાજ્યા મેઘ વરસે નહિ.

४८ **जो तोको कांटा बुवै ताहि बोव तू फूल** અપકાર પર ઉપકાર કર.

४९ **झूठ के पाँव कहाँ** જૂઠને પગ ન હોય.

५० **टकेका सब खेल है** પૈસાની બોલબાલા, પૈસાની બધી માયા છે; જર ચાહે સો કર.

५१ **डायन भी अपने बच्चेको नहीं खाती** સીદીનાં છોકરાં સીદીને વહાલાં.

५२ **तड़के [सबेरे] का भूला साँझ को घर आ जाय तो भूला नहीं कहाता** સવારનો ભૂલો પડેલો સાંજે પણ ઘેર આવે તો ભૂલ્યો ગણાતો નથી;

५३ **तन को कपड़ा, न पेट को रोटी** ખાવાને અન્ન નહિ પહેરવાને કપડાં નહિ.

५४ **तिनके की ओट पहाड़** તરણા ઓથે ડુંગર.

५५ **तीर नहीं तो तुक्का ही सही** લાગ્યું તો તીર નહિ તો તુક્કો.

५६ **तुम्हारे मुँहमें घी शक्कर** તમારા મોંમાં સાકર.

५७ **तेलीका तेल जले मसालचीका दिल जले** દાતારી દાન કરે ને ભંડારી પેટ કૂટે.

५८ **थोथा चना बाजे घना** ખાલી ચણો વાગે ઘણો.

५९ **दमड़ीकी बुढ़िया टका सिर मुँडाई** ટકાની ડોસીને ઢબુ મુંડામણ.

६० **दमड़ीकी हाँडी गई, कुत्तेकी जात पहचानी गई** નજીવી વસ્તુ માટે બેઇમાની કરનાર માટે કહેવાય છે.

६१ **दिया तले अँधेरा** દીવા તળે અંધારું.

६२ **दीवारके भी कान होते हैं** દીવાલને પણ કાન હોય છે.

६६ **दुलहाको पत्तल नहीं बजनिये को थाल** ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને આટો.

६४ **दूधका जला छाछ फूँक कर पीता है** દૂધનો દાઝેલો છાશ ફૂંકીને પીએ છે.

६५ **दूरके ढोल सुहावने** દૂરથી ડુંગર રળિયામણા.

६६ **देना थोड़ा दिलासा बहुत** ગજ ભરે પણ તસુ ફાડે નહિ.

६७ **दोनों हाथोंमें लड्डू हैं** બેઉ હાથમાં લાડવા છે.

६८ **धनवंतीके काँटा लगा, दौड़े लोग हज़ार, निर्धन गिरा पहाड़से कोई न आया कार** પૈસાદારનાં સહુ સગાં, ગરીબનું કોઈ નહિ.

६९ **धीरज धर्म मित्र अरु नारी आपत काल परखिये चारी** ધીરજ, ધર્મ, મિત્ર અને પત્ની એ ચારેની પરીક્ષા વિપત્તિકાળમાં થાય છે.

७० **धोबीका कुत्ता घरका न घाटका** ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો ને નહિ ઘાટનો.

७१ **धोबी बसि के क्या करे दिगंबरोंके गाँव** નાગાઓનું ગામ ત્યાં ધોબીનું શું કામ ?

७२ **न इधरके रहे न उधरके रहे** નહિ અહીંના ને નહિ ત્યાંના.

७३ **नक्कारखानेमें तूतीकी आवाज़** નગારામાં પીપૂડીનો અવાજ.

७४ **नाई की बरातमें जने जने ठाकुर** હજામની જાનમાં બધાજ ઠાકોર.

७५ **नाच न जाने आँगन टेढ़ा** નાચવું નહિ તેનું આંગણું વાંકું.

७६ **नाम बड़े अरु दर्शन छोटे** નામ મોટાં ને દર્શન ખોટાં.

७७ **नामी चोर मारा जाय, नामी शाह कमा खाय** નામીચો ચોર માર્યો જાય, નામીચો શાહુકાર રળી ખાય.

७८ **निर्बलके बल राम** નિર્બળનો બેલી ભગવાન.

७९ **नीम हकीम खतरा-ए जान** અલ્પજ્ઞાન તે અતિહાણ; નાદાનની દોસ્તી દુશ્મનની ગરજ સારે.

८० **नेकी और पूछ पूछ** ભલાઈ કરવામાં પૂછવાનું શું ?
८१ **पत्थरको जोंक नहीं लगती** નિર્દયનું હૃદય પીગળતું નથી.
८२ **पराधीन सपने सुख नहीं** પરાધીન સ્વપ્ને પણ સુખી નહિ.
८३ **पिये रुधिर पय ना पिये लगी पयोधर जोंक** નીચ મનુષ્ય અવગુણ જ ગ્રહણ કરે છે.
८४ **प्रभुता पाहि काहि मद नाहीं** ધન, સંપત્તિ ને અધિકાર પામીને કોને ગર્વ નથી થયો ?
८५ **फिसल पड़ेकी हर गंगा** લપસ્યા તો કે ના'વા પડયા; પડ્યા તો કે નમસ્કાર.
८६ **बगलमें छुरी मुँहमें राम** મુખમેં રામ બગલમેં છૂરી.
८७ **बाँझ क्या जाने प्रसूतकी पीड़ा ?** વંધ્યા શું જાણે પ્રસવવેદના!
८८ **बावन तोले पाव रत्ती** સત્તર આના બે પાઈ.
८९ **बैठेसे बेगार भली** બેઠા કરતાં બગાડ ભલો.
९० **भानु उदय दीपक केहि कामा** સૂરજ ઊગ્યે દીવા શા કામના ?
९१ **भूखे भजन न होय गोपाला** ભુખે ભજાય નહિ ભગવાન.
९२ **भौंकते कुत्तेको रोटीका टुकड़ा** ભસતા કૂતરાને ટુકડો રોટલો.
९३ **मछलीके बच्चोंको तैरना कौन सिखावे ?** મોરનાં ઈંડાને વળી ચીતરવાં શાં ?
९४ **मरता क्या न करता** એક મરણિયો સોને ભારી.
९५ **मियाँ की जूती मियाँ के सिर** જેની લાકડી તેનો વાંસો.
९६ **मुल्लाकी दौड़ मस्जिद तक** પટેલની ઘોડી પાદર સુધી.
९७ **राम राम जपना पराया माल अपना** રામ નામ જપના પરાયા માલ અપના.
९८ **रोते क्यों हो ? बोले "शक्ल ही ऐसी है"।** કેમ રડે છે ? તો કહે કે 'શકલ જ એવી છે.' રડતી સૂરત.
९९ **समय पाय तरुवर फले केतिक सींचो नीर** ઉતાવળે આંબા ન પાકે.
१०० **समरथको नहिं दोष गुसांई** હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા.

કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ • નાણાવટ • સૂરત